

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

**OSZMÁN-TÖRÖK KORI CSATATEREK RÉGÉSZETI KUTATÁSA
MAGYARORSZÁGON**

POLGÁR BALÁZS DÁVID

2018

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

POLGÁR BALÁZS DÁVID

OSZMÁN-TÖRÖK KORI CSATATEREK RÉGÉSZETI KUTATÁSA
MAGYARORSZÁGON

Történelemtudományok Doktori Iskola

Vezetője: Dr. Erdődy Gábor DSc, az MTA doktora, tanszékvezető, egyetemi tanár

Régészet program

Vezetője: Dr. Borhy László akadémikus, rektor, egyetemi tanár

Témavezető: Dr. Feld István CSc, habil. ny. egyetemi docens

A bizottság elnöke: Dr. Draskóczy István DSc, egyetemi tanár

Opponensek: Dr. Mészáros Orsolya PhD, egyetemi adjunktus és Dr. Tóth Ferenc PhD, tudományos tanácsadó

A bizottság titkára: Dr. Mordovin Maxim PhD, egyetemi adjunktus

A bizottság tagjai: Dr. Laszlovszky József CSc, egyetemi docens, Dr. Szabó János PhD (póttag) és Dr. Varga J. János DSc (póttag)

Budapest, 2018

ADATLAP

a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Polgár Balázs Dávid

MTMT-azonosító: 10034712

A doktori értekezés címe és alcíme: „Oszmán-török kori csataterék régészeti kutatása Magyarországon”

DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2018.116

A doktori iskola neve: ELTE BTK TDI

A doktori iskolán belüli doktori program neve: Régészet program

A témavezető neve és tudományos fokozata: Dr. Feld István CSc, habil. ny. egyetemi docens

A témavezető munkahelye: ELTE BTK Régészettudományi Intézet

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Hevő Pétert, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozók benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Bp., 2018. 06. 13.

Családomnak

Tartalomjegyzék

Köszönetnyilvánítás

1. Bevezetés	9
2. A hadtörténeti régészet fogalma és a csatatér-régészet születése	12
3. A magyarországi hadtörténeti régészet története	16
3.1. A kezdetek: Stein Aurél, Aggházy Kamil és Julier Ferenc	16
3.2. A modern értelemben vett hadtörténeti régészet hazai kibontakozása	19
4. A csatatérkutatás módszertana	21
4.1. Az írásos források kutatása	21
4.2. A képi források kutatása	22
4.3. A történeti táj rekonstrukciója	23
4.4. A hadtörténeti modellalkotás	25
4.5. A fémkereső műszeres terepbejárás	27
4.6. Hadisírkutatás	28
5. A kézi tűzfegyverlövédékek régészeti interpretációja	30
5.1. A hasáb alakú, illetve hengeres testű lövedékek	36
6. A tüzérségi lövedékletek régészeti interpretációja	40
7. A kora újkori csatateretek nemzetközi régészeti kutatásának eredményei	44
8. Kora újkori csatateretek régészeti kutatása Magyarországon	49
9. Az 1526. évi mohácsi összecsapás csatatér-régészete	52
9.1. A mohácsi csata eseménytörténetének vázalata	52
9.2. Az első mohácsi csata kutatásának historiográfiája	55
9.3. A mohácsi csata írásos forrásai	59
9.3.1. Brodarics István <i>Historia verissimája</i>	60
9.3.2. Az „ismeretlen cseh úr” levele	61
9.3.3. A Burgio-levelek	62

9.3.4. Antonio Boemo velencei kém jelentése	63
9.3.5. Egy „ismeretlen német zsoldos” híradása	64
9.3.6. Török kútfők	65
9.4. A mohácsi csata képi forrásai	67
9.5. A mohácsi csata régészeti kutatása	69
9.5.1. Az összecsapás tömegsírhelyei	70
9.5.2. Településkutató kutatás a „Majs – szántók” lelőhelyen	73
9.5.3. A Török-domb	76
9.5.4. A csata tárgyi emlékei	81
9.6. A mohácsi csataterület lokalizációja	86
10. A Harsány-hegyi összecsapás (1687) csataterület-régészete	89
10.1. A Harsány-hegyi csata eseménytörténetének vázlatja	89
10.2. A második mohácsi csata kutatásának historiográfiája	91
10.3. A Harsány-hegyi csata írásos forrásai	95
10.3.1. Hadinaplók és naplók	95
10.3.2. Levelek / diplomáciai jelentések	97
10.3.3. XVII–XVIII. századi történeti munkák	98
10.3.4. Az összecsapás újabban feltárt írásos forrásai	100
10.3.4.1. A francia <i>Mercure galant</i> tudósítása (1687)	101
10.3.4.2. A „ <i>The History of the Turks...</i> ” összefoglalója (1700)	102
10.3.4.3. Berwick hercegének csataleírása (1778)	106
10.3.4.4. Az újabb írásos források kritikai értékelése	108
10.4. A Harsány-hegyi csata képi forrásai	110
10.5. A csata régészeti kutatása	117
10.5.1. A 2015–2016. évi régészeti kutatás Beremend határában	117
10.5.1.1. Az összecsapáshoz köthető leletek	118
10.5.1.2. A leletek összegző értékelése	121

10.5.2. Szórvány tárgyi emlékek a Harsány-hegyi csatából	122
10.5.2.1. A szórvány leletek értékelése	129
10.6. A Harsány-hegyi csatater lokalizációja	130
11. Összegzés	134
11.1. Kitekintés: a hadtörténeti örökség	138
12. Felhasznált rövidítések jegyzéke	141
13. Irodalom	142

Melléklet

- 1. Táblázatok**
- 2. Forrásfordítások**
- 3. Képek**

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretnék köszönetet mondani a disszertáció elkészítésében nyújtott segítségért Dr. Feld István témavezető tanáromnak. Megkülönböztetett köszönettel tartozom a pécsi Janus Pannonius Múzeum munkatársainak, Dr. Bertók Gábornak, Dr. Gábor Olivérnek, Nagy Erzsébetnek és Simon Bélának. Hálás vagyok a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumban dolgozó kollégáimnak, Csákvári Kristófnak, Gondos Lászlónak, Jamrich Viktornak és Szabó Emesének. Továbbá köszönettel tartozom még Dr. Csáó Juditnak (MTA BTK Történettudományi Intézet), Dr. Péterfi Bencének (MTA BTK Történettudományi Intézet), Dr. Szuromi Kristófnak (Pázmány Péter Katolikus Egyetem), Máté Tamásnak és Németh Balázsnak (Nemzeti Közszolgálati Egyetem).

1. Bevezetés

„A hadtörténeti elemzésben talán legnehezebb feladat egy-egy csata lefolyásának rekonstrukciója. A nehézség mindjárt ott kezdődik, hogy a csaták általában meglehetősen nagy, 4-8 km kiterjedésű területen zajlottak le, így egy személy annak minden részét nem tekinthette át. [...] Külön nehézséget okoz a csatatér egykori képének rekonstrukciója és a rajta végbement események lokalizálása. A XVIII. század közepe – végéig nem voltak ugyanis olyan térképek, amelyeken harcászati részleteket rögzíteni lehetett volna, így jó esetben is a csatában részt vevők hevenyészett vázlataira, látrajzaira vagyunk utalva, legtöbbször azonban csak verbális leírásokra. Ugyanakkor a modern katonai térképfelvételekből való visszakövetkeztetés sem mutatkozik az esetek többségében járható útnak, mivel az idők folyamán a terep akár természeti okokból, akár emberi beavatkozás következtében megváltozhatott.”¹ – írta Perjés Géza hadtörténész az 1664. évi szentgotthárdi csata kutatása kapcsán. Az idézett szövegrészlet a történeti csataterek kutatásának két legnagyobb nehézségét, az írásos és képi források megbízhatóságának, valamint a történelmi táj változásának problematikáját szemlélteti.

Az írásos, képi és régészeti forrásokból egyaránt merítő, a nemzetközi csatatér-régészet módszertani eredményeire épülő kutatásokhoz a hazai régészet eddig csak kisszámú példát szolgáltatott: a 2010. évet megelőzően két 1711 előtti magyarországi csatatér esetében, az első mohácsi (1526) és a romhányi (1710) csata kutatása kapcsán történt tényleges régészeti terepkutatás.² A téma fontosságát ugyanakkor azzal is jellemezhetem, hogy a jelentős összecsapások helyszínei fontos szerepet töltenek be a nemzeti és az egyetemes hadtörténeti múlttal kapcsolatos történeti emlékezetben. Ennek megfelelően a csataterek pontos azonosításának tudományos igénye már az újkorban jelentkezett. A sort az angol Richard Brooke (1791–1861) nyitotta meg, aki „antikváriusi érdeklődéssel” fordult a XV. századi angliai csataterek felé. Brooke az 1857-ben kiadott „*Fields of Battle in England*” című könyvének előszavában már felhívta az olvasó figyelmét a csataterek terepi azonosítása során a kisszámú és gyakran egymásnak ellentmondó forrásokkal kapcsolatos problémára és a rendelkezésre álló írásos adatok egymással való ütköztetésének szükségességére. Érdemes megjegyezni, hogy Brooke

---

¹ Perjés 2014. 77–78. o.

² Négyesi 1994.; Négyesi 2010/b.

már egy lehetséges forrásbázisként jellemezte a régészeti vonatkozású kutatások eredményeit.³ A modern értelemben vett csatatér-régészet szimbolikus kezdetének azonban csak az amerikai, Little Bighorn-i összecsapás (1876) helyszínének az 1980-as években megkezdett terepkutatását tartják.⁴ A hadtörténeti régészet módszertani (a hadtudományi terepelemzésre, a klasszikus régészetre, a tájrégészetre és az igazságügyi régészetre egyaránt épülő) alapelvei azután az 1980–1990-es évek folyamán teljes mértékben kifomálódtak.⁵

Dolgozatom középpontjában a hazai kora újkori összecsapások a mintaértékűnek tartott angolszász csatatér-régészeti módszertani kérdéseinek szintetizálási kísérlete áll. Munkám során alapvetően a mintaértékűnek tartott angolszász csatatér-régészeti eredményekre támaszkodom. Ennek kapcsán különös tekintettel foglalkozom a csataterek legjellegzetesebb lelettípusainak, a kézi tűzfegyverek és tüzérségi eszközök lövedékeinek kérdéskörével, illetve két magyarországi összecsapás, az 1526. évi mohácsi- és az 1687. évi Harsány-hegyi („*második mohácsi*”) csata eddigi, részben saját munkámra támaszkodó kutatási eredményeinek bemutatására vállalkozom.

A disszertáció elején ismertetem a hadtörténeti régészet fogalmát, tárgyát, majd fejlődésének történetét és magyarországi kezdeteit. A következő tematikai rész a kora újkori csatatérrégészet módszertani kérdéseit tárgyalja.

Behatóan vizsgálom a kora újkori csataterek legjelentősebb és leginformatívabb tárgycsoportjainak tartott, a kézi tűzfegyverekhez, illetve tüzérségi eszközökhöz tartozó lövedékek régészeti interpretációját. A kézi tűzfegyverek lövedékeinek – Daniel M. Sivilich leíró módszertanán⁶ alapuló – vizsgálata során külön tárgyalom a darabolással kialakított, hasáb alakú, illetve hengeres testű lövedékek problémakörét. Emellett a lövedékek régészeti vonatkozású vizsgálata mellett kísérleti lövészet eredményeire is támaszkodom.

Egy újabb fejezetben a kora újkori csatatérkutatás nemzetközi eredményeinek áttekintését adom közre amerikai egyesült államokbeli, egyesült királyságbeli, németországi és ukrainai példákon keresztül, illetve ezzel párhuzamosan kiemelek néhány,

---

³ Brooke 1857. viii. o.

⁴ Scott – Fox – Connor – Harmon 2000.

⁵ Sutherland – Holst 2005. 20–23. o.; Bleed – Scott 2011. 47–53. o.; Carman 2013. 13–16. o.; Susa – Molnos 2013. 305–306. o.

⁶ Sivilich 1996.; Sivilich 2009.; Sivilich 2016.

az alkalmazott módszertan vagy az elért tudományos eredmény szempontjából jelentős csatatér-régészeti terepkutatást. A nemzetközi kitekintést követően a hazai kisszámú, a korai újkori csataterekre irányuló régészeti munkálatokat összegzem.

A magyarországi török kori csatatér-régészet eredményeit az „*első mohácsi*” és a „*második mohácsi*” csata (1526, 1687) kutatásának összefoglalásával kívánom gyarapítani a dolgozat következő két fontos tematikai részében, amelyek munkám legjelentősebb eredményeit foglalják magukba.

Az 1526. évi magyarországi török hadjárat döntő összecsapásának hadtörténeti kutatása több mint száz éves múltra tekint vissza. A Brodarics István vitairatában megnevezett és a csata egyik legfontosabb topográfiai tereppontjának tartott Földvár falu téves lokalizációja – több, a csatára vonatkozó topográfiai, illetve rekonstrukciós elméletet is generálva – hosszú ideig tévútra vezette a kutatókat. A csatával kapcsolatos hadtörténeti kérdések megválaszolását a korábban ismert, biztosan az eseményekhez köthető kisszámú régészeti emlék (köztük a sátorhelyi tömegsírok) alapvetően nem segítette. Szűcs József helytörténész és Négyesi Lajos hadtörténész majsi terepkutatásai, valamint az összecsapás legújabb, B. Szabó János nevéhez köthető hadtörténeti vonatkozású szintetizálása ugyanakkor új szakaszt nyitottak a csata terepi vizsgálatában.⁷ A mohácsi csatatér kutatását tárgyaló fejezetben különös tekintettel a csata szórvány tárgyi emlékeire, a sátorhelyi tömegsírokra, a Földvár faluval és a Török-dombbal kapcsolatos régészeti megfigyelésekre reflektálok, s új szempontokkal kívánom kiegészíteni az eddigi kutatásokat.

Az 1687. évi „*második mohácsi*” vagy Harsány-hegyi csata első jelentős hadtörténeti vonatkozású szintetizálása az események 300. évfordulójához köthető, viszont ezen összecsapás esetében korábbi csatatér-régészeti terepmunkálatokra nem került sor. E fejezetben a hadtörténeti és forráskutatások eddigi eredményeit újabb, korábban nem ismert vagy fel nem használt (az Országos Széchenyi Könyvtárban, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában, illetve a párizsi *Bibliothèque nationale de France* gyűjteményében fennmaradt) források vizsgálatával, illetve régészeti munkálatok (terepbejárások, fémkereső műszeres vizsgálatok, tájrégészeti kutatások) újonnan nyert adataival egészítem ki. A régészeti vonatkozású kutatások sorában különösen nagy hangsúlyt kapnak a Magyarboly és Beremend közötti autótér térségében folytatott, 2015/2016. évi fémkereső műszeres terepbejárások eredményei. A terepbejárás

---

⁷ Kiss 1978.; Négyesi 1994.; B. Szabó 2015.

eredményeinek ismertetése után a pécsi Janus Pannonius Múzeumban, a nagyharsányi Helytörténeti Gyűjteményben, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumban, illetve egy harkányi magángyűjteményben fennmaradt és az összezapáshoz köthető, szórvány tárgyakat dolgozom fel.

A disszertáció zárófejezetében az 1526. évi mohácsi és az 1687. évi Harsány-hegyi csatákkal kapcsolatos kutatási eredményeket összegzem, illetve reflektálok a hazai kulturális örökségvédelem a történelmi csatateret érintő változásaira és aktuális kihívásaira. A disszertáció szövegi részét a mellékletben közölt táblázatok, forrásfordítások és képi anyag kíséri.

2. A hadtörténeti régészet fogalma és a csatatér-régészet születése

A régészetnek alapvetően három ága lépi túl a tradicionális régészeti korszakok kronológiai határát: a néprajzi régészet, az iparrégészet és a hadtörténeti régészet.⁸ A hadtörténeti régészet időbeli keretei tágak, irányultsága a prehistorikus kortól a modern korig vezet. John Carman 2013-ban megjelent *„Archaeologies of Conflict”* című monográfiájában a hadtörténeti régészet három fő korszakát különítette el: a prehistorikus-, a (historikus) történeti-, illetve az első és második világháború időszakára képezte modern kort.⁹

A hadtörténeti régészet fogalmi lefedésére az angolszász munkák leggyakrabban a *„Battle(field) Archaeology”* vagy a *„Conflict (Landscape) Archaeology”* kifejezéseket alkalmazzák. A *„Battle(field) Archaeology”* fogalmát félrevezetőnek tartom, mivel a kifejezés azt sugallhatja, hogy a régészet ezen ága csupán a csatateret kutatására irányul. Érdeemes ugyanis megjegyezni, hogy az angolszász *„Battlefield Archaeology”* fogalmába eleve beletartozik a városzerődítések, ostromterületek, várak, megerősített udvarházak és (erőd)templomok hadtörténeti régészeti kutatása is.¹⁰ A konfliktusrégészet mindehhez képest is jóval nagyobb térbeli és fogalmi keretekkel rendelkezik, mint a régészeti csatatérkutatás.¹¹ Nicholas J. Saunders a 2012-ben kiadott *„Dead Horizons”* című tanulmánykötet előszavába írt definíciója szerint a konfliktusrégészet nem

⁸ Gould 1989.; Martin 2009.; Scott 2009.

⁹ Carman 2013. iii. o.

¹⁰ Harrington 2004. 6–7. o. (A hadtörténeti régészet tágabb értelemben vett, a várkutatást is integráló fogalmi hazai értelmezéséhez lásd: Négyesi 2010/a. 26. o.)

¹¹ Sutherland – Holst 2005. 1–2. o.; Coulston 2005. 20–21. o.; Scott 2009. 299. o.; Carman 2013. 6–13. o.; Norton 2015. 2. o.

korlátozódik csupán a csataterekre és a nemzetek közötti nagy háborúk kutatására, hanem a tágabb értelemben vett fegyveres konfliktusok és azok társadalmi és kulturális relációit is magába foglalja.¹² Saunders megfogalmazásához hasonló, tágabb vizsgálati szemlélettel találkozhatunk John C. Coulston 2005-ben megjelent, az ókori csataterék kutatásának kérdéskörét tárgyaló írásában.¹³

A hadtörténeti régészet interdiszciplináris mivoltát tekintve egyszerre merít a klasszikus régészet, a tájrégészet, a hadtudományok (különösen a hadtudományi terepelemzés) és az igazságügyi régészet módszertanából.¹⁴ John Schofield 2005-ben, Londonban megjelent „*Combat Archaeology*” című monográfiájában olvasható meghatározása szerint a hadtörténeti régészet a háború anyagi kultúrájának („*material culture of war*”) vizsgálata révén mindig meghatározott (had)történeti kérdésekre keresi a választ a kutatás egy segédtudományaként.¹⁵ A hadtörténeti régészetnek napjainkra öt, egymástól gyakran élesen el nem választható fő kutatási iránya alakult ki:

- hadtörténelmi terepelemzés,
- katonai létesítmények kutatása,
- roncskutatás,
- hadisírkutatás,
- csata- és hadszíntérkutatás.¹⁶

Egy csatater speciális lelőhelynek tekinthető, a lelőhely-keletkezés folyamatait két alapvető tényező határozza meg.

1.) A lelőhelyképződés rövidebb ideig tart, hiszen általánosságban véve csupán néhány óra, esetleg néhány nap alatt lezajló eseményről van szó.

2.) Az összecsapást követően azonnal megindul a lelőhely pusztulása: az értéket képviselő eldobott, vagy elejtett tárgyakat, ha volt rá lehetőség a győztes fél vagy a helyi lakosság összegyűjtötte.¹⁷

---

¹² „*Conflict archaeology, crucially, is not restricted to battlefields, nor to large-scale wars between nations, but embraces an kind of (often, but not exclusively, armed) conflict (and its wider social and cultural correlates and consequences), at any level, within a single nation, or between nations.*” Saunders 2012. xi. o.

¹³ „*«Battlefields» should really be used sparingly. Instead, «conflict landscape» is to be preferred because it encompasses a larger, more realistic context. Battlefields were where armies met and the nature of short range, close-combat ancient warfare meant that this involved the formal line-up of forces in a relatively small area. The term «battlefield» covers the tactical ground of advance to and engagement in, combat.*” Coulston 2005. 20. o.

¹⁴ Sutherland – Holst 2005. 20–23. o.; Bleed – Scott 2011. 47–53. o.; Carman 2013. 13–16. o.; Susa – Molnos 2013. 305–306. o.

¹⁵ Schofield 2005. 13. o.

¹⁶ Négyesi 2010/a. 31–32. o.

A csatater-régészet esetében természetesen nem csak szárazföldi, hanem vízi lelőhelyekkel is számolhatunk. A folyómedrek a konfliktusrégészet szempontjából is extrém helyszínek: a hajóroncs-lelőhelyeket általában a leletszegénység jellemzi, ennek oka, hogy a rakományt alkotó tárgyakat, vagy éppen a hajó fa nyersanyagát lehetőség szerint kimentették.¹⁸ A víz alatti lelőhelyekről ismert fegyverleletek ezért a leggyakrabban mederkotrásokból eredeztethetőek és szórványleletként (sok esetben helyszíni szelektálást követően) kerültek múzeumba, így ezen, a leletkontextusból kiszakadt és nem megfelelő dokumentációval kísért tárgyi együttesek régészeti interpretációja sok esetben problematikus.¹⁹ A nem megfelelő dokumentációval kísért fegyverleletek utólagos interpretációjának nehézségeit jellemzi egy, az 1985. évben a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumba került, dunai mederkotrásból származó és feltételezhetően egy kora újkori hajóroncsra utaló emléktárgy. Az együttes előkerülésének történetét a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Irattárában fennmaradt levél adja: „*Egészen véletlenül jutott tudomásomra, hogy az Önök szövetkezetének [ti. az Uszodi Egyetértés Termelőszövetkezet] kavicskotró brigádja a Dunából több száz középkori ágyúgolyót kotort ki, s ezeket a dunaiújvárosi MÉH-nek [...] eladta. A fenti anyagot múzeumunk a beolvasztás előtt – köszönet néhány lelkes, muzeális emlékeket tisztelő állampolgárunknak – megmentette, s intézetünkbe szállította.*”²⁰ A levélből sajnálatos módon nem kapunk információt arra a kérdésre nézve, hogy a tűzérési emlékek mellett került-e elő magával, a hajóronccsal összefüggésbe hozható lelet. Az ágyúgolyók megtalálási helye napjaikban már nem azonosítható, csak feltételezni lehet, hogy a tárgyi emlékek a Bács-Kiskun megyei Uszod térségében kerülhettek elő. A lelőhely azért is nagy jelentőségű lenne a hazai hadtörténeti régészet számára, mert Uszodtól délre, a Fajszi községhez köthető Fajszi foknál, 1599. június 21-én zajlott le a kora újkori Magyarország egyik legjelentősebb folyami összecsapása, amely

---

¹⁷ Pollard – Oliver 2002. 46. o.; Brown – Osgood 2009. 21. o.; Négyesi 2010/b. 867. o.; Foard 2012. 35–36. o.

¹⁸ Tóth 2010. 872. o.

¹⁹ Gaál 2003. 23. o. (A mederkotrás során talált és szelektációt követően múzeumba került fegyverleletekhez a budapesti Kopaszi-zátonynál előkerült fegyveranyag ad szemléletes példát. Itt 1873-ban került napvilágra egy gazdag fegyver-együttes, mely ajándékozás következtében jutott a Nemzeti Múzeumba. A hét szablya, öt kardpengevas, kettő töredékes pengevas, tizennégy puskacső, két szakállaspuska-cső, öt sisak, hét mellvért és öt hátvért képezte együttest mind Nagy Géza, mind Kovács S. Tibor egy, a XVI. század folyamán elsüllyedt német félnaszád katonaságának fegyvereiként értelmezte. Sajnálatos módon azonban magának a hajónak semmilyen fa tárgyi emléke nem került múzeumba. Nagy 1910. 240. o.; Kovács S. 1994.)

²⁰ Lugosi József őrnagy múzeumigazgató helyettes levele az Uszodi Egyetértés Termelőszövetkezet elnökének, Budapest, 1985. november 26. /HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Irattár, nyt. szám: 905/85./ 1. o. (Lásd még: Lugosi József őrnagy múzeumigazgató helyettes levele Jobban Jánoshoz, Budapest, 1985. november 26. /HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Irattár, nyt. szám: 906/85./ 1. o.)

során Pállfy Miklós esztergomi főkapitány naszádosai és hajdúi sikeresen rajtaütöttek a Buda felé az éves ellátmányt és utánpótlást szállító török hajókaravánon.²¹

A második világháború és az 1980-as évek közti időszak csatatér-, illetve hadszíntér régészetére és tudományos szemléletére nyújtanak példát John Laffin kutatásai. Az ausztrál író és régész 1987-ben megjelent „*Battlefield Archaeology*” című könyve jól mutatja a hadtörténeti régészet korai kereteinek és tudományos célkitűzéseinek problematikáját. Kötete elsősorban gyűjtőknek szánt munka (a szerző maga is gazdag világháborús tárgyi gyűjteménnyel rendelkezett). Laffin tudományos szemléletére jellemző, hogy a legtöbb esetben a „*relic*” és a „*souvenir*” kifejezést használta a terepen található tárgyi emlékekre vonatkozóan.²² A hadtörténeti régészet kezdeti időszakából megemlíthetjük még Howard R. Crouch, az amerikai polgárháború csataterére irányuló kutatásait. Az 1987-ben megjelent „*Relic Hunter*” című munka Laffin könyvéhez hasonlóan fémkereső műszerrel kutató gyűjtőknek írt mű, a szerző azonban a „*kincsvadászatot*” már a csataterék tárgyi emlékeinek megtalálására irányuló, etikai szempontokat is szem előtt tartó tevékenységnek írta le.²³

A modern hadirégészet szemléleti és módszertani alapjait Richard A. Fox és Douglas D. Scott fektette le az amerikai Little Bighorn-i ütközet (1876, Montana) helyszínének 1984–1985. évi terepkutatása során. Az amerikai lovasság története legnagyobb vereségének tartott összecsapás rekonstruálását és a csatatér lokalizálását alapvetően hosszú ideig megnehezítette a hitelesnek tekinthető források hiánya. A csata menetéről nem maradt fenn megbízható beszámoló, a hadtörténeti kérdésekre pedig csak a régészeti módszerekkel történő terepkutatás tudott válaszokat adni. A régészeti kutatás, a szisztematikus fémkereső műszeres terepbejárások, a csataterén kialakított katonai temető sírjainak feltárása (1–2. kép) és az emberi maradványok antropológiai vizsgálata jelentős mértékben árnyalta a hadtudománynak az összecsapásról alkotott képét. A ruházathoz, a felszereléshez és a fegyverzethez kapcsolódó leletek alapján pontosan rekonstruálhatóvá és lokalizálhatóvá váltak a csata történései. Az antropológiai vizsgálatok segítségével pedig számos új információval sikerült kiegészíteni a George Custer katonáinak végóraira

---

²¹ *Beszédes* 1999.

²² *Laffin* 1987.

²³ „*The subject of this book is relic hunting, a term which today refers almost exclusively to the search for and recovery of artifacts on the campaign grounds of the Civil War. [...] In addition, all relic hunting should reflect the ethics of any such sport [...].*” *Crouch* 1978. 1, 5–6. o.

vonatkozó ismereteket.²⁴ A csatatér leginformatívabb tárgyi emlékei a kézi tüzfegyverekhez tartozó ép töltények, töltényhüvelyek és deformálódott lövedékek voltak. A lőfegyverekhez kapcsolódó leleteket igazságügyi fegyverszakértői vizsgálatnak vetették alá, így a töltények, illetve tölténymaradványok alapján pontosan meg lehetett határozni a kézi tüzfegyverek fajtáját, továbbá lehetőség volt megbecsülni azok darabszámát is. A 44 revolver, 119 ismétlő puska vagy karabély, valamint 188 egylövetű puska esetében 22 külön kézi lőfegyvertípust különítettek el. A leggyakoribb fegyvertípusok közé az amerikai 1873 M Colt revolver, az 1873 M Springfield, valamint Henry és Winchester karabélyok tartoztak.²⁵ A terepkutatás során számos toposzt sikerült megdönteniük a kutatóknak. Így például általánosan elterjedt elképzelés volt, hogy az összecsapásban egyedül George Custer használt .50/70 kaliberű Remington karabélyt és így az ehhez a fegyverhez köthető lőszer segítségével maga Custer harcát is nyomon lehet követni a csatatéren. A lőszerleletek igazságügyi vizsgálata által azonban kiderült, hogy az összecsapás területén 14 különböző Remington karabéllyal is harcoltak.²⁶ A Little Bighorn-i terepkutatás tudományos megközelítési elveit és komplex régészeti módszertanát Amerikában és Európában hamar alkalmazni kezdték a csataterék terepi vizsgálata során. Példaként csak a kora újkor nemzetközi vonatkozásai kapcsán az angol–francia gyarmati háborúk, az amerikai függetlenségi háború, az angol polgári forradalom, a jakobita háborúk, a harmincéves háború és a lengyel-kozák háború csatatér-régészetét említhetjük meg.²⁷

3. A magyarországi hadtörténeti régészet története

3.1. A kezdetek: Stein Aurél, Aggházy Kamil és Julier Ferenc

Stein Aurélt (1862–1943) elsősorban a korai légi fotózás úttörőjeként tartják számon, ugyanakkor polihisztorként több belső-ázsiai expedíciót is szervezett a XX. század első három évtizedében. 1926-ban Nagy Sándor indiai hadjáratának emlékét kutatva utazott India északnyugati határszélére, a Felső-Szvát vidékére az angol Indiai Régészeti Társaság támogatásával (3. kép).²⁸ Stein Aurél indiai útja során számos buddhista szentély romját látogatta meg, elsősorban antik források (Arrianos, Diodorus, Curtius) és a helyi történeti hagyomány adatai alapján végzett kutatásokat, amiket nagy

²⁴ Scott – Fox – Connor 1989. 8–10, 52, 84, 153–155, 281–282. o.

²⁵ Scott – Fox – Connor 1989. 117. o.

²⁶ Scott – Fox – Connor 1989. 116–117. o.

²⁷ A téma magyar nyelvű historiográfiai áttekintéséhez lásd: Négyesi 2008. 160–181. o.

²⁸ Stein 1931. 7. o.

gonddal előkészített és fényképfelvételeket is tartalmazó dokumentációval kísért. Precizitását mi sem szemlélteti jobban, minthogy az Anabasis angol és magyar fordítását összehasonlította, illetve összeolvasta azokat a görög forrásmunkával.²⁹ Tudományos szemléletét jellemzi, hogy az 1931-ben magyar nyelven is kiadott visszaemlékezésében nem egyszer írt negatívan a kincskereső fosztogatókról: „*A kincskeresők egymást követő ásatásai erősen megrongálták a romokat. És nyilván tömérdek követ elhordtak belőlük, hosszú időn át, építőanyagként. A rombolás művét betetőzte az, hogy újabban a szobrászati emlékekre is rávetették magukat a fosztogatók.*”³⁰ Az 1926. évi expedíciójának egyik fő célja az Aornos-sziklavár terepi azonosítása volt. Stein Aurél a rendelkezésre álló írásos forrásbázis, így az Aornos-szó nyelvészeti elemzése és a terepkutatásra fordítható idő rövidege miatt korlátozott régészeti vizsgálatok révén a sziklavárat hipotetikusán a 2658 m magas Únra-hegy csúcsával feleltette meg. Stein az írásos forrásokban szereplő topográfiai adatokat vetítette ki a korabeli terepre és azonosítani vélte a Nagy Sándor-féle ostrom több jelentős terepi emlékének, így Ptolemaios táborának helyét a Kis-Únra-hegyen, vagy az ostrom után emelt újabb körördöt a Bar-tetőn.³¹

Stein Aurél mellett külön meg kell emlékeznünk Aggházy Kamil (1884–1954), a Magyar Királyi Hadtörténelmi Múzeum megszervezőjének régészetközponitú kutatói szemléletéről. Aggházy nagy figyelmet szentelt a „*hadi helykegyelet*” ápolása kapcsán a főváros hadtörténelmi szempontból kiemelkedő helyszíneinek emléktáblával való ellátására, illetve a honvédsírok kutatására.³² Aggházy régészeti vonatkozású érdeklődését jól jellemezték az 1928-ban a Hadimúzeumi Lapok hasábjain közreadott, az 1928 és 1935 közötti évekre tervezett múzeumi munkatervének egyes részei:

- az 1686. évi budai ostrom „*közelharchelyeinek*” feltárása és helyszíni bemutatása a múzeum épülete környéki sétányokon;

- a múzeum déli szárnyánál kezdődő barlangrendszer kutatása és kiépítése (temetési hely kialakítása a hazai és külföldi hadisírokban nyugvó, exhumált neves hősök földi maradványai számára);

- a budai vár alagútjainak és pincéinek feltárása;

---

²⁹ Stein 1931. 16, 139 o.

³⁰ Stein 1931. 89. o.

³¹ Stein 1931. 127–161. o.

³² Szoleczky 2001. 30. o. Lásd még: Aggházy 1928/a.; Aggházy 1928/b.; Thurner 1928.; Thurner 1929.

- a budapesti és a főváros környéki „*hadtörténeti emlékhelyek*” (köztük „*harcterek, ostromvonalak, erődítések, táborhelyek, [...] sírok, temetők*”) felkutatása, ásatása.³³ Aggházy egyébként maga is régészeti kutatások élére állt, az ő vezetésével zajlott le például a budai vár Nándor bástyájának³⁴ 1929. évi ásatása (4. kép).³⁵ Aggházy a következőképpen emlékezett meg a Hadimúzeumi Lapok hasábjain a „*Nándorbástya*” feltárásáról: „*[...] intézetünk sietett ama régi tervét megvalósítani, hogy az oly sok és véres harc (1541, 1602, 1684, 1686, 1849) színhelyéül szolgált Bástyasétányt, különösen «Nándorbástya» [...] felásatja. A rendelkezésre álló rövid idő és elegendő anyagi eszközök hiányában ez az ásatás [...] csak részleges, de még így is értékes eredményekkel járt. A bástyakörönd mai falazata mögött ezzel párhuzamosan, alig egy-két méterrel a mai földszint alatt számos falrészlet tárult fel [...]. A bástyakörönd északkeleti vállpontjában egy 2 m átmérőjű, kútszerű akna falai tűntek elő [...]. Az akna kiásása közben számos, különböző kaliberű ágyúgolyó, számos fegyvertörmelék, emberi és állati csontok stb. kerültek felszínre.*”³⁶

A hadtörténeti régészet másik korai megnyilvánulásaként tarthatók számon Julier Ferenc (1878–1944) nyugalmazott ezredes 1937. évi lengyelországi limanowai terepkutatásai. Ő „*minden rendelkezésre álló okmány, szemtanúk naplói, vagy előadásai, valamint a csatatérnek a [...] bejárása alapján*” kívánta ismertetni az 1914. évi limanowai csata történéseit.³⁷ Julier 1937-ben bejárta a Limanowa városa térségében vívott küzdelem fő helyszíneit (a Limanowától délkeletre levő Jabloniec-gerincet és a Golcív-magaslatot), továbbá 18 darab, magyarázattal ellátott helyszíni fényképfelvételt is közölt monográfiájában (5. kép).³⁸ A forrásbázisra épülő eseményrekonstrukció és a helyszíni terepbejárás Julier esetében is már a modern értelemben vett hadtörténeti régészet módszertana felé mutatott.

---

³³ Aggházy 1928/c. (Fontos megjegyezni, hogy a Magyar Királyi Hadimúzeum rendeltetésének leírásában később is megjelent az „*anyaggyűjtéssel kapcsolatos ásatási munkák*” és a „*hadtörténeti és hadi régészeti*” tevékenység kérdésköre. *A M. Kir. Hadimúzeum* 1943. 410. o.)

³⁴ Ma: Anjou sétány.

³⁵ A Tóth Árpád sétányon a „*körbástyán*” felállítandó Görgey-lovasszobor alapozásakor került elő 1935-ben a török feliratos, 1683-ban öntött, 4400 cm hosszú, 17 cm-es bronz lövegső, mely később a „*Hosszú Hasszán*” nevet kapta. *Leleplezték Görgey Artúr szobrát* 1935. 5. o.; *Horváth* 1936. 208. o.; *Lugosi* 2005. 199. o.

³⁶ Aggházy 1929. 54–55. o.

³⁷ Julier 1937. 3. o. (Az 1914. év végén a cári hadsereg betört az Osztrák–Magyar Monarchia területeire, rövid időre megszállta Bártfát és Krakó városát is veszélyeztette. 1914. november 28-a és december 18-a között a Monarchia a Limanowa városa környéki hadműveletek során, illetve a limanowai csatában vetette vissza az orosz előtörést. *Pollmann* 2003. 211–225. o.)

³⁸ Julier 1937. 331–332. o.

3.2. A modern értelemben vett hadtörténeti régészet hazai kibontakozása

Magyarország esetében a modern értelemben vett hadtörténeti régészet alig több mint két évtizedes múltra tekint vissza. A hadtörténeti régészet nemzetközi fejlődésére jellemzően, a régészet ezen irányzata hazánk esetében is először egyesületi keretek útján talált utat: 2002-ben szerveződött meg a Magyar Hadtudományi Társaság Csata- és Hadszintérkutató Osztálya, 2006-ban pedig megalakult a Magyar Roncskutatók Egyesülete.³⁹ A hadtörténeti régészet intézményi magyarországi kereteit elsőként a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumban fektették le 2006-ban a Hadirégész, Hadszintérkutató és Hagyományőrző Osztály megszervezésével.⁴⁰ A múzeum legfiatalabb gyűjteményeként került kialakításra 2013-ban a Hadirégészeti gyűjtemény. A széles kronológiai keretekkel rendelkező gyűjtemény az őskorral kezdődően a modern korral bezárólag őriz tárgyi emlékeket (fegyver-, felszerelés-, ruházat- és roncsmaradványokat). A heterogén gyűjteményt alkotó tárgyak főleg a XX. század második felében lezajló műtárgy-ajándékozásokról / vásárlásokból / cserékből, az újabb gyűjteményközi átadás-átvételekből, valamint a Hadtörténeti Múzeum terepi kutatásaiból származnak.

A hadtörténeti régészet nemzetközi eredményeit és munkamódszerét bemutató első magyar nyelvű monográfia Négyesi Lajos tollából született meg 2010-ben „*Csaták néma tanúi*” címmel. Négyesi könyvében a teljesség igényével foglalta össze a nemzetközi és a hazai hadtörténeti régészeti kutatások eredményeit.⁴¹ A kutató a hadtörténeti régészet fogalmi lefedésére terminus technicusként a „*hadirégészet*” kifejezést vezette be az újabb magyar hadtörténeti szakirodalomba.⁴² Négyesi Lajos az 1990-es évektől folytatott hadtörténeti régészeti terepi kutatásokat, terepi munkálatai a középkortól a hidegháború korszakáig vezettek. Publikált terepkutatásai közül kiemelhető:

- a mohácsi csata (1526) helyszínén végzett terepbejárások,⁴³
- az 1604. évi diószegi és osgyáni ütközetek helyszíneinek hadtudományi terepelemzése,⁴⁴

³⁹ Négyesi 2003. 203. o.; *Magyar Roncskutató Egyesület* 2013.

⁴⁰ Négyesi 2010/a. 26. o.

⁴¹ Négyesi 2010/a.

⁴² Négyesi 2008, 160, 179–180. o. (A hadirégészet fogalma nem teljesen ismeretlen a magyar hadtörténetírás számára: néhány szám erejéig „*Hadrégész*” címmel már kiadásra került Cegléden egy kisebb terjedelmű folyóirat a két világháború között. A lapot szerzői a hadtörténelmi emlékekkel foglalkozó időszakos folyóiratnak szánták, címével ellentétben azonban az nem rendelkezett szorosan vett régészeti vonatkozásokkal. A folyóirat valódi tematikáját jól szemlélteti, az 1935. évi II. évfolyam 1–2. szám, amely egy heterogén tematikájú ceglédi Rákóczi-kiállítást és a szintén ceglédi „*hadtörténeti kiállítás*” felépítését és magángyűjteményekből származó tárgye gyűjtéseit mutatta be.)

⁴³ Négyesi 1994.

- Zrínyi-Újvár ostromának (1664) kutatása,⁴⁵
- a szentgotthárdi összecsapás (1664) vizsgálata,⁴⁶
- a táti csata (1685) kutatása,⁴⁷
- a romhányi csatatér (1710) vizsgálata,⁴⁸
- az esztergomi Strázsa-hegyi katonai lövölde (1880-as–1890-es évek) terepbejárása,⁴⁹
- az első világháborús tolmini hídfőnél vívott harcok (Szlovénia, 1915–1916) kutatása,⁵⁰
- az első világháborús Úz-völgyi harcok (Románia, 1916) rekonstruálása,⁵¹
- az Esztergom–Kenyérmezői hadifogolytábor (1914–1918) temetőinek feltérképezése,⁵²
- a Salgótarján melletti Karancs-tetői összecsapás (1919) fémkereső műszeres kutatása,⁵³
- a kisbajomi Móric-erdei harcok (1945) helyszínén végzett terepbejárások,⁵⁴
- a volt Jugoszlávia ellen kiépített déli védelmi rendszer (1950-es évek) vizsgálata.⁵⁵

A hadtörténeti régészet hazai eredményeinek újabb szintetizálására a hadisírkutatás kapcsán került sor 2013-ban: Tóth Zsolt szerkesztésében jelent meg a „*Hőseink nyomában*” című tanulmánykötet, mely a XIX–XX. századi hadisírok elméleti és módszertani kutatási tapasztalatait összegezte.⁵⁶

A hazai hadtörténeti régészet kibontakozásának fontos további állomását képezték a tematikus konferenciák. A Hadtörténeti Múzeum 2002 és 2011 között több alkalommal rendezte meg a „*Csaták néma tanúi*” elnevezésű konferencia-sorozatot,⁵⁷ valamint 2016-ban, első alkalommal került megszervezésre a „*Háború, régészet és kulturális örökségvédelem*” című tudományos ülés.

---

⁴⁴ Négyesi 2004/a.

⁴⁵ Négyesi 2010/c.; Négyesi – Padányi 2012.; Négyesi 2013/a.

⁴⁶ Négyesi 1998.

⁴⁷ Négyesi 2015.

⁴⁸ Négyesi 2010/b.

⁴⁹ Négyesi 2007/a.

⁵⁰ Négyesi 2007/b.

⁵¹ Négyesi 2010/a. 189–194. o.; Négyesi 2012.

⁵² Négyesi 2013/b.

⁵³ Négyesi 2010/a. 194–200. o.

⁵⁴ Négyesi 2010/a. 201–210. o.

⁵⁵ Négyesi 2010/a. 90–93. o.; Négyesi 2010/d.

⁵⁶ A hadisírkutatás módszertani áttekintéséhez lásd: Tóth 2013.; Susa – Molnos 2013.

⁵⁷ Négyesi 2010/a. 26. o.

4. A csatatérkutatás módszertana

Az angolszász csatatérkutatás módszertana három fő munkafázisra épül:

- hadtörténeti kutatás (az összecsapás elsődleges és másodlagos írásos, illetve képi forrásainak összegyűjtése),
- a történeti táj rekonstruálása,
- a lelőhely régészeti kutatása.⁵⁸

Ennek alapján az alábbiakban az írott és képi források elemzése, a történeti tájrekonstrukció, a hadtörténeti modellalkotás, a fémkereső műszerek alkalmazása, továbbá a hadisírok legfontosabb problémaköreit foglalom össze.

4.1. Az írásos források kutatása

Egy összecsapás eseményeinek írásos források alapján történő rekonstrukciója kapcsán a történeti kutatás több esetben fogalmazott meg kritikát. G. Etényi Nóra 2003-ban megjelent *„Hadszintér és nyilvánosság”* című monográfiájában a következőket írta: *„Ugyanannak a hadszintérnek többféle nyilvánossága is létezett, sőt ugyanaz a nyilvánosság többféle „szerkesztésben» is olvashatta az adott hadszintér eseményeit.”*⁵⁹ Egy csata eseményeinek a szemtanúktól származó beszámolók alapján való megismerhetőségét már a XIX. században is megkérdőjelezték. Victor Hugo *„A nyomorultak”* című regényében az 1815. évi waterlooi csata eseményeinek értelmezéséről a következőket írta: *„A waterlooi ütközet talány. Éppoly homályos azok szemében, akik megnyerték, mint annak szemében, aki elvesztette. Napóleon szerint pánik, Blücher nem érti az egészet; Wellington nem ért semmit belőle. Nézzük meg a tudósításokat. A jelentések zavarosak, a magyarázatok homályosak. [...] A többi történetíró bizonyos mértékben mind a káprázat rabja [...].”*⁶⁰ Marc Bloch a következőképpen gondolkodott a történeti források kritikai szemléletéről: *„[...] a tanúságok tulajdonképpen emlékek felidézéséből állnak, s az észlelés eredendő hibáihoz még az emlékezet hibái is hozzájárulnak ... számos történelmi eseményt csak erős érzelmek alatt álló emberek figyelhetek meg, vagy olyan tanúk, akiknek figyelme, amely vagy túlságosan is későn ébredt fel, ha meglepetés érte, vagy a*

⁵⁸ Sutherland – Holst 2005. 20–24. o.; Foard 2012. 16–40. o.; Carman 2013. 43, 50–54. o.; Pratt 2009. 6–9.

O.

⁵⁹ G. Etényi 2003. 12. o.

⁶⁰ Hugo 1956. 385. o.

*közvetlen cselekvés gondja tartotta fogva, nem tudott kellő erővel azokra az elemekre koncentrálni amelyeknek a mai történész, nem ok nélkül, alapvető jelentőséget tulajdonít.*⁶¹ John Keegannek „*A csata arca*” című írása Bloch gondolatát jelentős mértékben kiegészítette és tovább árnyalta az 1811. évi albuerei, az 1854. évi balaklavai és az 1807. évi eylaui csata egy-egy írásos forrásának példáján keresztül. Keegan forráselemzése alapján három szembetűnő jellegzetességét határozta meg a csataleírásoknak:

- az emberi viselkedés uniformizálódását,
- a történések gyors, szaggatottan haladó menetét,
- a kollektív képalkotást.⁶²

Már mint idéztem, Keeganhez hasonlóan Perjés Géza is kritikával illette a csataleírások megbízhatóságát: „*A hadtörténeti elemzésben talán a legnehezebb feladat egy-egy csata lefolyásának rekonstruálása. A nehézség mindjárt ott kezdődik, hogy a csaták általában meglehetősen nagy 4-8 km kiterjedésű területen zajlottak le. Így egy személy annak minden részletét nem tekinthette át.*”⁶³ Általánosságban azonban elmondható, hogy a kora újkortól számolhatunk olyan kiszélesedő műfaji kereteket mutató írásos forrásbázissal (memoárokkal, hadinaplókkal, magán- és diplomáciai jelentésekkel, nyomtatott sajtóhíradásokkal), amelyek jelentős mértékben segíthetik egy összecsapás terepi azonosítását, illetve az események rekonstruálását.

4.2. A képi források kutatása

A csataterkutatás fontos további eszköze a korabeli képi ábrázolások vizsgálata. A kora újkortól már számolhat a kutatás a történések helyszínén készített vázlatrajzokkal, illetve szemtanúk elbeszéléseire épített csataképekkel, amelyeken a küzdelem valóban megtörtént eseményei és valódi (esetenként napjainkban is azonosítható) tájelemek, topográfiai tereppontok kerültek megjelenítésre.⁶⁴ A kora újkor csataképeinek szemléletes együttesét képviseli a Jean de Dumont, Jean Huchtenburg, Pierre Gosse és Rutger C. Alberts által készített, 1725-ben Hágában kiadott „*Batailles Gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene De Savoye...*” című kötet (6. kép). A 132 oldal terjedelmű kiadvány

---

⁶¹ Bloch 1996. 74–75. o.

⁶² Keegan 2000. 41–56. o.

⁶³ Perjés 2015. 71. o. Lásd még: Gyáni 2007. 220–240. o.

⁶⁴ Négyesi 1998. 40–42. o.

Savoyai Eugén „Magyarország, Itália és Németország” területén aratott tíz győzelmét⁶⁵ mutatja be az érdeklődő közönség számára az adott összecsapás eseményeinek leírását csataképpel és térképpel kísérvé.⁶⁶ Az előszó szerint a kötet fő célja, hogy informálja az olvasókat a „merész akciókról” és, hogy bemutassa, hogy ki, mit cselekedett az összecsapások alatt, támadás vagy éppen védekezés közben.⁶⁷ A kötet ismerteti továbbá a seregek erejét és a szemben álló felek terepi elhelyezkedésének előnyeit és hátrányait is.⁶⁸ A csataképek kivétel nélkül a holland festő, Jan van Huchtenburg (1647–1733) munkái,⁶⁹ aki 1708 és 1709 között kísérelte el Savoyai Eugént a dél-németalföldi hadszíntérre, majd összesen tizenegy, azonos méretű festményen örökítette meg a hadvezér 1691 és 1717 között vívott győztes összecsapásait.⁷⁰ Maga a festő a kötet szövegében a csataábrázolások három típusát különbözteti meg:

- az eseményeket sematikusán láttató vázlatrajzokat,
- a mozgalmas történéseket madártávlatból mutató ábrázolásokat,
- a lovasok összecsapásának megjelenítését.⁷¹

4.3. A történeti táj rekonstrukciója

Egy összecsapás teljességre törekvő hadtörténeti vizsgálata esetében elengedhetetlen a korabeli táj rekonstrukciója. A történeti táj vizsgálatának eszköze a tájrégészet, melynek alaptétele, hogy számos emberi tájátformáló tevékenység folyamata optimálisan nyomon követhető a földrajzi környezetben.⁷² A tájrégészet módszertani és szemléleti alapjait az 1950-es és az 1960-as években dolgozták ki. Osbert Guy Stanhope

---

⁶⁵ A bemutatott összecsapások: Zenta (1697), Chiari (1701), Luzzara (1701), Haghstedt (1704), Cassano (1705), Turin (1706), Audenarde (1708), Malplaquet (1709), Pétervárad (1709), Belgrád, 1717. *Batailles Gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene De Savoye* 1725. Table[.] Pour l'ordre & l'arrangement des relations et des representations des Batailles [...]. [Oldalszám nélkül.]

⁶⁶ „Description de la Bataille”, „Vue et Representation”, „Carte Geographique du Theatre de la Guerre”. *Batailles Gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene De Savoye* 1725. Table[.] Pour l'ordre & l'arrangement des relations et des representations des Batailles [...]. [Oldalszám nélkül.]

⁶⁷ „Je voudrais pouvoir l'informer de même toutes les Action de valeur & de conduite qui se sont faites dans l'Ataque, & dans la Defense.” *Batailles Gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene De Savoye* 1725. Preface. [Oldalszám nélkül.]

⁶⁸ „J'examine le nombre, & la force des Combatans; l'Avantage & le Desavantage de leur Dispositinon.” *Batailles Gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene De Savoye* 1725. Preface. [Oldalszám nélkül.]

⁶⁹ *Batailles Gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene De Savoye* 1725. Preface. [Oldalszám nélkül.]

⁷⁰ Wheatcroft 2008. 247. o.

⁷¹ Jan van Huchtenburg a leginformatívabbnak és egyben legnagyobb művészi értékkel rendelkezőnek ezen három műfaj kombinációját tartotta. *Batailles Gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene De Savoye* 1725. Avis du peintre au lecteur. 1. o.

⁷² Johnson 2007. 3–4. o.

Crawford légi fotók, katonai felmérések és a topográfiai névanyag felhasználásával, de még a klasszikus régészeti kutatási módszerek integrálása nélkül végezte tájtörténeti kutatásait. William George Hoskins tájtörténeti kutatásában már a régészeti vonatkozású terepkutatás is szerepet kapott.⁷³ Hoskins nagy hatású könyve a „*The Making of the English Landscape*” címmel, 1955-ben került először kiadásra. Ebben széles kronológiai keretek között (a római kortól az ipari forradalmak koráig, illetve a XX. századig) vizsgálta az angol táj jellegzetes elemeit.⁷⁴ A tájrégészeti, illetve tájtörténeti vizsgálatok három fő módszertani jellemzővel rendelkeznek:

- a múltban keletkezett mesterséges és természetes terepjelenségek történeti kontextusba helyezése;

- a vizsgált lelőhely tágabb környezetével való elemzése;

- a non-destruktív kutatási módszertárból merítő eszköztár.⁷⁵

A tájrégészet módszertana egyszerre épül írásos és képi források elemzésére, illetve terepi kutatásra egyaránt. A középkori, kora újkori és újkori gazdasági, jogi vagy igazgatási vonatkozású iratok, magánlevelezések vagy a katonai vonatkozású dokumentumok közvetett információkat hordozhatnak a történeti tájra vagy éppen az adott korszakra jellemző tájhasználati módokra vonatkozóan.⁷⁶ A táj mindamelllett minden történeti korszakban kihatott az alkalmazható katonai stratégiákra és taktikára.⁷⁷ A terepnek a hadjáratokra és a csatákra gyakorolt hatásának kérdésköre az ókortól kezdve témája a katonai teoretikus műveknek.⁷⁸ Carl von Clausewitz a következőket írta a napóleoni háborúk tapasztalatait összegző elméleti munkájában: „[...] a táj és a terep igen közeli és mindig is meglévő kapcsolatban áll a háborús tevékenységekkel, ugyanis döntő hatással bír az ütközet előkészítésére, lefolyására és kiaknázására egyaránt.”⁷⁹ Ő a táj és a terep hadjáratokra kiható hármasságát, a megközelítést és az áttekintést akadályozó, illetve a fedezék-mivoltot különítette el,⁸⁰ s a táj három fő jellegzetességeként a domborzatot, a

---

⁷³ Johnson 2007. 34–35, 55–59. o.

⁷⁴ Hosksins 1985.

⁷⁵ Williamson 1998. 1. o.

⁷⁶ Bowden 1999. 31–37. o.

⁷⁷ Doyle – Bennett 2002. 1. o.

⁷⁸ Carman – Carman 2006/a. 19–22. o.

⁷⁹ Clausewitz 2013. 368. o.

⁸⁰ Clausewitz 2013. 368. o.

természetes képződményeket (mocsarak, folyók, tavak, erdők) és a mesterséges tájelemeket határozta meg.⁸¹

4.4 A hadtörténeti modellalkotás

Az írásos források lehetséges ellentmondásait, pontatlanságait és hiányosságait a hadtörténeti modellalkotás módszere oldhatja fel. Elsők között Alfred Higgins Burne hadtörténész fogalmazta meg, hogy a „*jellemző katonai valószínűség*” elmélete szerint a terep-, a létszám, az időjárási- és a technikai viszonyok révén, a hadtudomány és a katonai logika segítségével a hadtörténeti események utólagosan modellezhetőek, illetve rekonstruálhatóak.⁸² A hadtudományi modellalkotás módszere a középkori és a kora újkori összecsapások kutatásában is szerepet játszhat. A középkor esetében jelentős hadtörténeti vita bontakozott ki az egyes hadi események (csaták és ostromok) írásos forrásokon keresztül történő tényleges megismerhetőségének kérdésköre vonatkozásában. Az alkalmazott stratégia, illetve harceljárások, a logisztika és a hadsereglétszámok a középkor esetében is mind olyan elemei ugyanakkor a modellalkotásnak, amelyek a kontrollszempontokon alapuló forráskritikai kutatások, a korabeli hadtudományi teoretikus munkák vizsgálata és a fegyvertörténeti kutatások révén optimálisan megismerhetőek és rendszerezhetőek.⁸³ Nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a modellalkotás a kora újkor esetében még jobban kihasználható, ennek döntő oka, hogy a XVII–XVIII. században alakult ki a modern értelemben vett (természetesen az antikvitás és a középkor teoretikusaitól nem függetleníthető) rendszerszintű hadtudományi gondolkodás.⁸⁴

A régészeti leletegyüttesek és a leletmintázat értelmezéséhez is jelentős segítséget nyújthat a hadtudományi modellalkotás.⁸⁵ A modellezés gyakorlatának személetes nemzetközi példáját adják Peter Bleed- és Douglas D. Scottnak az 1865. évi, nebraskai North Platte-völgyi összecsapások csatatér-régészeti kutatásai. A két kutató a csejen, a lakota, illetve az arapahó indián harcosok és az Iowa és Ohio állami milíciák katonái között vívott 1865. február 4–6-i Mud Springs-i és a február 8–9-i Rush Creek-i

---

⁸¹ Clausewitz 2013. 369. o. (A táj hadtudományi vonatkozású kiértékeléséhez lásd még: Doyle – Bennett 2002. 4–5. o.; Halsall 2000. 32. o.)

⁸² Burne 1955. 12. o.

⁸³ Veszprémy 2015. 39–43. o.

⁸⁴ Varga 1995. 7–8. o.; Rothenberg 2005.

⁸⁵ Bleed – Douglas 2011. 42–43. o.

összecsapást vizsgálta. Mindkét esemény kutathatóságát meghatározta az a tényező, hogy a rövidebb ideig tartó fegyveres harcot kis létszámú erők vívták. A két, döntetlenül végződő ütközet helyszínének fémkereső műszeres terepi kutatása során tüzérséghez és kézi tűzfegyverekhez köthető lövedékek, illetve töltényhüvelyek kerültek elő.⁸⁶ Bleed és Scott a régészeti leletmintázat vizsgálatakor és az összecsapások rekonstruálásakor az „*OCOKA*” modellezést⁸⁷ használta fel. A modellalkotásnak öt fő, az alkalmazott stratégia és taktika szintjén leírható terepeleme van, köztük a „*műveleti terület*”, a „*mozgósítási támaszpont*”, a „*befolyási terület*”, az „*információs környezet*” és a „*kibocsátó helyőrség*”.⁸⁸ A kutatók a két ütközet helyszínét ezen topográfiai egységekre felbontva vizsgálták. A hadtudományi terepelemzés alkalmazásának két alapvető feltételének Bleed és Scott a kedvező forrásadottságot és az optimális régészeti kutathatóságot jelölte meg.⁸⁹ Az 1685. évi Mud Springs-i és a Rush Creek-i összecsapást a hadtudományi terepelemzés, az írásos forráskutatás, a tájtörténeti kutatás és a régészeti terepbejárás segítségével sikeresen tudták rekonstruálni a kutatók. Az elméleti modellalkotásra a hazai csataterkutató is hoz példát. Perjés Géza 1979-ben megjelent „*Mohács*” című könyvében az 1526. évi mohácsi csatára vonatkozó írásos források ellentmondásait, információhiányát Carl von Clausewitz „*A Háborúról*” című hadtudományi értekezésére épülő, az erő, a tér és az idő tényezőin alapuló modellalkotással kísérelte meg ellensúlyozni.⁹⁰ Perjés vizsgálatai kapcsán a modellalkotás két fajtáját, egy, csak a háború katonai folyamatait és egy, a háborúk katonai történései mellett azok társadalmi, gazdasági és politikai tényezőit is integráló modell típusát különítette el.⁹¹ Zachar József később Perjéshez hasonlóan foglalt állást a hadtörténeti modellalkotás alkalmazhatósága és szükségszerűsége mellett: „[...] az adott kor történelmi és hadtudományi ismereteinek a birtokában, e vonatkozásban is fel tudják

---

⁸⁶ Bleed – Douglas 2011. 43–47. o.

⁸⁷ Az „*OCOKA-system*” az angol „*Observation and Fields of Fire, Cover and Concealment, Obstacles, Key or Decisive Terrain, Avenue of Approach*” („*Műveleti területen /vagy harctéren/ található fedezékek, rejtékhelyek, akadályok és megközelítési útvonalak megfigyelését biztosító rendszer*”) kifejezésből alkotott, modern hadtudományi vonatkozású mozaikszó. *National Park Service* 2009. 243–244. o.; Bleed – Douglas 2011. 48–49. o.; Babits 2015. 74. o.

⁸⁸ Bleed – Douglas 2011. 53–58. o.

⁸⁹ Bleed – Douglas 2011. 47, 62. o. (A hadtudományi modellezés újabb, szintén nemzetközi példáját adja az amerikai függetlenségi háború meghatározó, francia győzelemmel záródó tengeri összecsapásának az 1781. évi Chesapeake-öbölbeli csata (Virginia) kutatása. Lawrence E. Babits az „*OCOKA*”-rendszer mellett a katonai célkitűzésekkel, az ellenséges és a rendelkezésre álló saját katonai erőkkel, illetve a történések környezetével kapcsolatos adatokra egyaránt épülő „*METT-T*”-modellezést is alkalmazta. Babits kutatásai esetében nem került sor tényleges régészeti vizsgálatokra: az angol és a francia flotta hajói között vívott összecsapás hipotetikus lokalizációja, a vízmélységre vonatkozó adatokat is felvonultató térképre vetítése a forráskutatások és a modellépítés révén valósult meg. Babits 2015. 79, 87–88. o.)

⁹⁰ Perjés 1979. 15–17. o.

⁹¹ Perjés 1999. 191. o.

tárni a lehetséges és figyelembeveendő forrásokat, lehetőségünk nyílik az eseménytörténeti bemutatásra. Ha azonban a szükséges források egy-egy rész kérdést illetően semmiképpen sem állnak rendelkezésünkre, sőt, feltárásukra már remény sincs a fenti – az adott korszakra vonatkozó, kétirányú egyéb – ismeretek alapján az általánosítás és tipologizálás alapján reális feltételezésekkel hidalhatjuk át az adott hézagokat. [...] Akár egy csata, akár egy más típusú harccselekmény, akár egy hadjárat, akár egy háború vagy bármely ezekhez kapcsolódó körülmény képezi is a történetírás bármely szakágának a tárgyát, az írott és tárgyi források feldolgozásán túl nem kerülheti meg a sajátos hadtörténelmi ismeretekben meglévő hadtudományi vonatkozások hasznosítását.”⁹² A hadtudományi modellalkotás fontos szerepet tölthet be a csak szűk forrásbázissal adatolható összecsapások rekonstruálásában. Fontosnak tartom azonban, hogy a modellezés az összecsapás időszakától ne távoli történeti korszak harceljárásaira és hadtudományi teoretikus műveire épüljön, illetve, hogy az ne alkalmazzon az adott korszak viszonyaival nem megfeleltethető hadtudományi fogalmakat.

4.5. A fémkereső műszeres terepbejárás

A hadtörténeti vonatkozású írásos és képi források összegyűjtését, illetve a feltételezett csatater tájelemeinek rekonstruálását követően kerülhet sor régészeti terepi munkára. A csataterék főbb kutatótereppontjait a szembenálló felek táborhelyei, a hadrendek pozíciója, a belső küzdőtér, az összecsapás során elesettek hadisírhelyei, illetve az események után kialakított emlékhelyek képezhetik.⁹³ Egy csatater legjellegzetesebb és egyben leginformatívabb tárgyi emlékhelyét három csoportba rendezhetjük:

- a felszerelés, a fegyverzet és a ruházat tárgyai,
- személyes tárgyak,
- numizmatikai emlékek.⁹⁴

A tárgyak régészeti interpretációját (azoknak hipotetikusán az összecsapáshoz való kötését) sok esetben nehezíti az a tény, hogy egy lelőhelyen több különböző történeti

---

⁹² Zachar 2015. 109. o.

⁹³ Forard 2012. 33. o.; Négyesi 2010/e. 137. o.; Schürger 2015. 109. o.

⁹⁴ Foard 2012. 35. o.

korszak leletanyaga összekeveredhet.⁹⁵ Az olyan összecsapások esetében, ahol nem áll rendelkezésre hiteles írásos és képi forrásbázis, különösen felértékelődik a régészeti terepkutatás és a tárgyi forrásanyag vizsgálatának jelentősége. A terepi munkálatok esetében a csatatérkutatás a régészet módszertárából merít. A legjellemzőbb módszerek közé a fémkereső műszeres terepbejárás, a magnetométeres kutatás, a talajellenállás-mérés és a talajradar (GPR) alkalmazása tartozik.⁹⁶ A régészeti módszerek közül a legáltalánosabban alkalmazott és egy lelőhely feltérképezésére legalkalmasabb eljárás az elektromágneses ellenállás mérésén alapuló fémkereső műszeres terepkutatás.⁹⁷ A fémkereső műszerek előnyének az eszközök relatív kis költségét és könnyű alkalmazhatóságát, valamint a felső, megközelítőleg 30–50 cm vastag talajréteg legoptimálisabb, legköltséghatékonyabb átkutatásának képességét tartják.⁹⁸ A tájhasználati metódusok, a talaj típusa és a fémhulladékkal való szennyezettség ugyanakkor döntően meghatározza a lelőhelyen folytatható kutatás lehetőségeit.⁹⁹ A fémkereső műszeres terepmunka minden esetben a „*bag, tag, flag*” elnevezésű munkamódszerre épül, amely során minden egyes lelet előkerülési helyét zászlóval jelölik, majd a tárgyak felszedésekor és elcsomagolásakor a pontos megtalálási helyeket (a leletmintázati térkép megrajzolását lehetővé tevő) GPS koordinátákkal rögzítik.¹⁰⁰

4.6. Hadisírkutatás

A hadisírkutatás a hadtörténeti régészet önálló ága és nem egyszer a csatatérkutatások fő mozgatója is.¹⁰¹ A hadisírkutatás alapvető jelentőségű segédtudománya a törvénytudományi régészet. John Hunter megfogalmazása szerint a törvénytudományi régészet a „*régészet elméleti és gyakorlati módszereit alkalmazza a bűnügyi*

---

⁹⁵ Négyesi 2010/a. 34–35. o.

⁹⁶ Sutherland – Holst 2005. 21–23. o.

⁹⁷ Hadtörténeti vonatkozású terepkutatásnál elsőként Don Rickey a Little Birhorn-i és Big Hole-i csatatérnél (Montana) 1958-ban használt valószínűsíthetően fémkereső műszert. Connor – Scott 1988. 76. o.; Foard 2012. 38. o.

⁹⁸ Connor – Scott 1988. 83. o. (Melissa Connor és Douglas D. Scott egy 1998-ban közölt írásukban a „fémkeresés” /„*metal detecting*”/ fogalma kapcsán különbséget tett a „relikviagyűjtés” /„*relic collecting*”/ és a tudományos igényű „lelőhelykutatás” /„*site looting*”/ angol nyelvű fogalmai között. Connor – Scott 1998. 76. o.)

⁹⁹ Négyesi 2002. 43. o.

¹⁰⁰ Sivilich 2005. 75–76. o.

¹⁰¹ Foard 2012. 35. o.

tethelyek feltárásához és rekonstruálásához".¹⁰² A régészet ezen irányának munkamódszere az emberi maradványok lelőhelyének non-destruktív és destruktív módszerekkel (terepbejárással, geofizikai módszerekkel, feltárással) történő kutatásából, az emberi maradványok exhumálásából, leletek / bizonyítékok kereséséből és a munkálatok tudományos igényű dokumentációval való kíséréséből áll.¹⁰³ A törvényszéki régészet társtudománya a törvényszéki antropológia, melynek célja:

- az emberi maradványok fizikai kontextusának megadása (a temetési hely régészeti lelőhelyként, hadisírként vagy bűnügyi helyszíneként való azonosítása);
- az emberi és állati eredetű csontmaradványok egymástól való elkülönítése;
- a nem-, az életkor-, a testmagasság és az elhalálozás idejének és okának lehetséges meghatározása;
- a premortem, perimortem, és postmortem csontsérülések elkülönítése;
- a tafonómiai folyamatok meghatározása.¹⁰⁴

Tim Sutherland a konfliktusrégészeti vonatkozással rendelkező temetési helyek két fő típusát különítette el:

- elsődleges eltemetési hely(ek): tömegsír(ok) vagy egyéni sír(ok) az összecsapás helyszínén,
- másodlagos eltemetési hely(ek): az összecsapás során elesettek újra temetése tömegsír(ok)ba, egyéni sír(ok)ba, csontházba vagy sírkamrába (gyakran az összecsapás helyéhez közeli temetőben).¹⁰⁵

A csataterkekhez köthető temetési helyek kutatása két fő munkafázissal rendelkezik. Az első a tömegsír terepi azonosításában szerepet játszó írásos, illetve képi források vizsgálata, valamint a talajbolygatással még nem járó régészeti lelőhely-felderítés. Utóbbi lehet tömegsírira utaló talajbolygatások geofizikai módszerekkel való kutatása, illetve lehet felszíni emberi csontmaradványok keresésére irányuló terepbejárás, vagy fémkereső műszeres terepbejárás.¹⁰⁶

---

¹⁰² Dupras – Schultz – Wheeler – Williams 2006. 3. o.

¹⁰³ Dupras – Schultz – Wheeler – Williams 2006. 7. o. (Table 1.2.)

¹⁰⁴ Dupras – Schultz – Wheeler – Williams 2006. 4. o. (Table 1.1.)

¹⁰⁵ Sutherland – Holst 2005. 28–30. o.

¹⁰⁶ A rózsák háborújának egyik legvéresebb – York-ház győzelmével végződő – towtoni (Yorkshire) összecsapása esetében fémkereső műszeres terepbejárás révén sikerült a csatater egyik temetési helyét

Fontos megjegyezni, hogy egy tömegsír nem azonosítható automatikusan katonai temetési helyként. Egy tömegsír a sírból származó, az összecsapáshoz köthető kísérő leletek és az emberi maradványokon található, fegyveres küzdelemre visszavezethető perimortem sérülések alapján interpretálható hadisírként. Nem csak a csaták, ütközetek, ostromok és hadikórházak halottjait temethették tömegsírokba, a rövid idő alatt nagy pusztítást okozó járványok idején is tömegsírokba helyezték örök nyugalomba a halottakat. Giovanni Boccaccio Dekameronjában a következőképpen írt a pestisben elhunytak tömegsírjairól: „*Mivelhogy a fent mondott rengeteg halott eltemetésére, melyekkel naponta és szinte minden órában elárasztották a templomokat, nem volt elegendő a temetők szent földje, különösen, ha régi szokás szerint mindegyiknek külön helyet akartak volna adni, a templomok melletti cintermek helyett, melyek már zsúfolva voltak, hatalmas gödröket ástak, melyekbe százával bocsátották le az újabb halottakat; ezekben aztán rétegekben egymásra halmozták őket, mint ahogy a hajóban berakják az árut, s kevéske földet hánytak rájuk, mindaddig, mígnem a gödör színig betelt.*”¹⁰⁷

5. A kézi tűzfegyverlövédékek régészeti interpretációja

Az európai hadszíntereken a XIV. században megjelenő tüzérségi eszközökkel párhuzamosan jelentek meg, illetve indultak fejlődésnek a kézi tűzfegyverek. A korai tűzcsövek fejlődésének főbb állomásait a kovácsolási technika tökéletesedése, a fegyvercső ágyzatban történő rögzítése, valamint a hatékony elsütő szerkezet (a kakast és a ravaszt magába foglaló lakatszerkezet) kialakulása jelentette.¹⁰⁸ A XVI–XVII. század gyalogságának fő kézi tűzfegyvertípusa a villára támasztható muskéta, a lovasságé pedig a muskétánál rövidebb csövű karabély, illetve a pisztoly lett (7. kép).¹⁰⁹

A kora újkorban a kézi tűzfegyverek nagyfokú változatosságával számolhatunk. Raimondo Montecuccoli az 1670-re összeállított, „*A hadművészet rövid tételei*” című munkájában¹¹⁰ négy fő kézi tűzfegyverről, a muskétáról („*moschetto*”), a karabélyról („*carabina*”), a muskétapisztolyról („*moschettone*”) és a pisztolyról („*pistóla*”)

---

azonosítani. Timoty Sutherland 1997-ben kezdett terepbejárásokba Towton térségében, majd a nyílhegyletek koncentrációja segítségével egy, még a XV. század folyamán – újratemetés céljából – kiasott hadisír gödrét lokalizálni a csatatéren. Sutherland 2000. 157–163. o.; Sutherland – Richardson 2009. 160–171. o.

¹⁰⁷ Boccaccio 2006. 13–14. o.

¹⁰⁸ Kalmár 1971. 192. o.

¹⁰⁹ Oakeshott 2012. 40–42. o.

¹¹⁰ Montecuccoli „*Della Guerra col Turco in Ungheria*” vagy „*Aforismi dell'arte bellica in astratto*” című hadtudományi értekezésének keletkezéséhez lásd legújabbban: Tóth 2017/b. 41–42. o.

emlékezett meg.¹¹¹ Montecuccoli még egy kézi lőfegyverről, az arkebüzről („*archibuggi*”) tett külön említést írásában. Az arkebüzöket – a hadvezér megjegyzése szerint – a császári seregek a vizsgált korszakban már nem, vagy csak kisebb számban használták, mivel a muskéta hatékonyabb kézi lőfegyvernek számított és annak tömege sem volt nagyobb az arkebüznél.¹¹² Pierre Surirey de Saint-Remy (1645–1716) francia tábornagy 1697-ben a „*Mémoires d’artillerie*” első kötetében a kézi tűzfegyverek hat fő csoportját különítette el:

- közönséges muskéta („*Mousquet à l’ordinaire*”),
- közönséges puska (bajonettel vagy bajonett nélkül) („*Fusil ordinaire*”),
- muskétapuska („*Mousquet-fusil*”, „*Fusil-mousquet*”),
- sánkmuskéta–sáncpuska („*Mousquet de rampart*”, „*Fusil de rampart*”),
- vontcsövű karabély („*Carabines rayées*”),
- pisztoly („*Pistolet*”).¹¹³

Ferdinando Luigi Marsigli itáliai hadmérnök az Oszmán Birodalomról írt munkájában már csupán három kézi tűzfegyvert említett meg: a (változatos kaliberű) nehéz muskétát („*musquet pesantissimo*”, „*mousquet à mèche très pesant*”), a spanyol módra készített puskát („*mochetto col facile piu simile alla Spagnola*”, „*mousquet fait dans le goût Espagnol*”) és a puska formájú pisztolyt („*pistola fatta col facile*”, „*pistolet an forme Fusil*”).¹¹⁴

A csataterkutató általános módszere a kézi tűzfegyverekhez tartozó elejtett (ép) és kilőtt, illetve becsapódott (deformált) lövedékek terepi leletmintázatán alapuló eseményrekonstrukció.¹¹⁵ A lövedékek terepi leletmintázatán alapuló eseményrekonstrukció egyik első, sikeres magyarországi alkalmazása Négyesi Lajos zrinyiújvári kutatásához kapcsolódik: 2008-ban sikerült azonosítania a vár ostromterületének egy források által is említett és korabeli képi vázlatrajzokon is szereplő török ágyúállását. Az itt talált muskétalövedékeket Négyesi a leletmintázat alapján az

---

¹¹¹ A muskétapisztoly méretére utalhat, hogy Montecuccoli felsorolásában azt a karabély és a pisztoly között szerepeltette. *Montecuccoli* 1821. Libro primo. Aforismi dell’arte bellico. Cap. II. Dell’apparecchio. XV. 84. o. (*Montecuccoli* 1974. 215. o.)

¹¹² *Montecuccoli* 1821. Libro primo. Aforismi dell’arte bellico. Cap. II. Dell’apparecchio. XVII. 86. o. (*Montecuccoli* 1974. 216. o.)

¹¹³ *Saint-Remy* 1697. 276, 278–286. o. Vö.: *Gladysz* 2011. 9. o. (Saint-Remy külön tett említést az arkebüzökről: a változatos csőhosszúságú tűzfegyvert az ágyú és a muskéta közé helyezte méretben „*Elle est entre le canon & le mousquet [...]*”./ *Saint-Remy* 1697. 274. o.)

¹¹⁴ *Marsigli* 1732. Capitolo VIII. 15–16 o., Della tavola VII. 17. o. (*Marsigli* 2007. 135–136. o.)

¹¹⁵ *Carman* 2013. 47. o.; *Négyesi* 2010/b. 863–864. o.

ágyúállás elleni 1664. június 15-én végrehajtott keresztény kitörés emlékeként interpretálta.¹¹⁶

Tony Pollard és Iain Banks az angol–zulu háború fontos helyszínének, Eshowe / Ekowe (KwaMondi, Dél-afrikai Köztársaság) 1879. évi ostromának 1999–2000-ben lezajlott régészeti kutatása kapcsán fogalmazott meg alapvető észrevételt a kilőtt, illetve elejtett kézi tűzfegyverekhez tartozó lövedékek régészeti interpretációja kapcsán. Véleményük szerint, a csatatereken, egy néhány óráig tartó összecsapás esetében a szemben álló hadrendek lokalizációjában, illetve a küzdelem eseményeinek rekonstruálásában fontos szerepe van a terepen talált lövedékeknek, ugyanakkor egy hosszabb ideig tartó ostrom terepkutatásakor nem feltétlenül segítik a történések vizsgálatát.¹¹⁷ A lövedékek leletmintázatára támaszkodó kutatások különösen azon korok összecsapásai esetében eredményesek, amikor az egymással szembenálló seregek egymásétól eltérő kaliberű kézi lőfegyvereket használtak. Szemléletes példák sorát nyújtják erre az angliai jakobita háborúk és az amerikai függetlenségi háború csataterének régészeti kutatásai. A jakobita háborúk Stuart-párti felkelői körében a legelterjedtebb puska a francia gyártmányú, 17,5 mm-es kaliberű Charleville puska volt, a királyi reguláris erők pedig egységesen a 19,05 mm-es kaliberű Brown Bress puskákat használták.¹¹⁸ Az eltérő kaliberű kézi tűzfegyverekhez tartozó, az összecsapás során elejtett ép, vagy csak kisebb mértékben deformálódott lövedékek segíthetik a hadrendek terepi pozíciójának meghatározását. A jakobita háborúkhöz hasonlóan az amerikai függetlenségi háború csataterai is hasonló lehetőséget hordoznak: a kontinentális hadsereg katonái leggyakrabban Charleville puskákkal voltak felfegyverezve, a brit királyi erők pedig Brown Bess puskával voltak ellátva.¹¹⁹

Egy összecsapás helyszínén természetesen nem minden kézi tűzfegyverlövedék interpretálható egy ütközet vagy egy csata valós tárgyi emlékeként. A lövedékek leletmintázatának, a lövedékek koncentrációjának és hiányának vizsgálata és elemzése mellett fontos cél a lövedékek kézi tűzfegyvertípushoz kötése.¹²⁰ A csataterkutatás a kora újkori lövedékeket méretük alapján három fegyvertípushoz, így a pisztolyokhoz, karabélyokhoz és muskétákhoz igyekszik besorolni.¹²¹ Az összecsapások helyszínein talált

---

¹¹⁶ Négyesi 2010/c. 14–15. o.; Négyesi – Padányi 2012. 78–80. o.; Négyesi 2013/a. 159–164. o.

¹¹⁷ Pollard – Banks 2006. 173. o.

¹¹⁸ Pollard 2009. 144–145. o.; Peterson–Hamlyn 1969. 96–97. o.

¹¹⁹ Sivilich 2005/a. 84. o.; Sivilich 2009. 87. o.

¹²⁰ Schürger 2015. 137–138. o.; Kelenik 1991. 93. o.

¹²¹ Schürger 2015. 138. o.

ép (markáns deformációval nem rendelkező) ólom lövedékek kézi tűzfegyverekhez kötése során a kutatók nagy általánosságban a múzeumi gyűjteményekben fennmaradt kézi fegyvercsövek méretadatait használják fel.¹²² André Schürger a lützeni csatatéren talált ólom lövedékek vizsgálata során kilenc lövedékcsoporthoz (18,9–19,9 mm-es, 17,9–18,8 mm-es, 17,3–17,8 mm-es, 15,9–17,2 mm-es, 15–15,8 mm-es, 14–14,9 mm-es, 11,8–13,9 mm-es, 8,4–11,7 mm és a 8,4 mm-nél kisebb darabok) különített el méretadatokat szerint.¹²³ Ugyanakkor a lövedék mérete alapján történő fegyvertípushoz való kapcsolás több szempontból is problematikus lehet. Egyfelől a nagyobb méretű lövedék mögé a tűzfegyver hatásfokának növelése céljából több kisebb méretű lövedéket is tölthettek.¹²⁴ Másfelől pedig fontos szempont, hogy a lövedékek méretének a fegyvercsőbe való ledöngölés megkönnyítése céljából eleve kisebbnek kellett lennie a cső keresztmetszeténél.¹²⁵ Turpin de Crissé gróf XVIII. századi francia katonai teoretikus a „*Memoires de Montecuccoli*”-hoz írt kommentárjában kifejezetten a lövés hatékonyságát (a lőtávolságot és a találati pontosságot) nem befolyásoló, kisebb méretű lövedékek használatát javasolta.¹²⁶

A kézi tűzfegyverlövedékek keletkezésének egyik lehetséges támpontját a jól datálható lelőhelyekről származó lövedékek vizsgálata adja. Az angolszász csatatérkutatás ebben az esetben előszeretettel nyúlt az elsüllyedt hajóroncsok, mint például a svéd Vasa (1628) vagy az angol Swan (1653) roncsainak feltárásából származó lövedékek elemzéséhez.¹²⁷ Újabb lehetséges kronológiai támpontot a lövedékek formai kiképzése nyújthat: a kónikus testű lövedékek kizárólag az 1830-as évektől adathozhatóak.¹²⁸ A lövedékek korának meghatározásában szerepet játszó harmadik támpontot az öntési csonk megléte vagy hiánya adhatja: az öntési csonk megléte utalhat például már papírtöltés használatára. A „*palack*” formájú lövedékek a kutatás jelenlegi álláspontja szerint egyértelműen a papírtöltés használatával hozhatóak összefüggésbe. A papírtöltés kialakulása a harmincéves háború időszakára vezethető vissza, a lőport és lövedéket egy

¹²² Mandzy 2009. 200. o.; Foard 2005. 52. o.

¹²³ Schürger 2015. 138–139. o. (A kézi tűzfegyver-lövedékek interpretálásához értékes párhuzamot nyújtanak az 1485. évi bosworthi csatatéren 2005 és 2010 között talált lőfegyver-lövedékek vizsgálatai. A fémkereső műszeres terepbejárások során 251 darab ép tűzfegyver-lövedéket találtak, közülük 34 darab érte el, illetve haladta meg a 20 mm-es átmérőt, 217 példány pedig kisebb volt, mint 20 mm. A kutatók a 18 és 35 mm közötti lövedékeket hipotetikusán kézi tűzfegyver-lövedékeként, illetve tüzérségi eszközökhöz köthető töltelékgyölként írták le. Biztosabban a csatához köthető darabokként a 20 mm-nél nagyobb lövedékeket feltételezték. Glenn – Curry 2013. 137–174. o.)

¹²⁴ Smith – Legg – Wilson 2009. 56. o.; Kelenik 1991. 98. o.

¹²⁵ Négyesi 2010/b. 863–864. o.

¹²⁶ Montecuccoli 1770. 107. o.

¹²⁷ Sivilich 2009. 94. o.; Foard 2009. 121. o.

¹²⁸ Kunz 2008. 151–157. o.; Thierbach 1965. Fig. 323–337, 376–380, 382, 383, 385–388, 393–421.

töltésben egyesítő megoldást vélhetően a kartácsszelencékről képezték le.¹²⁹ A papírtöltés hatékonyságát Feuqières márkijának a „*Mémoires sur la guerre*” első kötetében írt észrevétele szemlélteti: „*A töltény [...] kitűnő dolog, a gyalogság tüzét meggyorsítja, azonban használatára igen gondosan kell kiképezni az újoncokat.*”¹³⁰ Brandenburgban és Franciaországban 1670-től, illetve 1690-től adatolható a papírtöltés alkalmazása.¹³¹ A papírból készült töltés a XVII. század végén Európában, így a Habsburg Birodalom hadseregében sem volt ugyanakkor általánosan elterjedt: Johann Sebastian Gruber 1697-ben megjelent, a császári hadsereg számára készített kiképzési szabályzatában („*Die heutige Kriegs-Disciplin, Worinnen in drey besondern Theilen gehandelt wird, 1697 Augspurg – L’Art Militaire*”) nem szerepel még a papírtöltés a muskéták tűzkészítételének leírásában.¹³²

A kézi tűzfegyverlővedékek régészeti interpretációjakor fontos feladat a későbbi korok vadászfegyvereihez tartozó lövedékek elkülönítése. A vadászszörétek („göbecs”) azonosításához a Vadász–Lap 1885. november 15-i számának, „*A göbecsről*” című írása szolgáltat értékes adatokat a nyersanyag-összetételre és a készítési eljárásra vonatkozóan. Ez a szörétek két jellegzetes készítési módját különítette el. A „*legrégibb s legegyszerűbb*” készítési mód a formába öntés: „*A szükséges mennyiségű ólom felolvasztatik, s midőn már folyékony vörös-sárga operment [kénarzén], vörös vagy sárga arzén-nel (auripigment) vegyítetik, körülbelül olyan arányban, hogy egy font arzénre 1000 font ólom essék, azután egy olvasztó-kanál segélyével a göbecs mintákba öntik, mely minták kovácsolt vasból készítvék, fenekükön a göbecs különböző számainak megfelelően kisebb vagy nagyobb kerek nyílásokkal ellátva, melyeken keresztül a mintába öntött ólom a minta alatt elhelyezett s vízzel megtöltött edénybe folyik [...].*”¹³³ A szörétgolyók előállításának másik jellegzetes módszere a „*csepegtetés*”: „*A folyékony ólom egy magas toronyban lesz öntve, úgy, hogy a rostán keresztül esett göbecs-szemek először hosszú utat tesznek a levegőben, mielőtt a vízbe hullanának, mi által az ólom lehül és teljesebb golyó-alakot nyer. A vékony göbecsnél elégséges, ha az esés 10 láb magasságról történik, a legvastagabb göbecsnél azonban e magasságnak legalább 100–150 lábat kell kitennie. A göbecs csiszolása hordókban forgatás által történik kevés graphit hozzáadásával. Ily úton 5¹/₂ – 6 mm milliméternél nagyobb átmérővel bíró göbecset elállítani már nem lehet, mert ezeknél*

¹²⁹ Gessler 1928. 120. o. Vö.: Schürger 2015. 179 – 180. o.

¹³⁰ *Mémoires sur la guerre* 1735. 63–64. o. (1974. 248. o.)

¹³¹ Thierbach 1965. 88–89. o.

¹³² Gruber 1697. 18–63. o.

¹³³ *A göbecsről* 1885. 434. o.

bajos volna az öntést foganatosítani, hogy az egyes szemeknek elég idejük legyen a lehülésre, mielőtt a vízbe esnek.”¹³⁴ A vadászatra használt XIX–XX. századi lövedékeknek a kora újkori daraboktól való elkülönítését segítheti még az a megfigyelés is, hogy a könnyen deformálódó ólomlövedékek helyett sok esetben antimonnal „keményített ólom” golyókat alkalmaztak.¹³⁵ A Vadász-Lap 1890. május 25-i száma a következőket írta a keményített ólomlövedékekről: „Korábban csak puha ólom volt szükséges a golyók előállításához s itt azt a megfigyelést tették és megállapították, hogy a golyók kemény tárgyakhoz csapódva ellapulnak, az új fegyver-rendszer azonban a golyók készítésénél szükségessé teszi «antimonium» hozzáadását, miáltal az utóbbiak annyira megkeményednek, hogy nagy távolságokra minden nehézség nélkül nagyobb ellenállású testet is átvernek.”¹³⁶

A kora újkori kézi tűzfegyverek lövedékeinek leíró vizsgálati módszertanát Daniel M. Sivilich alakította ki. A kutató a Montgomery State Park (Tennessee, USA), a Monmouth Battlefield State Park (New Jersey, USA) és a New York város területéről származó, illetve a Whydah kalózhajó roncsánál (Cape Cod, Massachusetts, USA) feltárt kora újkori lövedékleteken, további spanyolországi és lengyelországi párhuzamokon keresztül összegezte a kézi tűzfegyver-lövedékekkel kapcsolatos megállapításait.¹³⁷ Sivilich öt fő lövedéktípust különített el készítéstechnikai megfigyelések alapján:

- öntéssel kialakított, golyó- vagy gömbformát mutató lövedékek,
- gömblövedékek darabolásából nyert félgömb- vagy gerezdformájú darabok („split shot”),
- öntött gömblövedékekből készített, majd préselés során deformált (nyomott formájú) darabok,
- öntött, „palack formájú” („jug-shaped”) lövedékek (az öntési csonk meghagyásával),
- (ólomdarabokból) darabolással kiképzett, hasáb alakú, vagy hengeres testű példányok („slugg”, „cylindrical shot”).¹³⁸

Ugyanitt öt fő, a lövedékekre jellemző deformitás-csoportot különböztetett meg:

- készítéstechnikai nyomok (öntőminta-felek illeszkedésénél keletkező varratszerű gerinc, az öntési csonk eltávolítására visszavezethető eszköznyomok) (8–9. kép), formai

---

¹³⁴ *A göbecsről* 1885. 434. o.

¹³⁵ *A gáznyomás* 1915. 393. o.

¹³⁶ *Az új lőfegyver és a fémipar* 1890. 200. o.

¹³⁷ Sivilich 2016. (A témához lásd még: Sivilich 1996.; Sivilich 2005/a.; Sivilich 2005/b.; Sivilich 2009.; Foard 2012. 94–120. o.)

¹³⁸ Sivilich 2016. 16–46, 73–91. o.

szabálytalanságok (az öntőminta-felek elmozdulása, a nem megfelelő hőmérsékletű nyersanyag használata okozta markáns formai deformáció), illetve a kisebb kaliberű kézi tűzfegyver csövéhez való igazítás, kisebbités, darabolás nyoma;

- a ledöngöléskor létrejövő deformítások (a döngölővessző okozta felületi benyomódás, illetve a golyó ledöngölésekor, a lövedéknek a fegyvercső falával való súrlódására visszavezethető sima, szalagszerű felületrész keletkezése (10–11. kép), továbbá a nagyobb méretű kézi tűzfegyverlövedék mellé töltött, kisebb kaliberű lövedékek /„*buck-n-ball*” töltet/ okozta felszíni benyomódások);

- a fegyvercsőben rekedt lövedék eltávolításakor létrejövő, a golyósróf („*musket worm*”) okozta jellegzetes furatnyom (12–13. kép);

- a lövedék becsapódása által eredményezett (gyakran fa, felszerelési tárgy, fegyveralkatrész, textil vagy akár csont lenyomatát mutató) deformítás;

- a lövedékek felületén elkülöníthető emberi, illetve állati (főleg rágcsálók, sertés, vagy őz/szarvas) rágásnyomok.¹³⁹

5.1. A hasáb alakú, illetve hengeres testű lövedékek

A hasáb, illetve hengeres testű kézi tűzfegyverlövedékekre első alkalommal az 1663/1664. évi magyarországi törökellenes hadjárat kulcsfontosságú erősségének, Zrínyi-Újvár (Órtilos, Somogy megye) vizsgálata során figyelt fel a hazai régészeti kutatás.¹⁴⁰ Az erősség ostromterületének szisztematikus fémkereső műszeres terepi kutatása során a 2012. évig 261 darab kézi tűzfegyverlövedéket találtak a kutatók. A 261 darabból 116 volt elejtett (ép), 145 példány pedig kilőtt (deformált) lövedék. A 116 ép lövedék három lövedékcsoportba volt sorolható: 93 öntött gömblövedék (80,17 %), 2 gömblövedék feldarabolásából nyert gerezd alakú darab (1,72 %), és 21 pedig hasáb, illetve hengeres testű lövedék (18,1 %) volt (14. kép).¹⁴¹ Zrínyi-Újvár ostromterületéről ismer még a kutatás egy, lövedékkészítésre és további feldarabolásra szánt ólom rúd töredéket a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményéből (15. kép).¹⁴² Az 51 x 52 mm-es ólomdarabon a markáns vágásnyom is megfigyelhető. Szintén a múzeum Hadirégészeti gyűjteményében fennmaradt egy ismeretlen lelőhelyről származó, szórvány feltekeresztelt ólomrúd darab

¹³⁹ Sivilich 2016. 16–72, 102–115. o.

¹⁴⁰ Zrínyi-Újvár régészeti kutatásához összefoglalóan lásd: Négyesi – Padányi 2012.

¹⁴¹ Lt. sz.: 2011.42.1–2011.50.1., 2011.85.1., 2012.19.1–2012.28.1., 2012.261.1–2012.263.1. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadirégészeti gyűjtemény.

¹⁴² Lt. sz.: 2011.41.1., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadirégészeti gyűjtemény.

(hossza: 65 mm, szélessége: 32 mm), ami ugyancsak szabálytalan formát mutató lövedékek készítéshez szánt nyersanyagként értelmezhető (16. kép).¹⁴³

A talált muskéta-, karabély- és pisztolylövedékek régészeti interpretációjához fontos támpontot jelenthetne Marsigli „*Stato militare dell’ Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo*” című, 1732-ben kiadott művének egy forrás helye, miszerint a török katonák sok esetben, ólom rudak baltával történő feldarabolása révén állítottak elő eltérő kaliberű kézi lőfegyverekhez (szabálytalan alakú) lövedékeket (17. kép).¹⁴⁴ Nem állítható azonban törvényszerűségi szinten, hogy a XVI–XVII. századi keresztény–török összecsapások helyszínein talált hasáb alakú tűzfegyverlövedékek minden esetben csak az oszmán–török katonaság tárgyi emlékeként interpretálhatóak. A hasáb alakú lövedékek használatáról megemlékezett a mordály („*blunderbuss*”) definiálása kapcsán például Sir James Turner is az 1683-ban megjelent „*Pallas Armata*” című művében: „*sokan a karabély helyettesítésére hordják, ami egy nagy csőátmérővel rendelkező kézi tűzfegyver, amibe több pisztoly- vagy karabélygolyó, illetve vasból készült hasáb alakú lövedék tehető.*”¹⁴⁵ A hasáb alakú lövedékek nem ismeretlenek az angol–francia gyarmati háború és az amerikai függetlenségi háború hadszíntereiről sem: David R. Starbuck a Fort Edwardnál (New York, USA) feltárt markotányos ház régészeti kutatását bemutató monográfiájában a Rogers Islandról (New York) származó, hasáb alakú lövedékeket és egy, a Fort Edwardban talált, a McDougall-gyűjteményben fennmaradt (feltételezhetően további feldarabolásra, illetve feldolgozásra szánt) ólomöntecset is közölt.¹⁴⁶ Az 1780. augusztus 16-i camdeni (South Carolina, USA) összecsapás fémkereső műszeres terepi munkálatai során is jelentékeny számban láttak napvilágot hasáb alakú lövedékek.¹⁴⁷ A kutatás jelenlegi állásánál feltételezhető, hogy az ólomrudak, ólomhasábok feldarabolásán nyugvó lövedékkészítési módszer egy bevett és általánosan alkalmazott megoldás volt, amit az oszmán–török hadsereg mellett a keresztény seregek is alkalmazhattak.¹⁴⁸ Az utóbbiak nem egyszer szembesültek az eltérő kaliberű kézi lőfegyverek problémájával. Erre szemléletes példa a francia Brissac hercegének szolgálatában állt Charles Le Maistre

¹⁴³ Lt. sz.: 2014.22.1., HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadirégészeti gyűjtemény.

¹⁴⁴ Marsigli 1732. Capitolo VIII. Delle Armi Da Foco, e prima delle portatili. 15. o.

¹⁴⁵ Turner 1683. 137. o.; Blaire 1983. 86. o. (Az egri vár 1555. március 5-i leltára külön megnevezte a szakállaspuskákhoz szánt vas és a puskákhoz szánt ólomdarabokat /„*Vasdarabok szakállasokhoz mintegy mázsa, ólom darabok puskákhoz fél mázsa*”/). Szederkényi 1890. 226. o.)

¹⁴⁶ Starbuck 2010. 40, 42. o.

¹⁴⁷ Smith – Legg – Wilson 2009. 55. o.

¹⁴⁸ A hasáb alakú muskéta- és pisztolylövedékek a kedvezőtlen ballisztikai sajtságai ellenére az öntéssel kialakított, de kalapálással kocka alakúra formált lövedékekhez hasonlóan használhatóak voltak súlyos sérülés okozására. Sivilich 2009. 95. o.

abbé memoárjában leírt adat, miszerint az 1664. évi szentgotthárdi csata előestéjén a francia önkénteseket olyan golyókkal látták el, amiket előbb meg kellett faragni, hogy ledöngölhetőek legyenek a fegyvercsőbe.¹⁴⁹

A hasáb, illetve hengeres testű lövedékeket természetesen nem lehet minden esetben csak harci összecsapások eseményeihez kapcsolni. A nyelvészeti kutatások alapján az „*apróra vagdalt ólomdarabokat*” vadászat céljára is használták.¹⁵⁰ A Vadász-Lap 1885. november 15-i számában, a sörétlövedékekről közölt rövid írás szerint „*A szatyma még több helyen [...] használatban van hajtó-vadászatokon [...] szőrmés vad ellen. Miután azonban szatymával a lövés már 40 lépésnyi [megközelítőleg: 25–32 m] távban is bizonytalan, s a vad már e távban is többnyire csak ok nélkül megroncsoltatik: e lövetékeket[sic!] mellőzni kell minden nemes vadnál s használata csupán kisebb ragadozók, mint hiúzok, farkasok és rókák ellen lehet megengedhető, megjegyezve, hogy ez utóbbi esetekben is golyós fegyverrel több eredményt fogunk elérni.*”¹⁵¹

Feltehetjük a kérdést, hogy a hasáb alakú, illetve hengeres testű lövedékek mennyivel rosszabb löballisztikai képességekkel bírtak a golyó formájú társaikhoz képest? Ismert, hogy a célzás pontosságát a lőtávolság, környezeti tényezők, a lőpor minősége mellett a lövedék formája és a lövedéknek a fegyvercsőhöz való illeszkedése határozta meg.¹⁵² A XVII. század kézi tűzfegyverei pontosságának megítélése kapcsán fontos szempont, hogy a lövedékek alapvetően kedvezőtlen ballisztikai sajátossággal rendelkeztek, mivel azok rosszul illeszkedtek a fegyvercsővekhez.¹⁵³ A fegyvercsőhöz pontosan illeszkedő golyó alkalmazását a cső huzagolása tette lehetővé. A fegyvercső huzagolásának módszerét a nürnbergi August Kulter alkalmazta elsőként 1560-ban, a huzagolás kezdetben az arisztokrata és az uralkodói udvarokban használt sportlövő és vadászfegyvereken jelent meg, a vont tűzfegyvercsővek szélesebb körben való elterjedése a harmincéves háborút követően is csak lassan ment végbe.¹⁵⁴ Feuqières márkija (1648–

¹⁴⁹ Kropf 1915. 158–174, 334–353. o. (Az újabb forráskiadáshoz lásd: Charles le Maistre, Voyage en Allemagne, Hongrie et Italie 1664–1665. Éd. L’insulaire, Paris: L’insulaire, 2003.)

¹⁵⁰ Gombocz 1908. 36. o., Szatyma 1976. 687. o. (A nagyobb méretű, vasból készült hasáb alakú lövedékek a hazai és külföldi fegyvertörténeti megfigyelések alapján kartácslövedékeként interpretálhatóak. Kalmár 1966. 594. o.; Marsden 2003. 127–128. o.)

¹⁵¹ A göbecsről 1885. 435. o.

¹⁵² Jámbor 1915. 29–30. o.; Németh 2012/b. 60–61. o.

¹⁵³ Sivilich 2009. 85.o.; Boheim 1890. 470–471. o. (A tűzfegyverek találati pontosságának vizsgálata céljából a XVII. században már végeztek lökísérleteket, jóllehet főleg tüzérségi eszközökkel: Raimondo Montecuccoli „*A hadművészet rövid tételei*”-ben irányozta elő az ágyúk ellenállásának, pontosságának és erejének, illetve a golyók egyenes vagy görbe útjának kifeszített vászakra, továbbá földhányásokra leadott lövésekkel való vizsgálatát. Montecuccoli 1821. Libro primo. Aforismi dell’arte bellico. Cap. II. Dell’apparecchio. XXXIII. 117. o.; Montecuccoli 1974. 226. o.)

¹⁵⁴ Temesváry 1989. 111, 119. o.

1711) a „*Mémoires sur la guerre*” 1735-ben megjelent első kötetében a következőképpen írt a vont csövű karabélyoknak a francia hadseregben való szélesebb alkalmazásáról: „*A karabélyosokat kivétel nélkül huzagolt karabéllyal szerelték fel, de más csapatoknál is adtak századonként néhányat. Ez igen jó dolog.*”¹⁵⁵

A hasábos, illetve a hengeres testű lövedékek hatékonyságának vizsgálata céljából Németh Balázs fegyvertörténelemmel lőkísérletet végeztünk. A kísérlet előkészítéséhez Peter Krenn 1988–1989. évi, a Graz városi Zeughausban végzett kísérlete nyújtott támpontot. Krenn tudományos célkitűzése és szemlélete úttörőnek mondható, azonban eredményeik félrevezetőek lehetnek: a XVI–XIX. századi kézi tűzfegyverek hatékonyságát (páncélatűrő képességét) modern kézi tűzfegyverekkel vetették össze gyors égésű modern kori lőpor alkalmazása mellett.¹⁵⁶

A lőkísérletre a szentendrei katonai lőtérre került sor 2014 nyarán. Magyarországon nem előzmények nélküli a történelmi korú kézi tűzfegyverek célballisztikai vizsgálata: Németh Balázs korábban már végzett lőkísérletet a Habsburg Monarchiában használt, 1842 M puskával, elemezve a XIX. századi kézi tűzfegyverek hatékonyságát, ölö és sebesítő erejét.¹⁵⁷ A lövészethez céltárgyként három darab, egyenként 14 kg-os, 15 x 15 cm-es célfelületű, 60 cm hosszú ballisztikai zselatin tömböt alkalmaztunk (18. kép). Egy ballisztikai zselatin tömb elkészítéséhez 12 liter vizet, 3 kg étkezési zselatint és 5 ml ásványi olajat használtunk fel. A zselébe vaddisznó bordákat is beágyaztunk. A formába öntött zselatin 24–36 óra alatt keményedett meg teljesen.¹⁵⁸ A kísérleti lövészet során a gömblövedékek és a hasáb alakú lövedékek behatolási mélységét, a keletkezett sebcsatorna formáját, a lövedékek deformálódását és a sebbe került szennyeződést vizsgáltuk azonos körülmények (azonos lőfegyver, azonos távolság, azonos minőségű és mennyiségű lőportöltet, azonos céllövő) mellett. Egy lövés találati pontosságát három fő paraméter határozza meg:

- a fegyvercső (csőhossz, kaliber, huzagolás),
- a lőportöltet (nedvesség, minőség, a lőpor elégésének gyorsasága, a gáznyomás),
- a lövedék (anyaga, alakja, tömege).¹⁵⁹

A kísérlet során Németh Balázs egy 17,6 mm-es, amerikai Harper’s Ferry muskétát (1807) használt (19. kép), illetve Swiss No4 típusú, granulált lőport, valamint ólomból öntött,

---

¹⁵⁵ *Mémoires sur la guerre* 1974. 249. o. (*Mémoires sur la guerre* 1735. 66. o.)

¹⁵⁶ Krenn 1989.

¹⁵⁷ Németh 2012/b 109–115. o.

¹⁵⁸ Németh 2012/a. 48. o.

¹⁵⁹ *A gáznyomás* 1915. 393. o.

hasáb alakú- és gömblövedékeket egyaránt alkalmazott (20. kép). A lőtéri kísérletet 50 lépésnyi, mintegy 37,5 méteres távolságot szimulálva végeztük el arányosan csökkentett löpormennyiség felhasználásával. A kísérlet értékes ballisztikai megfigyelésekkel zárult:

- a hasáb alakú lövedékek nem rendelkeztek kisebb találati pontossággal a golyó alakú darabokhoz képest;

- a hasáb alakú lövedék becsapódásakor kisebb torkolati sebesség (1391 J) mellett, kisebb hosszúságú, de szélesebb központi sebcsatornát hozott létre.

6. A tüzérségi lövedékletelek régészeti interpretációja

A kézi tűzfegyverekhez tartozó lövedékek mellett a kora újkori csataterék informatív leletcsoportját képezik a tüzérségi lövedékek. Az Európában a XIV. századtól adathozható csöves tüzérségi eszközök hagyományosan három fő csoportja formálódott ki a kora újkorra: ágyúk, tarackok és mozsarak lövegtípusa (21. kép).¹⁶⁰ Hasonló elven alapuló felosztást alkalmaztak már a kora újkorban is: Michael Miethen az 1683-ban megjelent, „*Feld-Artilleri Stueck-Hauptmann*” című munkájában a (nagy kaliberű) ostromlövegek, (a nagy kaliberhosszal rendelkező) tábori ágyúk és a vetágyúk három csoportját különítette el.¹⁶¹ A legkisebb csőhosszúság a mozsarakat jellemezte. A lövegek közötti fő különbséget a kilőtt lövedék röppályája adta: az ágyúnál alacsony, a mozsárnál meredek röppályát járt be a lövedék, a tarack lövedékének röppályája pedig a kettő közötti átmenetet fedte le.¹⁶²

A kora újkori ágyúkat alapvetően változatos kaliberrel és kaliberhosszal rendelkező lövegcsövek jellemezték. A vizsgált korszakra vonatkozóan ugyanakkor nem számolhat a kutatás egységesített lövegtípusokkal, az azonos nevekkel illetett lövegek között nagy eltéréseket mutató darabok is előfordultak.¹⁶³ A lövegek változatosságáról a következőképpen emlékezett meg 1670-ben Raimondo Montecuccoli: „*A régebbi fegyverraktárakban a tüzérségi anyagot teljes zűrzavarban, rendezetlenül, méret és megkülönböztetés nélkül tárolták. Szinte nincs elegendő név a megjelölésükre, nincs olyan kígyó, vadállat vagy madár, melyről ne neveztek volna el löveget. Mindenki, fejedelem, tábornok, vagy ágyúöntő talált fel új kalibereket és méreteket, anélkül, hogy ezek hasznát*

¹⁶⁰ Manucy 1985. 32. o.; Oakeshott 2012. 29–31. o.; Bán 2015. 117. o.

¹⁶¹ Domokos 1986. 77. o. Vö.: Montecuccoli 1821. Libro primo. Aforismi dell'arte bellico. Cap. II. Dell'apparecchio. XXXIV. 120. o. (Montecuccoli 1974. 227. o.)

¹⁶² Manucy 1985. 32. o.; Bán 2015. 117. o.

¹⁶³ Ágoston 1992/a. 187. o.; Domokos 1984. 119. o.; Norris 2003. 49–51. o. (Lásd még: Vannoccio Biringuccio 1990. 222–223. o.)

hatását szabályos vizsgálat alá tudták volna venni.”¹⁶⁴ A változatos lövegparkok példáját jól szemlélteti Pierre Surirey de Saint-Remy tábornagy az 1697-ben, Párizsban kiadott „*Memoires d’artillerie*” című írása, amelyben Saint-Remy az öntéssel készült ágyúk 17 típusát különítette el megnevezés, kaliber, tömeg és csőhossz alapján. A Pierre Surirey de Saint-Remy által leírt lövegeket dolgozatom melléklete 1. számú táblázatában adatom.¹⁶⁵ Hasonló terminológiai probléma figyelhető meg a korszakban természetesen az oszmán–török hadsereg esetében is: az elbeszélő forrásokban és okleveles emlékekben gyakran ugyanazzal a megnevezéssel markánsan eltérő méretekké rendelkező lövegeket illettek: például az ostromlöveggé definiálható „*baljamez*”-nek voltak 6 okkás, de 60 okkás golyókat vető darabjai is.¹⁶⁶ Oszmán–török oldalról a mezei összecsapásoknál is használható lövegek kapcsán a 100 dirhem és 10 okka tömegű lövedékeket vető „*zarbuzán*”, „*kolunburna*” és „*sáhi*” ágyúk említhetők meg.¹⁶⁷

A XVII. századi lövegek tárgyköréhez fontos további forrás Allain Manesson Mallet (1630–1706) francia térképész és hadmérnök, először 1684-ben megjelent, háromkötetes, „*Les Travaux de Mars ou L’Art de la Guerre*” című munkája. Ennek III. kötetében hosszabb szövegrészt olvashatunk ábrákkal kísérve a korszak tüzérségi eszközeiről (ágyúiról és mozsarairól).¹⁶⁸ Mallet gyakoribb ágyúként az alábbi lövegfajtákat adta meg:

- „*feles ágyú vagy csataágyú*” („*Le Demi-Canon ou Coulevrine*”), a lövedék tömege: 24 livre (= 11,748 kg),
- „*fattyú csataágyú*” („*La Bâtarde*”), a lövedék tömege: 36 livre (= 17,622 kg),
- „*közepes csataágyú*” („*La Moyenne*”), a lövedék tömege: 24 livre (= 11,748 kg),
- „*falkon*” („*Le Faucon*”), a lövedék tömege: 10 livre (= 4,895 kg),
- „*falkonocska*” („*Le Fauconneau*”), a lövedék tömege: 5 livre (= 2,448 kg).¹⁶⁹

Mallet írásában a mitológiai nevekkel illetett „*Sárkány*”, „*Baziliszkusz*” és „*Szirén*” lövegek a hosszú ideig tartó tűzkésszé tétel, a fémötvözet- és kaliberhibák, a magas

¹⁶⁴ Montecuccoli 1821. Libro primo. Aforismi dell’arte bellico. Cap. II. Dell’apparecchio. XXXIII. 122–123. o. (Montecuccoli 1974. 225–226. o.)

¹⁶⁵ Saint-Remy 1697. Second Partie. Titre Premiere. Des pieces de Canon de fonte. 55–56. o.

¹⁶⁶ Ágoston 1992/a. 188. o.

¹⁶⁷ Ágoston 1992/a. 194–196. o.

¹⁶⁸ Mallet 1696. III. 130–155, 155–159. o.

¹⁶⁹ Mallet 1684. III. 130–131. o.

előállítás költsége és a fémhiány miatt már nem használt lövegekként kerültek említésre.¹⁷⁰ A jellegzetesebb ágyúk felsorolásában további három lövegtípusról olvashatunk:

- (A.) „nagy csataágyú” („*une grande Coulevrine*”), 15 láb hosszú lövegcsővel, a lövedék tömege: 16 livre (= 7,832 kg),
- (B.) „feles ágyú” („*un Demi-Canon*”), a lövedék tömege: 24 livre (= 11,748 kg),
- (C.) „könnyű ágyú vagy feles ágyú”, („*un Canon leger ou Demi Canon*”), a lövedék tömege: 24 livre (11,748 kg).¹⁷¹

Mallet ismertetésében külön helyet kaptak a könnyű-, illetve a hadjáratokhoz szánt darabok („*Des Pieces legeres, ou des Pieces de Campagne*”), az újabb felsorolásban öt lövegtípus szerepel (22. kép):

- (A.) „csataágyú” („*une Coulevrine*”), a lövedék tömege: 16 livre (7,832 kg),
- (B.) „fattyú csataágyú” („*une Coulevrine Bâtarde*”), 10 láb hosszú csővel, a lövedék tömege: 8 livre (3,916 kg),
- (C.) „könnyű fattyú csataágyú” („*une Bâtarde legere*”), a lövedék tömege: 8 livre (3,926 kg),
- (D.) ezredágyú („*une Piece de Regiment*”), a lövedék tömege: 4 livre (1,958 kg),
- (E.) kamrás „*pierrier*” („*un Pierreier*”),¹⁷² a lövedék tömege: 3 livre (1,469 kg).¹⁷³

Mallet hadtudományi munkáját később német nyelven is kiadták,¹⁷⁴ az 1684. évi párizsi és az 1687. évi amszterdami kiadásban használt ágyúmegnevezéseket a melléklet 2. számú táblázatában adom közre.

---

¹⁷⁰ „*Les autres Pieces qui ne sont plus en usage, & dont les volées étoient trop longues pour la difformité des Metaux & des Calibres, ou pour leur trop grande richesse ou disette de Metal, étoient le Dragon, le Basilic, la Sirenne [...]*.” Mallet 1684. III. 130.

¹⁷¹ A „feles ágyút” és a „könnyű ágyút” Mallet erődök támadásához is javasolta. Mallet 1684. III. 130. o. (Lásd még: Domokos 1984. 124–128. o.)

¹⁷² A „*pierrier*” Mallet terminológiája alapján egy, főleg a kisebb kereskedőhajókon, várakban és erődített helyeken használt, kis tömegű lövedék kilövésére alkalmas, forgatható kamrás löveg. Mallet 1684. III. 154–155. o.

¹⁷³ Mallet 1684. III. 132–133. o.

¹⁷⁴ Mallet 1696.

A tüzérségi eszközök könnyebb mozgathatóságára vonatkozó igényeket Montecuccoli 1670-re összeállított hadtudományi munkájának javaslata is kiválóan szemlélteti. A katonai teoretikus egy 40 ezer főt számláló sereghez 100 löveget, köztük 4 félágyút („*Mezzi cannoni*”), 6 negyedágyút („*Quarti*”), 8 falkonágyút („*Falconi*”), 2 mozsarat („*Mortaj*”) és 80 tábori löveget („*Pezzetti*”) tartott legoptimálisabbnak.¹⁷⁵ A Török Birodalom lövegparkja esetében Ágoston Gábor kutatásai alapján szintén jellemző volt a kis és közepes lövegek dominanciája.¹⁷⁶

Mint láttuk, egységesített lövegállományról tehát korántsem beszélhetünk, így ennek hiányában az összecsapások helyszínein talált tüzérségi eszközökhöz köthető lövedékek esetében sincs lehetőség – a kézi tűzfegyver-lövedékekhez hasonlóan – tipikus, a keresztény vagy a török seregekhez köthető, egységesített löveg- vagy lövedéktípus elkülönítésére. A lelőhelyen előkerülő tüzérségi lövedékek (ágyúgolyók, gránátrepeszek és töltelékgyolyók) leletmintázata, koncentrációja mégis lehet informatív. A lövedékletek ugyanis utalhatnak a lövegek terepi elhelyezésére és működésére is: az „*ezredágyúké*” (maximálisan) 490–650 m, a „*falkonágyúké*” 540–700 m, a „*feles csatakígyóké*”, illetve „*csatakígyóké*” 680–900 m és 910–1200 m volt.¹⁷⁷ Fontos megjegyezni, hogy a kora újkorban alapvetően pozíciós tüzérséggel számolhatunk, a már megkezdett összecsapás során a lövegeket általában nem mozgatták.¹⁷⁸ Raimondo Montecuccoli említett munkájában a lövegeknek a hadrend teljes szélességében való elosztását javasolta, a nehézlövegeket a gyalogság előtt, illetve annak két oldalán, a könnyűlövegeket a szakaszok és svadronok közötti térközökbe pozícionálta.¹⁷⁹ Ennek megfelelően a tüzérségi lövedékek a szembenálló seregek hadrendjeinek terepi azonosításának értékes tárgycsoportjai lehetnek.

A korszakban használt lövedékeket Csikány Tamás csoportosítása szerint négy fő csoportba sorolhatjuk:

- tömör lövedékek,

---

¹⁷⁵ Montecuccoli 1821. Libro primo. Aforismi dell'arte bellico. Cap. II. Dell'apparecchio. XXVI. 102. o. (Montecuccoli 1974. 219. o.)

¹⁷⁶ Az 1526. évi magyarországi hadjárat előtt Konstantinápolyban öntött 1207 löveg 97%-a volt kis és közepes kaliberű ágyú, az 1685 és 1689. évi elszámolások alapján, az ebben az időben készített, ismert kaliberű 433 löveg 80 %-a volt kiskaliberű darab. Ágoston 1992/a. 196–197, 97. o.

¹⁷⁷ Domokos 1992. 78–79. o.

¹⁷⁸ Csikány 2005. 36. o.

¹⁷⁹ Montecuccoli 1821. Libro primo. Aforismi dell'arte bellico. Cap. II. Dell'apparecchio. XXVIII. 114–115. o. (Montecuccoli 1974. 222. o.)

- (mozsár)bombák,
- (ágyú)gránátok,
- kartácsolvédékek.¹⁸⁰

A bombák és a gránátok lőporral töltött, üreges testű lövedékek voltak. A bomba („*la bombe*”) kifejezést Saint-Remy tábornagy kifejezetten mozsarakra vonatkoztatta, a bomba és a gránát közti fontos különbség a mozsarak csövébe való töltést segítő két fül megléte volt.¹⁸¹ A kartácsolvédékeket a szerző két fő további csoportba sorolta:

- kartácsolvédék textilzacskóba vagy fémszelencébe töltött töltelégolyókkal,
- kartácsolvédék szurokba vagy kátrányba mártott töltelégolyókkal.

Az utóbbi esetben Saint-Remy megkülönböztette a „*toboz*” formáját, illetve a „*szőlőfürt*” formáját utánzó lövedékeket („*Cartouche à pomme de pin*”, „*Cartouche à grappe de rasin*”).¹⁸² Külön megemlítette, hogy a kartácsok töltelégolyói a puskákhoz és muskétákhoz is használhatóak (bár a kartácsolvédékek foggal való feltépését időigényes eljárásnak vélte).¹⁸³ A „*Memoires de Montecuccoli*” Turpin de Crissé gróf-féle kiadása (1770) szerint a kartácsgolyók és a kézi tűzfegyverekhez használt lövedékek közt méretbeli különbség is jellemző volt: a kartácsnak szánt lövedékek kisebbek voltak a puskához szánt társaiknál.¹⁸⁴ A terepen talált kartács-töltelégolyók és kézi tűzfegyverekhez tartozó lövedék elkülönítése problematikus lehet. Allsop és Foard kísérleti régészeti kutatásai alapján a megkülönböztetést jellegzetes deformitások segíthetik: a kartácsolvédékek felszínén gyakoriak a kör alakú benyomódások, illetve a töltelégolyók egymással összekovácsolódott testű lövedékeket is képezhetnek.¹⁸⁵

7. A kora újkori csataterék nemzetközi régészeti kutatásának eredményei

¹⁸⁰ Csikány 2005. 35. o.

¹⁸¹ Saint-Remy 1697. 243. o.; Csikány 2003. 16. o.; Csikány 2005. 35. o.

¹⁸² Saint-Remy 1697. 105–106. o.

¹⁸³ „*On fait aussi des Cartouches à mousquetaires qui portent la charge de poudre & la balle au bout, & le soldat n'a autre chose à faire quand il veut charger son fusil ou son mousquet, que de déchirer avec la dent cette Cartouche qui est tres-bien collée par tout, par le bout qui doit répondre à la lumiere & au bassinet du canon du fusil ou du mousquet où il amorce, & cette invention abrege beaucoup de temps.*” Saint-Remy 1697. 106. o.

¹⁸⁴ Montecuccoli 1770. Livre I, chapitre II. o. 107. o.

¹⁸⁵ Smith – Legg – Wilson 2009. 56. o.; Kelenik 1991. 98. o.

Az Amerikai Egyesült Államokban a kora újkori összecsapások régészeti kutatásához az 1775 és 1783 közötti függetlenségi háború számos csatája szolgáltat példákat. A függetlenségi háború több nagy csataterének, így a kontinentális hadsereg győzelmeivel végződő 1777. évi sarratogai és benningtoni (New York, Vermont), illetve az 1781. évi yorktowni (Virginia) összecsapás régészeti kutatási eredményeit David R. Starbuck összegezte több monográfiájában.¹⁸⁶ A háború egyik legrégebb óta kutatott csatateré a Horatio Gates tábornok vezette amerikai milícia nagy jelentőségű győzelmével végződő, 1777. évi első és második saratogai összecsapás (New York) helyszíne. A Saratoga National Historical Park területén az 1930-as évektől zajló régészeti kutatások során ugyanakkor kevés, a csatával biztosan összefüggésbe hozható tárgyi emlék, köztük főleg kézi tűzfegyverekhez köthető lövedék látott napvilágot.¹⁸⁷ A saratogai terepi kutatások újabb irányát a talajminta vételére és pollenanalízisre épülő történeti táj rekonstruálására irányuló munkálatok jelentették.¹⁸⁸ Jelentős régészeti eredményeket ért el Daniel M. Sivilich az 1778. évi monmouthi összecsapás (New Jersey) helyén végzett terepi kutatás-sorozat révén. A Monmouth Battlefield State Park fémkereső műszeres terepbejárása során sikerült rekonstruálni a kézi tűzfegyverekhez és a lövegekhez tartozó lövedékek leletmintázata segítségével a kontinentális milícia és a reguláris brit katonaság hadrendjeit (23. kép). A szembenálló felek harcrendjeinek lokalizálásakor fontos támpontot jelentett a francia Charleville és a Brown Bess puskákhoz tartozó lövedékek azonosítása, mivel a gyarmati milícia katonái Charleville, a reguláris brit gyalogság Brown Bess puskákkal harcolt.¹⁸⁹

A kisebb összecsapások, ütközetek régészeti kutatásának módszertanához és perspektívájához a Matthew A. Kalos által vezetett, a paoli-i mészárlás (Pennsylvania) vizsgálatára irányuló terepi munkálatok eredményei adhatnak példát. Az amerikai függetlenségi háborúnak a philadelphiai hadjárat ideje alatt, 1777. szeptember 20-án lezajlott összecsapása során a brit Charles Grey tábornok meglepetésszerű támadást intézett Anthony Wayne altábornagy Paolinál táborozó erői ellen. A kontinentális táborhely, mezőgazdasági művelés alatt álló lelőhelyén Kalos egy 96 x 20 m-es alapterületű területen folytatott geofizikai felmérést és hitelesítő fémkereső műszeres terepi kutatást. Forrásokból ismert volt, hogy a táborhelyet kevesebb, mint egy napig használták a

---

¹⁸⁶ Starbuck 1999. 20–53, 134–135. o.; Starbuck 2012. 54–68.

¹⁸⁷ Starbuck 2012. 54–55. o.

¹⁸⁸ Kelso – Hsu 1995. 87–88, 95. o.

¹⁸⁹ Sivilich 2005/a. 79–84. o.; Sivilich 2016. 32. o.

kontinentális katonák, továbbá az adatok szerint a britek szuronyrohammal támadták / lepték meg Wayne katonáit. A kisszámú, XVIII. századi lelet ugyanakkor így is informatívnak bizonyult: a kutatási terület nyugati szegmensén koncentrálódó kézi tűzfegyver-lövedékek és pénzermék a keleti irányból támadó brit katonák elől hátráló kontinentális katonaság menekülési útvonalát jelezhetik.¹⁹⁰

Az Amerikai Egyesült Államok példájához hasonlóan a nemzeti múlt szempontjából jelentős összecsapások helyszínein indultak meg elsőként a tudományos igényű csatatér-régészeti kutatások Európában. A kora újkori csataterék régészeti kutatásában élen jár a kontinensen az Egyesült Királyság: a vizsgált korszak vonatkozásában a polgári forradalom (1642–1689) és a jakobita felkelések (1689–1746) csataterére irányulnak a legkiterjedtebb terepi munkálatok. Elsők között Peter Harrington szintetizálta rövidebb terjedelmű monográfiájában az angol polgári forradalommal kapcsolatos régészeti megfigyeléseket. Az 1992-ben megjelent könyvében főleg várak, kastélyok, erődített udvarházak és erődítmények konfliktusrégészeti kutatásának tanulságaira helyezte a hangsúlyt, a csatatér-régészetre csupán két oldalt szentelt.¹⁹¹ A csatatér-régészet angliai (és európai) térhódításában nagy szerepet játszott Neil Oliver és Tony Pollard „*Two Men in a Trench*” című, 2002-ben meginduló tudományos ismeretterjesztő dokumentumfilm-sorozata, amelynek keretein belül a középkortól a XX. századdal bezárólag került sor több angliai csata, illetve ütközet (időben korlátozott) terepi kutatására. A terepkutatások eredményeit Oliver és Pollard 2002-ben és 2003-ban két kötetben is megjelentette a sorozattal azonos címmel. Az ásatók a polgári forradalom döntetlenül végződő 1642. évi edgehilli (Warwickshire) összecsapásának, valamint a jakobita háborúk skót vereséggel záródó, 1685. évi sedgemoori (Somerset), 1689. évi killiecrankie-i és 1746. évi cullodeni csata (Skócia) helyszínének vizsgálata kapcsán reprezentatívan mutatták be, hogy a csatatérkutatásban, illetve a hadisírkutatásban milyen szerepet játszhatnak a fémkereső műszeres terepbejárások, a non-destruktív geofizikai felmérések és a hitelesítő, szondázó jellegű feltárások.¹⁹² Glenn Foard 2012-ben a *British Archaeological Reports* sorozatában megjelent „*Battlefield Archaeology of the Civil War*” című munkájában összegezte a polgári forradalom első nagy összecsapásának, a döntetlenül végződő 1642. évi edgehilli csata kutatásának eredményeit, illetve nagy részletességgel foglalkozott a szerző a kora újkori csataterék régészeti kutatásának

---

¹⁹⁰ Kalos 2015.

¹⁹¹ Harrington 1992. 51–52. o.

¹⁹² Oliver – Pollard 2002. 240–285. o.; Olver – Pollard 2003. 68–241. o.

módszertani kérdéseivel, köztük a kézi tűzfegyverekhez tartozó lövedékleletek interpretációjával.¹⁹³ Az angliai csatatérkutatás legújabb szintéziseként Foard Richard Morrissal közösen írt könyvében foglalta össze az antikvitástól a XVII. századig tartó időszak csatáinak terepi kutatásával kapcsolatos megfigyeléseket.¹⁹⁴ Az angol polgári forradalom csatateri közül módszertani szempontból a talán leglátványosabb régészeti eredményeket az 1644. évi, parlamenti győzelemmel végződő cheritoni ütközet (Hampshire) helyszínének vizsgálata hozta. Az 1978 és 1996 között, mintegy 800 munkaórán keresztül zajló fémkereső műszeres terepbejárások során 355 darab, döntő többségében az összecsapáshoz köthető tárgy került napvilágra. A tárgyak keltezésüket tekintve az őskortól a modern korig terjedtek, a legnagyobb darabszámban jelentkező tárgytípust, a talált XVII. századi leletek 87 %-át (241 darab) muskéta- és (59 darab) pisztolylövedék alkotta. Az ütközet helyszínének fontos további lelete volt egy (82 mm-es átmérőjű, 2,4 kg tömegű) ágyúgolyó, több vértmaradvány és csizmavasalás, továbbá egy töltéstartó maradványa és két löporszarukupak. Az intenzív, északnyugat–délkelet irányú, vonalszerű szakaszokban sűrűsödő leletmintázat, illetve a különböző tárgycsoportok jelenléte vagy hiánya alapján James Bonsall az összecsapás több periódusát rekonstruálta a terepen (24. kép).¹⁹⁵ A továbbiakban az utolsó jakobita felkelést angol győzelemmel lezáró, 1746. évi Culloden Moor-i csata kutatásának – módszertani szempontból jelentős – eredményeit összegzem. A skót történelmi hagyományokban kiemelt szerepet betöltő csatatéren 2000-ben és 2005-ben Tony Pollard, illetve Neil Oliver vezetésével zajlott régészeti terepkutatás, melynek célja a csatában elesett skót katonák tömegsírijainak geofizikai felméréssel való hitelesítése, illetve a csatatér nagyobb részének szisztematikus fémkereső műszeres terepbejárása volt. A XIX. században állított csatatéri emlékműnél folytatott non-destruktív kutatómunka negatív régészeti megfigyeléseket hozott: az emlékköveknél nem találtak a kutatók tömegsirt.¹⁹⁶ A csatatéren előkerült leleteket négy fő csoportba sorolták a kutatók: fegyver-maradványok (kardpenge töredékek, szuronyok, puskaalkatrészek), tűzfegyver-lövedékek, ruházati elemek és numizmatikai emlékek. 2000-ben csupán 25 kézi tűzfegyver-lövedéket találtak a régészek, a 2005. évi munkálatok során viszont további 203 (136 ép és 67 deformált) lövedék került elő. Az ép lövedékek Brown Bess és Charleville puskákhoz, illetve változatos kaliberű pisztolyokhoz tartoztak. A kézi tűzfegyverekhez köthető ólom lövedékek mellett jelentékeny számban találtak kisebb és

---

¹⁹³ Foard 2012.

¹⁹⁴ Foard – Morris 2012.

¹⁹⁵ Bonsall 2008. 29–52. o.

¹⁹⁶ Pollard – Oliver 2002. 269–273. o.

nagyobb méretű kartácslövedéket, kartácsszelence-maradványt és mozsárbomba-repeszt. A terepi kutatás nagy eredménye az angol és a skót sereg hadrendjeinek az eltérő kézi tűzfegyverek használatán alapuló rekonstruálása volt: az angol hadseregben ekkor a Brown Bess puskák voltak rendszeresítve, a skótok pedig az angolokétól eltérő kaliberű, francia Charleville puskákkal harcoltak a felkelés során.¹⁹⁷

Németországból a kora újkor csatater-régészetéhez elsősorban a harmincéves háború több összecsapása szolgáltat példát. A svéd győzelemmel, de kiváló svéd hadvezér és katonai teoretikus, II. Gusztáv Adolf király halálával végződő, 1632. évi lützeni csata (Szász-Anhalt tartomány, Németország) helyszínét André Schürger vizsgálta.¹⁹⁸ Az általa vezetett munkacsoport 2006 és 2011 között mintegy 111,2 hektáros (1,1 km²-nyi) területet kutatott fémkereső műszeres terepbejárás-sorozattal, amely során 11 066 darab leletet, köztük 2020 darab kézi tűzfegyver-lövedéket talált. A német kutató kísérletet tett az ólom lövedékek segítségével a muskétás gyalogság, valamint a karabéllyal, illetve pisztollyal felfegyverzett lovasság harcának rekonstruálására.¹⁹⁹ Végül Schürger a fémkereső műszeres terepkutatásokat írásos és térképészeti forrásokra alapozott tájrégészeti vizsgálatokkal is kiegészítette, melynek célja a XVII. századi csatater és a történeti táj változásainak rekonstruálása volt.²⁰⁰

A kora újkori összecsapások régészeti kutatásának európai példáit az 1649-ben vívott, ukrainai zborivi csatával zárom. A Bogdan Hmelnickij vezette kozák és tatár hadak 1649. augusztus 15-e és 17-e között döntő csatában győzték le a lengyel uralkodó, II. Jan Kasimir seregét. Bohdan Strotsen és Adrian Mandzy vezetésével 2002 és 2004 között zajlott fémkereső műszeres terepkutatás Zbarazh és Zboriv térségében. Zbarazhnál az ásatók egy 1 x 4 m-es kutatóárok nyitásával vizsgálták sikeresen az ostrom egyik fölművét. A munkálatok során tatár nyílhegyek és kézi tűzfegyverlövedékek, valamint ágyúgolyó lövedékek kerültek elő. A zborivi csataterén folytatott 2002 és 2004. évi fémkereső műszeres terepbejárások során a csatater nyugati részét kutatták: az urbanizáció és a lelőhely szennyezettsége (több száz első világháborús srapel tölteléggolyó került elő) jelentős problémát jelentett, a fémkereső műszeres terepbejárások során a leginformatívabb tárgyi emléket a kézi tűzfegyverekhez tartozó, változatos méretű ólom lövedékek képezték.

---

¹⁹⁷ Pollard – Oliver 2002. 266–273. o.; Pollard 2009. 142–161. o.

¹⁹⁸ Schürger 2009.; Schürger 2015.

¹⁹⁹ Schürger 2015. 117–124, 132–149. o.; Schürger 2009. 141–146. o.

²⁰⁰ Schürger 2015. 197–224. o.

A lövedékanyagból a kutatók már a papírtöltéshez való rögzítést segítő nyúlvánnyal rendelkező palack formájú lövedékeket is elkülönítettek.²⁰¹

Az előzőekben bemutatott külföldi terepkutatások jól szemléltetik, hogy a csatatér-régészeti munkálatokat gyakran a nemzeti történeti múlt szempontjából jelentős összecsapások helyének, valamint a csatában elesett halottak temetési helyeinek azonosítási igénye indikálja. A csatatér-régészetben a leghangsúlyosabb szerepet a non-destruktív kutatási módszerek, köztük a fémkereső műszeres terepkutatás képezik. Az összecsapások helyszínein talált leletek közül a legfontosabb szereppel a kézi tűzfegyverekhez és a lövegekhez köthető leletek bírnak. A kézi tűzfegyver-lövedékek leletmintázatán alapuló rekonstrukció különösen azokon a lelőhelyeken mutatott figyelemre méltó eredményeket, ahol a szembenálló felek egymásétól eltérő kaliberű puskákat használtak. Matthew A. Kalos a paoli-i ütközet helyszínén végzett terepi kutatásai pedig reprezentatívan mutatják, hogy a csatatér-régészet nemcsak a nagy hadseregek összecsapásainak helyszínein, a hadjáratokat eldöntő csatáknál, hanem kisebb ütközetek esetében is érhet el eredményt.

8. Kora újkori csataterék régészeti kutatása Magyarországon

Magyarországon napjainkig kevés csatatér területén zajlott tudományos célú fémkereső műszeres terepi kutatás. Csak az 1526. évi mohácsi csata, az 1687. évi Harsány-hegyi és az 1710. évi romhányi csata esetében került sor fémkereső műszeres terepbejárás-sorozatra, továbbá említést érdemel még az 1685. évi táti csata helyszíne is. Az első és a második mohácsi csata kutatását a későbbiekben részletesen ismertetem. A romhányi csatatér terepi kutatására 2010 tavaszán került sor Négyesi Lajos vezetésével. A kutató Romhány és az attól északra, megközelítőleg 2,5 km-re levő Szátók települések közötti autótú és a Lókos-patak közti, mezőgazdasági művelés alatt álló területen végzett fémkereső műszeres terepbejárást (25. kép). A mintegy 400 ezer m²-es területrészt átkutatásának eredményeképpen 35 darab, a csatához köthető tárgy: 14 darab ólom lövedék, 4 vas csizmapatkó, 6 fém csat és 11 fém gomb került napvilágra. A terepbejárás alatt további öt, számozott fém ezredgomb is előkerült, ezeket a leleteket Négyesi hipotetikusan az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc korához kapcsolta. A

---

²⁰¹ Mandzy 2005. 117–125. o.; Mandzy 2009. 196–204. o.

romhányi terepkutatás értékes eredménye, hogy a régészeti munkálatok során sikerült az 1710. évi összecsapásra utaló leleteket találni és a koncentrált leletmintázatot dokumentálni.²⁰²

A későbbi, fémkereső műszeres munkálatokkal is kombinált hazai csatatér-régészet egy lehetséges újabb állomása lehetne az 1685. évi táti csata (Komárom-Esztergom megye) helyszíne. Az Esztergomért vívott, végül a szövetséges keresztény sereg fényes győzelmével záródó, 1685. augusztus 15-i tátai csatáról utoljára ugyancsak Négyesi Lajos jelentetett meg közleményt 2015-ben a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain. Írásában az összecsapás historiográfiájának, képi és írásos forrásbázisának áttekintését követően részletesen foglalkozott a csata rekonstrukciójával és a történések topográfiai rögzítésével. A „*tokodi sáncok*” bejárását követően nem került sor régészeti kutatásra, ugyanakkor a csatatér környezete (legelő) kedvező kutatási adottságokkal bír. Vizsgálatai alapján Négyesi Esztergomtől nyugatra, Tát és Tokod településekre helyezte a csata helyszínét.²⁰³ Figyelemre méltó, egy esztergomi gyűjteményben fennmaradt fegyverlelet-együttest ismer a kutatás az őskori, római- és középkori lelőhelyként is ismert Gyepmester-ház (Lázárdomb) térségéből (26–27. kép).²⁰⁴ A szórvány fémleletek közül különösen egy vasból készült, fogó alakú lövedéköntő (28. kép) és 26 darab kézi tűzfegyver-lövedék (29. kép) érdemel említést. A fogó hossza: 105 mm, a fejrész mérete: 20 x 20 x 20 mm. A lövedékek megoszlását a melléklet 3. számú táblázatában összegzem. A 26 lövedék közül egyetlen egy darab volt kilőtt, enyhén deformált (a fegyvercsőbe való ledöngölés nyomát magán viselő) darab. A lövedékek többi része mind elejtett, ép lövedék (13 esetben az öntési csonkot sem távolították még el). A lövedékek tömege 10 és 24 gramm között változott. Sajnálatos módon nem rekonstruálható a tárgyak pontos előkerülési helye s így azok leletkontextusai. A jelen esetben természetesen csak feltételezhető, hogy a fogó alakú öntőforma és a lövedékek az 1685. évi csata emlékei, a tárgyi együttes ismerete inkább figyelemfelhívó: a táti összecsapás helyszínét a magyarországi visszafoglaló háborúk újabb, fémkereső műszeres terepbejárásokkal kutatható csataterének tarthatjuk.

Kevés késő középkori vagy kora újkori, hadi eseményhez köthető tömegsír került mindeddig hazánkban régészeti feltárássra és publikálásra (30. kép). Igen korai példaként tarthatjuk számon a kiskunhalasi Kuruc-domb tömegsírjainak 1908. évi ásatását (31. kép).

---

²⁰² Négyesi 2010/b.

²⁰³ Négyesi 2015.

²⁰⁴ Esztergom intermodális csomópont 2014. 8. 11. o.

Az 1703. évi kiskunhalasi csata kimeneteléről és az elesett katonák tömegsírjáról a városi évkönyv fontos részleteket őrzött meg: „Az 1703-dik esztendőben októbernek harmadik napján Rákóczi Ferenc pártján levő új számadás kuruczok Halas városára beszállottanak, kiknek is az Száva mellyéki Sivókok és az Bácskai Ráczság magyar szegedi katonaság utánnok jövéen az városon kívül napkeletrül, az kuruczok eleikbe kimenvén megütköztenek és az kuruczok megverettétvén elesett benne kétszáz és harmincnégyszáz kiket mind az szegedi generális parancsolatja, mind a kurucz tiszték akaratja szerint öszvehordottunk, egy nagy vermet ásván nékik, kiket eltemetvén egy szép halmocska növekedett temetésekébül, kit ma is Kuruczhalomnak hívunk.”²⁰⁵ A Nagy Szeder István építész és helytörténész, illetve Pataky Rezső tanár által megásatott sírhely 220–250 (17 és 50 éves koruk között elhunyt) férfi maradványait rejtette. A csontmaradványokon számos kard / szablya, csákányfokos / fokosbalta, szurony / tör és kézi lőfegyverlövédékek okozta perimortem sérülés volt megfigyelhető.²⁰⁶ Időrendben haladva a következő példaként a Papp László és Maráz Borbála által a sátorhelyi Mohácsi Történelmi Emlékhelynél, 1960 és 1976 között feltárt–későbbiekben részletesebben bemutatásra kerülő – öt tömegsír említhető meg.²⁰⁷ Legújabbán Fábíán Sára, Horváth Antónia és Gál Viktor Szikszó térségében, megelőző feltárás keretein belül bukkant újabb, már összecsapáshoz is köthető tömegsírra 2015-ben. A kutatók a megközelítőleg 206 személy maradványait rejtő, részlegesen feltárt temetési helyet Bethlen Gábor 1626-ban vert denárja alapján a negyedik (1679. évi) szikszó–újfalusi csata tömegsírjaként azonosították.²⁰⁸ A Magyarországon feltárt, hadi eseménnyel kapcsolatba hozható tömegsírok külön csoportját képezik az ostromsírok. Egerből három, jól dokumentált ostromsírt is ismer a kutatás. Az első, az erősség 1589. évi (második) török ostromához köthető tömegsír feltárására 1973-ban került sor a Szép-bástya délnyugati oldalánál. A melléklet nélküli tömegsírban 15 férfi vázát találták meg az ásatók, hét váz esetében jól elkülöníthetőek voltak a koponyán markáns perimortem sérülések.²⁰⁹ Nagy László 2013-ban, a Zárkándy-bástya próbafeltárása során, a bástya belsejében három váz maradványait dokumentálta. A hadisírként való interpretációt az egyik váz bordái között talált két *in situ* deformálódott ólomlövédék segítette. A temetési helyet az ásatók a XVII–XVIII. századra keltezték.²¹⁰ Nagy László és Giber Mihály 2014 nyarán a mai várterület középső szakaszának nyugati részén tárt fel egy hét, erősen hiányos emberi csontvázat

---

²⁰⁵ Tóth 1861. 103–104. o.

²⁰⁶ Bartucz 1966. 421–444. o.

²⁰⁷ Papp 1961.; Maráz 1976.

²⁰⁸ Beszámoló 2016. 289, 291. o.

²⁰⁹ Fodor 1973.

²¹⁰ Nagy 2014. 97, 102–104. o.

rejtő tömegsír. A maradványokon markáns perimortem sérüléseket tudtak elkülöníteni a régészek, továbbá a 7-es számú váz esetében az eredetileg a muskétás katonák által viselt pantallérhoz (bandelier) tartozó, kisebb vászon vagy bőr zacskóban tárolt és a kézi tűzfegyverekhez szánt ólomlövedékek *in situ* együttese is megfigyelhető volt. A tömegsírból összesen 150 darab öntött golyó alakú, illetve darabolás útján kialakított, hasáb alakú vagy hengeres testű lövedék került elő. A sír keltezése a kerámia- és numizmatikai leletanyag révén volt lehetséges, itt török kerámika nem, inkább a XVI. század végére keltezhető leletek láttak napvilágot. Az éremleletek, köztük nyolc aranyveret is a késő XVI. századi kelteztést erősítette (utóbbi érmék záró verete 1589. évi). Nagy László a tömegsírt az egri vár 1596. évi ostromával hozta kapcsolatba.²¹¹ Ostromtevékenységgel kapcsolatba hozható katonai kórház sírjait ismeri még a kutatás a margitszigeti domonkos apácakolostor területéről. Az első tömegsír 1838-ban került elő a kolostortemplom hajójában, az árvíz utáni helyreállító munkálatok során, a talált emberi maradványokról a következőket írta Kubinyi Ferenc 1861-ben: „[...] egymás mellé voltak sűrűn fektetve. Némelyek egészen csonka tagokkal, összevagdalt koponyákkal”.²¹² A domonkos apácakolostor 1995 és 1999 közötti régészeti kutatása során a katonai kórház további kettő tömegsírját tárták fel az ásatók a kolostor északi kertjében és a volt királyi udvarház nyugati helyiségében.²¹³

9. Az 1526. évi mohácsi összecsapás csatatér-régészete

A disszertációhoz kapcsolódó saját kutatásaim a csata régészeti, illetve tájrégészeti vizsgálatára irányultak.²¹⁴ Az összecsapás eseménytörténeti áttekintése és a csata rekonstrukciója, illetve a csatatér helyszínének azonosítása szempontjából jelentős írásos források és a rendelkezésre álló kisszámú képi forrás áttekintését követően összefoglalom a mohácsi csata újabb régészeti eredményeit. Régészeti vonatkozású kutatásaim középpontjában Földvár falu és a Török-domb vizsgálata, valamint a csatatér tárgyi emlékeinek interpretációja áll.

9.1. A mohácsi csata eseménytörténetének vázalatja

---

²¹¹ Nagy 2015. 76–77. o.

²¹² Kubinyi 1861. 21. o.

²¹³ Írásné Melis 2013. 530–537. o.

²¹⁴ Bertók – Polgár 2011.; Polgár 2014.; Polgár 2018/a.

Nándorfehérvár 1521. évi elestével megnyílt az út az Oszmán Birodalom számára Magyarország belseje felé. A Magyar Királyság elleni döntő hadjáratra 1526-ban került sor: I. Szulejmán szultán április 23-án indult meg hadával Konstantinápolyból. A Magyarország ellen meginduló ruméiai, anatóliai és szultáni hadtest együttes reguláris katonaságát ma 60 ezer főre becsülik. Az oszmán-török had a Szófia–Nis–Nándorfehérvár-útvonalon haladt át a Balkánon, majd több Duna menti erősség (Pétervárad, Újlak, Eszék) bevételét követően Mohács felé vonult tovább. II. Lajos magyar király számára két lehetőség kínálkozott, vagy országának jelentős részét feladva elkerüli a szultánnal való megütközést, vagy csatát vállal az ellenséggel. A király végül a törökkel való megütközés mellett döntött. Seregével július 20-án indult meg Budáról. A cseh segédcsapatokkal és külföldi zsoldosokkal megerősített, 25–30 ezer főre bővülő magyar had Mohács mellett táborozott le. A magyar hadvezetés először szekérvárra támaszkodva akart harcolni a túlerőben levő török sereg ellen, de az idő rövideje miatt augusztus 29-én más taktikai elhatározás érvényesült. A Tomori Pál kalocsai érsek és Szapolyai György szepesi gróf parancsnokságával a magyar sereg II. Lajos királlyal a Borza patak jobb partján, a Mohács felé vezető utat elzárva alakította ki harcrendjét. Elöl, a jobbszárnyon Batthyány Ferenc horvát bán, mellette a balszárnyon pedig Perényi Péter temesi főispán könnyűlovassága foglalt állást. Mögöttük a tüzérség és a gyalogság, valamint a teljes vértben harcoló nehézlovasság sorakozott fel a királlyal és annak testőrségével. A magyar haditerv az volt, hogy először a vegyes hadrend könnyűlovassága kezdi meg a harcot az ellenséggel, amely szükség esetén a gyalogság mögé tud visszavonulni. A csata eldöntésére képes nehézlovasság pedig kedvező fordulat esetében indítaná meg támadását az ágyúk és a gyalogság mögül.²¹⁵

A magyar sereg reggeltől fegyverben állt a csata napján. Még a csata kezdete előtt a magyar katonaság vezérei felfedezték, hogy egy jelentős létszámú török lovascsapat kísérli meg jobb irányból megkerülni a hadrendjüket annak bekerítése vagy a tábor megtámadása céljából. Tomori utasítására ennek megakadályozására az egyetlen rendelkezésre álló tartalékot, a királyi testőrséget küldték harcba Ráskay Gáspár vezetésével. (Ráskay lovasai végül vereséget szenvedtek, továbbá a Báli bég és a Hüszrev bég lovascsapata a csata ideje alatt valóban megtámadta és kifosztotta a magyarok táborát.) Az összecsapás a magyar

---

²¹⁵ *Szulejmán szultán naplója* 1976. 158–165. o.; *Brodarics* 1976. 15–26. o.; *B. Szabó* 2015. 83–96. o.;

seregek a táborverésbe kezdő ruméliai hadtest elleni délutáni órákban meginduló támadásával vette kezdetét: a parancsnokok felismerték, hogy ha nem vállalnak csatát aznap, akkor a következő napon már a teljes oszmán-török sereggel kell majd megütközniük. A támadást megkezdő, jobbszárny a csata kezdetén nem várt sikerként megfutamította a ruméliai hadtest könnyűlovasságát. Ezt követően a magyar centrum is támadásba indult. Idő közben azonban a török tüzérség és a janicsárok puskatüze megtörte a ruméliai hadtest tábora előtt a jobbszárny lendületes támadását. A magyar centrum nehézlövassága pedig ezzel párhuzamosan érkezett meg a török lövegek, illetve a janicsárok vonalához. Az egymással összekeveredő magyar harcrendek több rohamot is intéztek a török tüzérség, valamint a csataterre beérkező újabb török erők ellen, valamint idő közben a magyar könnyűlovas balszárny is bekapcsolódott a küzdelembe. A magyar sereg mindent egy lapra feltéve, utolsó, de végül eredménytelen próbálkozásként a török szultán és annak testőrsége ellen támadt, de végül már nem tudott sikert elérni a csataterre egyre nagyobb számban megérkező és így egyre nagyobb létszámfölénnyel harcoló török katonaság ellen. A magyar had megmaradt lovassága menekülésbe kezdett, a csatateren legtovább az erre képtelen gyalogság harcolt. A menekülők közül sokan a csatateret keletről szegélyező mocsarakban lelték halálukat. A csatában nemcsak a Magyar Királyság szinte teljes hadereje pusztult el, hanem II. Lajos uralkodó is életét vesztette. Az ezt követő kettős királyválasztás és a Habsburg–Szapolyai-vetélkedés pedig megpecsételte a késő középkori magyar állam sorsát.²¹⁶

Az 1526. évi mohácsi csata a középkori, független magyar államiság bukásának szimbolikus megtestesítője lett.²¹⁷ Az első mohácsi csata legjelentősebb emlékhelyeiként tartható számon a mohácsi belvárosi Fogadalmi templom (32. kép) és a kálvária-dombi Csataférfi emlékkápolna (33. kép), a Mohácstól északra, a Csele patak melletti, bronz reliefel és kő oroszlánnal díszített II. Lajos-emlékmű (34. kép), valamint a sátorhelyi Mohácsi Történelmi Emlékhely (35–38. kép).²¹⁸ A csata talán kevésbé ismert, újabb mementója a Majsi Kulturális Egyesület által, 1994-ben, Majs településen felállított emlékkeresztje (39. kép). Utóbbi felirata („*E síkságon volt 1526. augusztus 29-én a mohácsi csata*”) már a csatater topográfiájának újragondolásáról is tanúskodott.

---

²¹⁶ *Szulejmán szultán naplója* 1976. 165–166. o.; *Brodarics* 1976. 26–29. o.; *Négyesi* 1994/b. 70–72. o.; *Négyesi* 2004/b. 1101. o.; *B. Szabó* 2015. 105–118. o. (A közvetlenül a török szultán személye ellen irányuló magyar támadást a csata valóban megtörtént eseményének kell tekintenünk, a támadásról Kemálpaszáde is írt a „*Mohácsnéme*” című művében. *Kemálpaszáde* 1976. 192–193. o.)

²¹⁷ A téma legújabb összefoglalásához lásd: *Illik* 2015.

²¹⁸ *A mohácsi emléktemplom* 1955. 3. o.; *Tüskés* 1977. 65–66, 69–71. o.; *A Mohácsi Történelmi Emlékhely* 1982.; *Rózsás* 1995.; *Nagy* 2012.

9.2. Az első mohácsi csata kutatásának historiográfiája

Az 1526. évi mohácsi csata a hazai hadtörténetírás által legjobban kutatott magyarországi késő középkori összecsapás. A középkori magyar államiség történetét szimbolikusan lezáró eseményről a nagyobb évfordulók alkalmával, így 1926-ban, 1976-ban, 1986-ban, 2006-ban és 2016-ban jelent meg egy-egy nagyobb, szintetizálásra törekvő emlékkötet. Fontos megjegyezni, hogy a tudományos igényű „*Mohács-kutatás*” már a XIX. századra nyúlik vissza. Így a kutatás historiográfiai áttekintését Kápolnai Pauer István 1889-ben, a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain közre adott munkájával kell kezdenünk. Kápolnai Pauer főleg Brodarics István történeti művére építve tett kísérletet a mohácsi csata rekonstrukciójára, a csatatér terepi meghatározásakor pedig már a korabeli táj leírására is kísérletet tett.²¹⁹ Szurmay Sándornak 1901-ben a Ludovika Akadémia *Közleményeiben* jelent meg két térképmelléklettel illusztrált közlése a mohácsi csatáról. Szurmay gazdag forrásbázist felhasználva végezte elemzését, több, a későbbi kutatás által kevésbé kiaknázott híradásra, így Zárai Jeromos és egy „*ismeretlen cseh úr*” levelére, illetve Antonio Boemo jelentésére is hivatkozva.²²⁰ Gyalóky Jenő és Gergely Endre az 1926. évi Mohács-emlékkötetben összegezte kutatási eredményeit.²²¹ Gyalóky Jenő tanulmányából részletes hadtörténeti közlést kapunk az 1526. évi magyarországi oszmán-török hadjáratról, emellett a szerző foglalkozott a Brodarics István által említett, a csata szempontjából kulcsfontosságú Földvár falu azonosításával, elvetve, hogy az azonos lenne a mai Sátorhely melletti Földvár major helyszínével.

A mohácsi összecsapás 500. évfordulójához kapcsolódó kutatások kapcsán ki kell emelnünk Gergely Endre munkásságát, hiszen ő volt az első olyan kutatója a csatának, aki régészeti munkálatokat kezdeményezett tömegsírhajainak és az írásos forrásokban szereplő topográfiai pontjainak azonosítása céljából. Sajnálatos módon 1924–1925. évi terepkutatásai negatív eredménnyel értek véget: az Udvertől északi, Dályoktól délnyugati irányban található „*Törökdomb*” térségében a mohácsi csata sírhelyei helyett Constantinus Magnus és I. Valentinianus császárok IV. századi bronz veretei által keltezett, római kori

---

²¹⁹ Kápolnai Pauer 1889.

²²⁰ Szurmay 1901. 3–4. o.

²²¹ Gergely 1926.; Gyalóky 1926.

sírokat tárt fel.²²² 1926-ban megjelent írásában érvelt Brodarics György híradásának megbízhatósága mellett, ő is szakított az ott említett Földvár falu és Földvár-major azonosságának elméletével, valamint felhívta a figyelmet, hogy sok kutató az utóbbi forrás mérföldadatait tévesen értelmezte a csata eseményeinek rekonstrukciójaként.²²³

Az 1926-ban megjelent Mohács-életrajzból még Solymossy Sándornak a mohácsi csatának a népi hagyományban fellelhető emlékeit összegyűjtő közlését emelhetjük ki. A tanulmány érdekessége, hogy nemcsak a csatával kapcsolatos Mohács környéki mondákat és földrajzi neveket gyűjtötte össze, hanem környékbeli tárgyi emlékeket is megpróbált a csatához kötni.²²⁴ Halmay Barna szintén 1926-ban, a csata 400. évfordulója alkalmából tett közzé egy önálló kiadásban megjelent munkát a csatáról. Rövid terjedelmű monográfiája előszavában hangsúlyozta, hogy a csata eseményire és lokalizációjára vonatkozó elmélete alapjaiban Gyalókayéval egyezik meg.²²⁵ Ő két fejezetet is szentelt írásában Földvár falu azonosítási problémakörének, részletesen elemezte Brodarics mérföldadatait, illetve a Földvár faluhelyre vonatkozó okleveles forrásanyagot.²²⁶

Doberdói Breit József „*A magyar nemzet hadtörténelme*” című könyvsorozatban, 1939-ben publikálta a helyszíni terepi szemlén is alapuló kutatásait, ütköztetve annak eredményeit Kápolnai Pauer, Szurmay, Gyalókay és Halmay írásaival.²²⁷ Legnagyobb terjedelemben a korai munkák szerzői közül ő foglalkozott a mohácsi csatater lokalizációs problémakörével.²²⁸

A mohácsi csataterre vonatkozó első, valódi régészeti eredmények Papp László régész nevéhez köthetők. Az 1960-ban Sátorhely térségében általa feltárt két (pénzleletekkel is keltezett) tömegsír kutatásának eredményeit 1961-ben a Janus Pannonius Múzeum Évkönyvében publikálta.²²⁹ Papp 1963-ban és 1966-ban két további munkát is közre adott a mohácsi csatater témaköréhez kapcsolódóan. A volt Sátorhelyi Állami Gazdaság újistálló majorságánál, valamint a Majs településtől délkeletre levő középkori faluhely 1961. évi ásatásaival kapcsolatos eredményeket a Janus Pannonius Múzeum 1962.

---

²²² Gergely 1926.; Bertók – Polgár 2011. 920. o.

²²³ Gyalókay 1926. 212–213, 223, 228. o.

²²⁴ Solymossy 1926.

²²⁵ Halmay 1926. 3. o.

²²⁶ Halmay 1926. 14–20, 57–60. o.

²²⁷ Doberdói Breit 1939.

²²⁸ Doberdói Breit 1939. 216–226. o.

²²⁹ Papp 1961.

évi évkönyvében közölte, majd az összecsapás rekonstruálására és lokalizációjára vonatkozó korábbi eredményeit 1966-ban, a Műemlékvédelem hasábjain összegezte.²³⁰ Bende Lajos ugyanebben az évben tette közzé munkáját a mohácsi csatáról a Hadtörténelmi Közleményekben. Bende a csata lokalizációja kapcsán, Földvár terepi azonosításakor alapvetően Halmay és Gyalóky elméletét integrálta, tanulmányában azonban több helyen a régészeti kutatások, illetve a forráskutatások addigi eredményeivel ellentmondó megállapításra jutott.²³¹ Elsőként Parádi Nándor vizsgálta a kutatás által felhasználható képi forrásként a csatáról készített XVI. századi török miniatúrákat 1968-ban megjelent közlésében.²³² Ki kell emelnünk Marosi Endre 1976-ban, a Hadtörténelmi Közleményekben publikált írását. Marosi a csata történéseinek rekonstruálása és lokalizációja kapcsán – régészeti forrásokat is felhasználva – részletesen foglalkozott a magyar és az oszmán-török hadrend, illetve Földvár faluhely kutatási problematikájával.²³³ Jelentős újabb régészeti eredmény volt a Papp László által talált sátorhelyi sírhelyeknél kialakításra kerülő Mohácsi Történelmi Emlékhely 1975–1976. évi megelőző feltárásaihoz kapcsolódó három újabb tömegsír azonosítása. A feltárást végző Maráz Borbála a tömegsírokkal kapcsolatos megállapításait több tanulmányban is közölte 1976 és 1993 között.²³⁴ A sátorhelyi tömegsírok emberi maradványaihoz kapcsolódó antropológiai vizsgálatokat K. Zoffmann Zsuzsanna végezte el, megfigyeléseit 1982-ben publikálta a Biológiai Tanulmányokban.²³⁵ Nagy jelentőségűnek tartom N. Ipoly Márta 1977-ben, a Hadtörténelmi Közleményekben publikált írását, amelyben a szerző nemcsak szintetizálta a Mohács-kutatás addigi eredményeit, hanem kutatásaiba bevonta a katonai tereptant is. Az 1526. évi összecsapással kapcsolatos topográfiai kérdéseket a katonai felmérések térképszelvényeivel, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Térképtárában található légi fényképekkel és vízrajzi vonatkozású adatokkal összevetve vizsgálta.²³⁶ 1977-ből ismerünk még egy rövidebb, a mohácsi csata eseménytörténetének leírására vállalkozó írást a Honvédségi Szemléből, Csendes László és Rázsó Gyula tollából. A két szerző csak felületesen foglalkozott a csatater topográfiai kérdéskörével, írásukban a csata

---

²³⁰ Papp 1963.; Papp 1966. (A Majs–Udvar–Sátorhely-háromszög területén talált középkori falunomok azonosításának problémakörét később Kiss Attila régész tisztázta 1983-ban megírt monográfiájában: *Kiss* 1983. 192–195. o.)

²³¹ Bende 1966.

²³² Parádi 1968.

²³³ Marosi 1976.

²³⁴ Maráz 1976.; Maráz 1987. (Maráz 2006.); Maráz 1993.

²³⁵ K. Zoffmann 1982.

²³⁶ N. Ipoly 1977.

eseménytörténeti áttekintése mellett, csak annak hadműveleti vonatkozású kiértékelésére törekedtek.²³⁷

Fontos munkának tarjuk Kiss Béla 1978-ban megjelentetett – Szűcs József helytörténész megállapításait összegző – „*A mohácsi csata*” című rövid terjedelmű monográfiáját. Kiss a csatater főbb tereppontjával kapcsolatos ismeretek áttekintésekor Földvár faluhely azonosítása kapcsán újabb hipotézist, a középkori falut Majs északkeleti térségében lokalizáló feltevést tett közzé.²³⁸ Perjés Géza 1979-ben kiadott „*Mohács*” című monográfiája, melynek egyes eredményeit a kutató már egy, a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain 1976-ban megjelent tanulmányában összegezte,²³⁹ jelentős vitairódmalmat elindító mérföldköve lett a Mohács-kutatásnak.²⁴⁰ Megállapításainak egy része ugyanakkor napjainkra már meghaladottnak tekinthető. Marosi Endre 1980-ban írt róla részletes recenziót, bírálva az anakronizmusra (a Napóleoni háborúk korának katonai tapasztalatait összegző, Carl von Clausewitz „*A háborúról*” című munkájára) épülő hadtudományi modellalkotást, a szelektív eseménybemutatást, a már magyar nyelven is rendelkezésre álló írásos források kiaknázatlanságát, a régészeti vonatkozású kutatási eredmények figyelmen kívül hagyását és a gyakori önellentmondásokat.²⁴¹ Perjés Géza másik bírálója Nemes Imre volt, aki annak 1976-ban a Hadtörténelmi Közleményekbe írt cikkére reflektált 1977-ben ugyanabban a folyóiratban. Nemes Marosiéhoz hasonló észrevételeket fogalmazott meg, bírálta Perjésnek a mohácsi csatavesztéssel kapcsolatos politikai, katonapolitikai, stratégiai, illetve taktikai elméleteit, továbbá a szerző következetlenségeire és önellentmondásaira is felhívta a figyelmet.²⁴² Perjést követve Szakály Ferenc a mohácsi csata témakörében 1981-ben jelentetett meg önálló monográfiát. A szerző elődeihez hasonlóan tágabb politikai és hadtörténeti kontextusban elemezte a mohácsi csatát, írásában azonban nem vállalkozott az összecsapás eseményeinek konkrét térbeli elhelyezésére.²⁴³

A Mohács-kutatás új, hadtörténeti régészeti irányát Négyesi Lajos 1992–1993. évi, Majs környéki fémkereső műszeres terepi kutatásai jelentették: Négyesi a csata írásos forrásbázisának elemzése mellett már ezen kutatások eredményeit is felhasználva

---

²³⁷ Csendes – Rázsó 1977.

²³⁸ Kiss 1978.

²³⁹ Perjés 1976.

²⁴⁰ Perjés 1979.

²⁴¹ Marosi 1980. 155–158. o.

²⁴² Nemes 1977.

²⁴³ Szakály 1981. 29–36. o.

rekonstruálta az összecsapás eseményeit 1994-ben publikált munkájában. Négyesit követően Domokos György 2003-ban jelentetett meg rövidebb terjedelmű, az összecsapás eseménytörténeti összefoglalására törekvő írást.²⁴⁴ A mohácsi összecsapás legújabb, hadtudományi szintetizálása B. Szabó János nevéhez köthető. B. Szabó a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain 2004–2005-ben közölt írásaiban, majd több önálló monográfiában a „*hadügyi forradalom*” tükrében értékelte újra a mohácsi csatával kapcsolatos tudományos eredményeket. Kutatásai középpontjában a magyar seregnek a csatatér megválasztására irányuló törekvése, az aktív védekezést lehetővé tevő hadrend, az alkalmazott stratégia, a csatatér topográfiai kérdésköre, valamint az összecsapás rekonstruálása állt.²⁴⁵ Nagy jelentőségű Kubinyi Andrásnak „*A Nándorfehérvártól Mohácsig*” című 2007-ben megjelent könyve, amelyben a szerző a korábban már megjelent,²⁴⁶ de a hosszú ideig a Mohács-kutatás vékeringéséből kimaradt megállapításait foglalta össze, illetve egészítette ki újabb adatokkal a magyarországi Jagelló-kori hadseregszervezetre vonatkozóan.²⁴⁷ A mohácsi összecsapás témakörében újabban „*Nekünk mégis Mohács kell...*” címmel, 2016-ban jelent meg tanulmánykötet. Az Országos Széchényi Könyvtár 2015. augusztus 29-i tudományos konferenciájának előadásait tartalmazó kiadvány középpontjában alapvetően nem maga a mohácsi csata áll, az inkább II. Lajos király halálának és temetésének kérdéskörére reflektált.²⁴⁸ A csatatér, valamint Földvár faluhely újabb fémkereső műszeres terepi kutatásának folytatásáról a Janus Pannonius Múzeum, a Pécsi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének, valamint a Baranya Megyei Pécsi Járási Hivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Osztályának munkatársai számoltak be 2016-ban a Magyar Régészet című internetes folyóirat hasábjain.²⁴⁹

9.3. A mohácsi csata írásos forrásai

A mohácsi csata rekonstrukciójának és a csatatér lokalizációjának fő nehézségét elsősorban a szűkszavú írásos források képezik. Gyalóky Jenő 1926-ban közölt írásában

---

²⁴⁴ Domokos 2003.

²⁴⁵ B. Szabó 2004.; B. Szabó 2005.; B. Szabó 2006.; B. Szabó 2010. (Lásd még: B. Szabó – Tóth 2009.)

²⁴⁶ Kubinyi 1978.; Kubinyi 1981.

²⁴⁷ Kubinyi 2007. 156–276. o.

²⁴⁸ Farkas – Szebelédi – Varga 2016.

²⁴⁹ Szabó – Bertók – Gáti – Szajcsán 2016.

már hangot adott a forrásokkal kapcsolatos kritikai észrevételének: „Az egykorú, kivétel nélkül hézagok források – magyarok és törökök egyaránt – tömérdek, egymásnak valóban vagy csak látszat szerint ellenmondó részletet tartalmaznak. Nagyon alapos megrostálás és elemzés után tudjuk csak meg belőlük a mohácsi csata valószínű képét megalkotni. Hangsúlyozzuk, hogy csupán valószínűségről lehet szó, mert magát a teljes valóságot sohase tudjuk meg. Nincs ugyanis többé remény arra, hogy valami még ismeretlen, hiteles kútfő kerüljön napvilágra, amely az eddigelé homályos részletekre fényt tud majd deríteni.”²⁵⁰ Az írásos források szűkszavúságát később Perjés Géza is említette: „[...] a meglevő források alapján a csata lefolyását pontosan rekonstruálni lehetetlen. Alig van néhány szilárd támpontunk, így jó lelkiismerettel nem is tehetünk mást, mint hogy logikai úton valamilyen egységbe rendezzük őket anélkül, hogy belemerülve az egyébként is kideríthetetlen részletekbe, mindenféle találgatásokba bocsátkoznánk.”²⁵¹ Gyalóky és Perjés negatív forráskritikája ellenére véleményem szerint a korabeli hiteles kútfők segítségével nemcsak a csata menete rekonstruálható, hanem a korabeli táj és a csatatér topográfiája is megismerhető. A továbbiakban a csatatér terepi azonosításában fontos szerepet játszó írásos források kerülnek rövid bemutatásra.²⁵²

9.3.1. Brodarics István *Historia verissimája*

Az 1526. évi mohácsi csata egyik legjelentősebb latin nyelvű forrása a pécsi, majd váci püspök, illetve királyi kancellár, Brodarics István *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima* című munkája.²⁵³ Az 1527-ben, Krakkóban kiadott mű első magyar nyelvű fordítását Szentpétery Imre jelentette meg 1903-ban „*Brodarics históriája a mohácsi vésről*” címmel.²⁵⁴ Brodarics szövegéből később Kardos Tibor 1961-ben,²⁵⁵ majd Kulcsár Péter 1977-ben készített újabb

---

²⁵⁰ Gyalóky 1926. 222–223. o.

²⁵¹ Perjés 1979. 413. o.

²⁵² A mohácsi csatára vonatkozó forráskutatásokat korántsem tekinthetjük befejezettnek. Utoljára Péterfi Bence tárt fel 2014-ben a müncheni Bayerische Staatsbibliothek gyűjteményéből származó és a mohácsi csatáról tájékoztató (különösen a korabeli információáramlás és a magyar „vesztéséglista” terjedése szempontjából jelentős) korábban közöletlen okleveleket. Péterfi 2015. 118. o.

²⁵³ Brodericus 1985.

²⁵⁴ Brodarics 1903.

²⁵⁵ *A renaissance Magyarországon* 1961. 531–563. o. (Brodarics 1976.)

műfordítást.²⁵⁶ A *Historia Verissima* megírásának okát Brodarics maga indokolta meg: „Az gondoltam megéri a fáradságot, ha a háborút, melyet az isteni Lajos, Magyar- és Csehország királya [...] a leghatalmasabb török császár, Szülejmán ellen [...] vívott nemrégiben, és amelyben elesett röviden leírom, már csak azért is, mert látom, hogy egyrésztől néhányan az eseményeket másképpen mesélik, mint megtörténtek, másrésztől pedig egyesek meg nem szűnnek hol egy, hol más váddal illetni a mieinket, és a csata szerencsétlen kimenetelét nem az emberi dolgokban szokásos esetlegességnek, hanem álnokul a mieink bűnének tulajdonítják.”²⁵⁷ Brodarics munkáját alapvetően vitairatnak kell tartanunk tehát, amely a mohácsi csatáról és annak következményeiről hírt adó német újsághírek és a humanista Johannes Cuspinianus, 1526-ban Bécsben kiadott *oratiójára* reflektált.²⁵⁸ A kancellár műve tulajdonképpen két részre, egy országleírásra, valamint az 1526. évi Magyarország elleni török hadjárat ismertetésére tagolható. A szerző részletesen foglalkozott a török had vonulásával, a magyar sereg előkészületeivel és annak augusztus 29-i csatába bocsátkozásával. A kancellártól származik továbbá a mohácsi csatater és a magyar hadrend legpontosabb leírása is. Brodarics – a csata résztvevőjeként – nagy alaposággal írta meg az összecsapás főbb eseményeit: kitért a Batthyány Ferenc által vezetett magyar jobbszárnyak a csata elején a ruméliai hadtest ellen elért sikerére, majd a magyar derékhad – II. Lajos személyes részvételével megindított – támadására. A magyar harcrendek összeomlásáról csak röviden emlékezett meg Brodarics (hosszabb szövegszakaszt szentelt viszont a király védelmével megbízott előkelőknek az erkölcsi vádak alóli felmentésére), a magyar vereség fő okát a török ágyúk hatékony tüzével magyarázta. A kancellár vitairatát a magyar katonaság menekülésének, a király halála körülményeinek, az összecsapásban elesett egyházi és világi főméltóságok, valamint a török pusztítás ismertetésével zárta. A csata eseménytörténetére és a csatater topográfiájára vonatkozó információk miatt Brodarics művét tarthatjuk a csata legjelentősebb írásos forrásának.

9.3.2. Az „ismeretlen cseh úr” levele

²⁵⁶ *Humanista történetírók* 1977. 289–328. o.

²⁵⁷ *Brodarics* 1976. 11. o. (*Brodericus* 1985. 23. o.) (A *Historia Verissima* keletkezésének és keltezésének kérdéskörét legújabbban Kasza Péter vizsgálta. Lásd: *Kasza* 2007.)

²⁵⁸ *Kasza* 2007. 338–342. o.

A mohácsi csatáról beszámoló korabeli levéldokumentumok sorából ki kell emelnünk egy, az összecsapásban résztvevő „*ismeretlen cseh úrhoz*” kötött, a Santa Clara-kolostor főnöknőjéhez, 1526 novemberében írt levelet. A levélszöveget elsőként Constantin Höflerm közölte 1853-ban. A dokumentum egyes részleteinek magyar fordítását később Gömör Gusztáv jelentette meg a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain 1889-ben, „*Egykorú levél a mohácsi csatából*” címmel. A levél teljes magyar nyelvű fordítását Tuza Csilla adta közre 2006-ban.²⁵⁹ Az eredetileg német nyelven íródott levél szerzőjéről sajnos nem tudunk meg sokat magából a levélből, annyi információ derül csak ki, hogy a csatában harcoló úr a csehországi Albrecht és Albin Schlik grófok, Heinrich Kuttnawer várnagy, valamint a közelebbről nem azonosítható Johann Würzsherett környezetéhez tartozott.²⁶⁰ Az ismeretlen levélíró elbeszélését a Magyarországra való utazással kezdte meg. A beszámoló alapján a cseh előkelők messze lehagyták a felszerelésüket szállító kíséreiüket és fegyvereseiket, akik a csata napján, megkésve érkeztek csak meg II. Lajos táborába. A csatáról való tudósítás alapján feltételezhető, hogy a levél írója maga is részt vett az összecsapásban. A cseh úr megemlékezett róla, hogy az ellenséges török hadat három hadtest alkotta, továbbá részletesen leírta a király vezette nehézlovas centrumnak a török ágyúsor és janicsárok elleni többszöri rohamát is. Az összecsapás leírásának topográfiai jelentősége, hogy a levélíró egy, a csatatéren húzódó mély, vízzel telt árokról is megemlékezett. A cseh előkelő levelét a csatából való megmeneküléssel, illetve a Csehországba történő hazautazással zárta.²⁶¹ Összességében a dokumentumot – a nem egyszer a magyarokkal ellenséges hangvétel ellenére – a csata hiteles és jelentős topográfiai információt hordozó forrásaként tarthatjuk számon.

9.3.3. A Burgio-levelek

Brodarics történeti művéhez és az „*ismeretlen cseh úr*” leveléhez hasonlóan nagy jelentőséggel rendelkezik Antonio Giovanni barone del Burgio pápai nuncius magyarországi levelezése. A normann eredetű, szicíliai birtokos családból származó Burgio 1523-tól 1526-ig volt pápai nuncius Magyarországon.²⁶² A magyarországi Burgio-

---

²⁵⁹ *Egy cseh úr levele* 2006.

²⁶⁰ Gömör 1889. 503. o.; *Egy cseh úr levele* 2006. 121, 131. o.

²⁶¹ Gömör 1889. 503–506. o.; *Egy cseh úr levele* 2006. 121–131. o.

²⁶² *Bartoniék* 1926. 6. o.

levelek betűhű közlését először Fraknói Vilmos adta közre 1884-ben a *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustranta* második kötetében,²⁶³ majd a dokumentumokat Bartoniek Emma ültette át magyar nyelvre 1926-ban.²⁶⁴ Az összegyűjtött és kiadott Burgio-levélanyagot azonban nem tekinthetjük teljesnek. Antonín Kalous 2007-ben megjelent munkájában hívta fel a kutatás figyelmét egy, a Lorenzo Campeggi kardinális által összeállított és napjainkban a *Bibliotheca Apostolica Vaticana* gyűjteményében őrzött dokumentumgyűjteményre, amely több, a pápai nuncius személyéhez köthető iratot is tartalmaz.²⁶⁵ Antonio Burgio magyarországi leveleiben részletesen tudósított Tomori Pál kalocsai érseknek a török feltartóztatására tett kísérleteiről, valamint a pápai segélypénzekre való zsoldosok fogadásáról. A nuncius a mohácsi csatáról hírt adó levele Jacopo Sadaletto pápai titkárhoz íródott 1526. szeptember 5-én, Bécsben. A dokumentum röviden ismertette II. Lajos király halálának körülményeit, majd bemutatta a mohácsi csatateret és az összecsapás menetét. Bár Burgio levelében mentegetőzött a rendelkezésre álló kevés információ miatt, közölte a magyar had általa 25–30 ezer főben megállapított létszámadatát, megemlékezett a magyar jobbszárny a csata első fázisában elért sikeréről, majd a magyar hadrendnek a török sereg cselére visszavezetett összeomlásáról.²⁶⁶ Antonio Burgio bár hitelesen számolt be a mohácsi csatáról, az információk részletezése messze alul maradt az összecsapásban valóban részt vevő kortársakétól.

9.3.4. Antonio Boemo velencei kém jelentése

További informatív forrást képez Antonio Boemo velencei kém 1526. november 12-én keltezett magyarországi jelentése. A dokumentum Marino Sanuto (1466–1536) velencei történetíró és hivatalnok 56 kötetes „*I Diarii*” című munkájában maradt fenn. Az 1496 és 1533 közötti eseményekről beszámoló krónikát Federico Stefani, Ricardo Fulin és Nicolo Barozzi rendezte sajtó alá 1879 és 1903 között.²⁶⁷ A Boemo-levél első teljes,

---

²⁶³ *Monumenta Vaticana* II/1. 2001. (XCV–CVII.) 370–410. o.

²⁶⁴ Bartoniek 1926.

²⁶⁵ Kalous 2007. 611–616. o.

²⁶⁶ Bartoniek 1926. 121–124. o.; *Monumenta Vaticana* II/1. 2001. (CXXX.) 450–452. o.

²⁶⁷ Sanuto 1895. 225–229. hasáb.

magyar nyelvű fordítását Erdősi Péter készítette el 2006-ban.²⁶⁸ A velencei kém 1526 októberében, illetve novemberében Linz, Bécs, Pozsony, Győr és Buda érintésével utazott Székesfehérvárra, ahol részletes információkat szerzett a mohácsi összecsapásról. Érdemes megjegyezni, hogy Boemo forrásaként Brodarics István kancellárt („*Stefano Broderico dottor*”) is megjelölte. Összegzésképpen elmondható, hogy a velencei kém beszámolója teljességre törekvő: részletesen írt a szemben álló felek nagyságáról, a magyarok vegyes hadrendjéről, valamint a csata tragikus végkimeneteléről. Boemo a török sereg létszámát 150–200 ezer, a magyar sereg létszámát 27 ezer főben láttatta.²⁶⁹ A csata pontos helyéről sajnos csak rövid ismertetést kapunk: „[...] *augusztus 29-én déltájban megrohmozták a török tábornok. A mohácsi mezőn küzdöttek meg a törökkel.*”²⁷⁰ Brodaricshoz hasonlóan Boemo is a magyar sereg hármass hadrendjéről tudósított,²⁷¹ valamint értékes adatokat közölt a szekérfallal védett török tüzérségre vonatkozóan is.²⁷² A velencei híradás a törökök cselére vezette vissza a magyar had vereségét, Boemo levelét a csatában elesett magyar főurak listájával és a török magyarországi dűlásáról való tudósítással zárta.²⁷³ Boemo bár nem volt az összecsapás résztvevője, részletes információkat szerzett a mohácsi csatáról.

9.3.5. Egy „ismeretlen német zsoldos” híradása

A mohácsi csatavesztésről jelentékeny számú korabeli nyomtatvány számolt be,²⁷⁴ a nagyszámú német nyelvű XVI. századi dokumentum közül is kiemelkedik az „*Új híradás...*” című, Ottingenben 1526-ban megjelent kiadvány.²⁷⁵ Az először Katona Tamás által magyar nyelvre lefordított, 1976-ban közölt beszámoló feltételezhetően egy Bécsből Magyarországra érkező és a mohácsi csatában résztvevő zsoldos katonától eredeztethető. A híradás az „*ismeretlen cseh úr*” leveléhez hasonlóan magyarellenes hangvételű, érdemes továbbá felhívunk a figyelmet a csataleírás néhány Brodarics *Historia verissimájában*

²⁶⁸ Antonio Boemo jelentése 2006.

²⁶⁹ Antonio Boemo jelentése 2006. 116. o. (*Sanuto* 1895. 225. hasáb.)

²⁷⁰ Antonio Boemo jelentése 2006. 117. o. (*Sanuto* 1895. 226. hasáb.)

²⁷¹ Antonio Boemo jelentése 2006. 117, 119. o. (*Sanuto* 1895. 226. hasáb.)

²⁷² Antonio Boemo jelentése 2006. 117. (*Sanuto* 1895. 226. hasáb.)

²⁷³ Antonio Boemo jelentése 2006. 117–118. o. (*Sanuto* 1895. 226–228. hasáb.)

²⁷⁴ Weller 1872. 56–61. o.; *Fraknoi* 1876. 8–14. o.; *Fraknoi* 1877.; *Kertbeni* 1880.; *Pukánszky* 1926.; *Apponyi* 2004. 187–190. o.; *Gécs* 2006.

²⁷⁵ *Új híradás* 1976.

olvasható információtól eltérő elemére. A beszámoló szerint a 30 ezer fős magyar had Mohácsnál „*hatalmas szekértábort ütött*”, Brodarics leírásában ezzel szemben a szekértábor befejezetlenségéről olvashatunk.²⁷⁶ A szemtanú nem írta meg, hogy hol volt a pontos helye a magyar hadrendben. Az ismeretlen német zsoldos élesen bírálta a magyar hadvezetést: a magyar előkelők árulásának tudta be a szekértáborból való kivonulást és a rossz csatarend kialakítását is. A magyar had vereségét a törökök cselére vezette vissza: a közlés szerint a törökök a beásott ágyúk elé csalták a magyar sereget. A magyar harcrend összeomlása után a beszámoló szerint a menekülők – a sikeres védekezés reményében – visszatértek a szekértáborhoz, ám itt tapasztalniuk kellett, hogy a tábor szekérfalát a menekülők már megbontották. A német zsoldos híradását a Bécsbe való viszontagságos visszatérés ismertetésével zárta. A csatában résztvevő ismeretlen német zsoldos beszámolóját – annak magyarellenes hangvétele ellenére – az összecsapás hiteles beszámolójának tartom, ugyanakkor a híradás nyilvánvaló tévedése, hogy a menekülő magyarok akadályozták volna a szekértábor védelmét, hiszen a magyar tábor Báli bég lovascsapata a csata során már kifosztotta.

9.3.6. Török kútfők

A mohácsi csatára vonatkozóan a kutatás jelentős török forrásbázissal rendelkezik. A mohácsi összecsapás és az 1526. évi magyarországi hadjárat egyik legfontosabb török forrása Szulejmán szultán naplója. A napló szövegét Ruhszánzáde Ahmed Feridun bég (1520–1583) állította össze „*A szultánok oklevelei*” címmel 1574-ben. Az 1858-ban Konstantinápolyban nyomtatásban is kiadott forrás magyar nyelvű fordítását Thúry József készítette el 1893-ban.²⁷⁷ A napló a Magyarország elleni támadás 1526. áprilisi kezdetétől Szulejmán szultán decemberi konstantinápolyi visszaérkezéséig adta közre a hadjárat eseményeit. A forrás segítségével jól rekonstruálható a török sereg balkáni és magyarországi felvonulási útja, illetve a ruméliai, az anatóliai és a szultáni hadtest vonulási rendje. Általánosságban elmondható, hogy a szultáni napló az augusztus 29-i összecsapást hitelesen ismerteti. Tanúsága szerint a három részre tagolt magyar had a délutáni ima idején támadta meg a menetelésben már elfáradt ruméliai hadtestet, illetve sikeresen meg is

---

²⁷⁶ *Új híradás* 1976. 150. o. (Vö.: Brodarics 2011. 118. o.)

²⁷⁷ *Szulejmán szultán naplója* 1893. 277–281, 301–362. o.; *Szulejmán szultán naplója* 1976. 158–171. o.

futamította azt a csata elején. A napló közlése alapján a győzelem a janicsárok helytállásának volt köszönhető. A szultáni napló egy bejegyzése 4 ezer lovas- és 50 ezer gyalogos katonában állapította meg a magyar sereg veszteségeit, majd pedig a holttestek temetésének ismertetése kapcsán 4 ezer páncélos és 20 ezer gyalogos magyar eltemetéséről olvashatunk.²⁷⁸

A csata kevésbé informatív török forrása az Ahmed Semszeddin bin Szulejmán ibn Kemál pasa (1483–1534) személyéhez köthető „*Mohács-náme*” című, szintén Thúry József által magyar nyelvre lefordított elbeszélés.²⁷⁹ Kemál pasa nem tért ki munkájában az összecsapás menetének részletező ismertetésére, alapvetően a közlést irodalmi igényű munkának kell tartanunk.²⁸⁰ Lutfi bin Abdul-múin pasa „*Az Oszmán-ház története*” című munkája Szulejmán szultán naplójához hasonlóan a mohácsi csata informatív kútfője.²⁸¹ Lutfi megemlékezett róla, hogy augusztus 29-én eredetileg a török had nem akart csatát vállalni, az összecsapás a magyar sereg támadásával vette kezdetét. Továbbá beszámolt a magyar katonaságnak a ruméliai hadtest elleni sikeréről, illetve az anatóliai hadtest elleni támadásáról is. Figyelemre méltó, hogy a török auktor a csatater topográfiájára is reflektált művében.²⁸² Lutfi pasa történeti művéhez hasonlóan a mohácsi összecsapás hiteles forrása Ferdi csasz „*A törvényhozó Szulejmán szultán története*” című művének, Thúry József által 1896-ban magyar nyelvre átültetett csataleírása.²⁸³ Ferdi a szultáni naplóhoz hasonlóan három részre tagolt magyar hadrendről tett említést. A csata eseményeinek leírásakor azonban összemosódott nála a magyar seregnek a ruméliai és az anatóliai hadtest elleni (a valóságban egymást követően bekövetkezett) támadása. Az auktor a csata magyar halottjainak számát a szultáni naplóval jól párhuzamba állíthatóan 20–40 ezer főben adta meg.²⁸⁴ A XVI. századi török források sorából utolsóként Dzselálzáde Musztafa „*Az országok osztályai és az utak fajtái*” című művét említhetjük meg.²⁸⁵ Dzselálzáde esetében is hosszabb terjedelmű csataleírást olvashatunk. A török szerző a hármas tagolású magyar hadrend ismertetését követően igen részletesen emlékezett meg a magyar jobbszárnyak a ruméliai hadtest elleni támadásáról. Ezt követően informálódhatunk még a csataterre beérkező anatóliai hadtestnek illetve a szultáni hadtestnek a harcba bocsátkozásáról,

---

²⁷⁸ *Szulejmán szultán naplója* 1976. 165–166. o.

²⁷⁹ *Kemálpasazáde* 1893. 185–190, 238–276. o.; *Kemálpasazáde* 1976. 183–195. o.

²⁸⁰ *Kemálpasazáde* 1976. 192–194. o.

²⁸¹ *Lutfi* 1896. 1–5, 15–17. o.; *Lutfi* 1976. 197–205. o.

²⁸² *Lutfi* 1976. 202–204. o.

²⁸³ *Ferdi* 1896. 39–41, 66–70. o., *Ferdi* 1976. 207–218. o.

²⁸⁴ *Ferdi* 1976. 214–216. o.

²⁸⁵ *Dzselálzáde Musztafa* 1896. 112–117, 159–166. o.; *Dzselálzáde Musztafa* 1976. 219–239. o.

valamint a nehézlovas centrum kifulladás rohamáról is.²⁸⁶ Dzselaázáde musztafa csataleírását annak részletessége miatt a mohácsi összecsapás egyik legjelentősebb török forrásának tartom.

A következő kútfőnk Kjátib Mohamed által 1577 és 1578 között írt „*Történetek gyűjteménye*” című munkája.²⁸⁷ Kjátib Mohamed leírása alapján a ruméliai és az anatóliai hadtest elleni magyar támadás egy időben ment végbe. Szerinte a ruméliai hadtestet a szultán és Báli bég támadása mentette meg. A csata magyar halottjainak számát 30 ezer főre tette.²⁸⁸ A XVI. századi török kútfők után egy XVII. századi krónikával zárjuk a török források ismertetését. Ibrahim Pecsevi pasa 1640 előtt keletkezett munkájának a „*Belekezdés a csata elbeszélésébe*” című leírását Fodor Pál fordította újra 2016-ban.²⁸⁹ Az elbeszélés a tényleges csata előtti eseményekhez (Báli bég vállalkozásához és a ruméliai hadtest felvonulásához) szolgáltat elsősorban adatokat, a kútfő legjelentősebb topográfiai vonatkozású információját az összecsapás után emelt török emlékhely leírása képezi.²⁹⁰

9.4. A mohácsi csata képi forrásai

A mohácsi csata képi forrásai között elsőként kettő XVI. századi török miniatúrát említhetünk meg. Az egyik Dzselaázáde Musztafa „*Az országok osztályai és az utak felsorolása*” című, előzőekben említett munkájához készített miniatúra, a másik a bosnyák Muszavir Oszmán festőhöz köthető, a „*Hőstettek könyvé*”-nek második kötetébe készített, már későbbi ábrázolás (40–42. kép).²⁹¹ A két munka a mohácsi csata eltérő jelenetét mutatja: a Dzselaázáde Musztafa írását illusztráló miniatúra két, egymással egyenrangú hadsereget ábrázol, míg Muszavir Oszmán ábrázolása a menekülő magyar és az üldöző török sereget láttatja. A két ábrázolás a török sereg hadrendjét hasonlóan örökítette meg: elől a szpáhik lovascsapata, mögöttük a török tüzérség, majd a janicsárok csapata látható a szultánnal. Mindkét esetben a magyar sereg páncélos nehézlovasságként került

---

²⁸⁶ Dzselaázáde Musztafa 1976. 230–233. o.

²⁸⁷ Kjátib Mohamed 1896. 364–369, 373–374. o.; Kjátib Mohamed 1976. 241–243. o.

²⁸⁸ Kjátib Mohamed 1976. 242. o.

²⁸⁹ Pecsevi 2016. 355. o.

²⁹⁰ Pecsevi 2016. 43–46. o.

²⁹¹ Parádi 1968. 75, 78. o.

megjelenítésre.²⁹² A török hadrend ábrázolása alapvetően jól megfeleltethető a korabeli török kútfők leírásainak, illetve nem zárható ki, hogy Muszavir Oszmán merített a Dzselaázade művéhez készített, említett munkából. Nem tartom valószínűnek, hogy a képek alapjául egy, a csatatéren készült vázlatrajz szolgált volna. Sokkal valószínűbb, hogy a török hadrend kompozíciójának megalkotásakor a korabeli írásos munkákból jól ismert török hadrend sajátosságai kerültek megjelenítésre.²⁹³ A török miniatúrákat újabban B. Szabó János a magyar katonaság képi megjelenítése kapcsán vizsgálta. Megállapította, hogy a magyar sereg teljes páncélban harcoló nehézlovasságként való megjelenítésével a magyar harcrend legveszélyesebbnek tartott elemét kívánta kihangsúlyozni a miniatúrafestő.²⁹⁴

A csatáról hírt adó európai képi forrásokra szemléletes példákat nyújtanak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött német nyelvű röplapok ábrázolásai. A „*Newe Zeitung...*” című röplapon egy turbános, kopjával és szablyával felszerelt török könnyűlovas katona alakja látható (43. kép).²⁹⁵ A „*Hernach volget des Bluthundts...*” kezdetű dokumentum a mohácsi csata utáni török dúlás megjelenítéséhez illusztrációként ostromábrázolást hoz (44. kép).²⁹⁶ Érdeemes megjegyezni, hogy itt a képmezőben, a már égő város előterében látható ostromművek és sátrak közt nyugat-, illetve közép-európai fegyverzetű, muskétás és alabárdos katonák alakjai figyelhetőek meg. A „*New erbarmliche Tzydunge van der grosser Schlacht...*” kezdetű nyomtatvány már valóban csataábrázolást hoz az 1526. évi török támadásról való informáláshoz. A röplapot díszítő csatakép lándzsás könnyűlovas katonák harcát jeleníti meg. A képmező bal alsó oldalán lándzsával átszúrt testű koronás királyalak látható. A nyomtatvány utolsó oldalát az elsőhöz hasonlóan szintén egy metszet díszíti, a röplapot lezáró képi ábrázolás leginkább figyelemre méltó alakja egy nyugat-európai alabárdos katona alakja.²⁹⁷

Az összecsapás képi ábrázolásainak következő csoportját a térképművek képezik. Különösen értékes az áttekintett munkák sorából Lázár deák nem sokkal a mohácsi csata után készített térképe. Sajnálatos módon az eredeti alaptérkép nem maradt fenn, a munka legkorábbi ismert variánsa az ingolstadti Peter Apianus nyomdájában, 1528-ban kiadott és az Országos Széchényi Könyvtárban fennmaradt „*Tabula Hungariae*”. Lazarus személye

---

²⁹² Parádi 1968. 178–180. o.

²⁹³ Parádi 1968. 79. o.

²⁹⁴ B. Szabó 2010. 141. o.

²⁹⁵ Lt. sz.: Röpl. 68., Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára.

²⁹⁶ Lt. sz.: Röpl. 66., Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára.

²⁹⁷ Lt. sz.: Röpl. 63e., Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára.

is nehezen azonosítható, vélhetően a térkép készítője Bakócz Tamás érsek *secretarius*a (vagy egy, Bakócz érseksége alatt *secretarius*i tisztséget betöltő személy) volt; újabban a történeti kutatás a korabeli írásos forrásokból ismert Tinódy Lázárt sejteti Lázár deák alakja mögött. A térkép az 1526. évi magyarországi török hadjárat kapcsán két szempontból is érdekes: egyfelől a térképész mozgalmas csataképpel megjelenítve tüntette fel a mohácsi csata helyét (45. kép), másfelől pontozott vonalsorral jelölte a török támadás által elpusztult magyarországi területeket.²⁹⁸

A továbbiakban bemutatott, témának szempontjából érdekes térképművek kivétel nélkül már a XIX. századból származnak. Lipszky János a „*Mappa Generalis Regni Hungariae*”-ban (1808)²⁹⁹ és a Görög Demeter-féle „*Magyar Átlás*”-ban (1802–1811) a mohácsi csatater Nagynyárádtól („*N. Nyárad*”) keletre Földvár-puszta („*Földvár*”, „*P. Földvár*”) / Sátoristye térségében került megjelenítésre (46. kép).³⁰⁰ A „*Mappa Generalis Regni Hungariae*”-hoz és a „*Magyar Átlás*”-hoz hasonlóan a második katonai felmérés (1806–1869) Majs térségét mutató térképszelvénye szintén Földvár-major / Sátoristye helyével azonosította a mohácsi csatateret (47. kép).³⁰¹ További példaként a Fessler Ignaz Aurelius 1815 és 1825 között kiadott, „*Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*” című munkájából származó munkát említhetjük meg. A „*Situation Charte von der Schlacht bei Mohács*...” című térképmű Brodarics („*Steph. Brodericsh*”) leírása alapján „*Kölked*”, „*Dályogh*”, „*Mais*”, „*N. Nyárad*” és „*Boly*” által határolt területre tette az összecsapást (48. kép).³⁰²

Az áttekintett miniatúrák és térképek sajnálatos módon nem segítik a mohácsi csatater régészeti kutatását. A török miniatúrák sematizáló, a magyar és a török felet egyenrangú, egyaránt erős hadként feltüntetni kívánó munkák. A bemutatott térképművek pedig inkább a csata emlékezettörténete szempontjából jelentősek: a XIX. századi térképészeti munkák kivétel nélkül Földvár falu és Földvár-puszta feltételezett azonosságára épülő lokalizációból indulnak ki.

9.5. A mohácsi csata régészeti kutatása

²⁹⁸ Irmédi-Molnár 1958. 177–179. o.; Plihál 2013. 8, 54–55. o.

²⁹⁹ Lipszky 1808. B IX a 0518_08. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.)

³⁰⁰ Görög 1802–1811. 24. lap. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.)

³⁰¹ Második katonai felmérés, XXX-65, XXXI-65. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.)

³⁰² Lt. sz.: S_31_No_7., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (térképek, tervrajzok).

A továbbiakban az 1526. évi mohácsi csata régészeti kutatása kapcsán a sátorhelyi tömegsírok és Földvár faluhely kérdéskörével, a Török-domb újabb kutatásával, illetve a csatához köthető tárgyi emléanyag problematikájával foglalkozom.

9.5.1. Az összecsapás tömegsírai

A mohácsi csata helyszínén már a csatát követően sor került halottak temetésére, az oszmán-török sereg által elvégzett temetésről maga a szultáni napló informál: „*A ruméliai defterdár parancsot kapott, hogy az elesett gyaurok holttesteit szedesse össze, és egy helyen temettesse el. [...] A pasa, a kethuda és a defterdár elment összeszedni a hullákat. 20 000 ezer gyalogos 4000 páncélos magyart temettek el.*”³⁰³ Feltételezhető, hogy a török sereg csak a csatátér egy részén, valószínűleg a saját táborának térségében temetett halottakat. A török had elvonulását követően írásos forrásokkal is adatolhatóan újabb temetésekre került sor. Kanizsai Dorottya (Perényi Imre nádor özvegye) kegyes cselekedetének hagyományát Istvánffy Miklós (1538–1615) a „*Historiarum de rebus Ungaricis libri...*” című munkájában örökítette meg. Istvánffy híradása szerint Kanizsai Dorottya 400 jobbággyával temettetett, „*nagy öreg vermekbe*” („*scrobibus*”) helyezve a csata halottjainak maradványait.³⁰⁴ Az elesettek temetési helyeihez értékes hagyományt örökített meg idősebb Stephan Gerlach (1546–1612) Ungnád Dávid konstantinápolyi követ 1573. évi utazásának leírásakor: „*Mivel volt még elég időnk, nagyságos uram egy jó fél mérföldes úton kocsival arra a helyre hajtatott, ahol az utolsó magyar király, harmincötezer emberével háromszázezer törökkel megütközött. A csatát elveszítette és meghalt. Ez a hely most részben puszta, részben szántó föld. Amikor ott jártunk, telt kalászoszok nőttek rajta. Még látni az árkokat, ahol az ágyúk álltak, és ahová a halottakat eltemették.*”³⁰⁵

Az írásos történeti hagyomány alapján nem zárható ki, hogy már a XIX. században került elő a csatához köthető tömegsír, Halmay Barna részletesen írt 1926-ban kiadott

---

³⁰³ Szulejmán szultán naplója 1976. 166. o.

³⁰⁴ Istvánffy Miklós 1758. 83. o. (Istvánffy Miklós 2001. 229. o.)

³⁰⁵ Az idősebb Stephan Gerlach naplója 1986. 121. o.

munkájában egy, a „*Neuer Stall*” épületeinél talált, elpusztult sírhelyről: „*A legfontosabb a mai Neuer Stall épületei között 1890-es években lehordott, (nem kiásott) tömegsír. [...] egy kb. 4 m. széles és ugyanolyan hosszú helyen kb. 2–3 m. magasan igen sok embercsont és több szűrő és vágó fegyvert szedtek ki. A kiszedett csontokat több szekér szállította a sátorhelyi temetőbe. Ma is ott fekszenek egy közös sírban.*”³⁰⁶ Az első két, biztosan a mohácsi csatához köthető tömegsírt Papp László régész lokalizálta Sátorhelynél 1960-ban.³⁰⁷ Az első tömegsír megtalálásának előzményeiről így írt Papp 1961-ben: „*[...] a Sátorhelyi Á. G.-tól rendelkezésünkre bocsátott kocsifogatos, Koller Márton, a hozzá intézett kérdések nyomán közölte, hogy jó egynéhány esztendővel azelőtt a Feketekapu és a gazdaság központi épületei között, az ún. Gesztenyés úttól délre, földmunkálatok alkalmával, földkotrógéppel sok csontot szórtak ki.*”³⁰⁸ A Papp László által megtalált tömegsírok (49–50. kép) méretadatait és a sírokban eltemetett személyek becsült számát a melléklet 4. számú táblázatában adom közre. Az 1961-ben meghatározott sírhelyeknél kiépítésre kerülő Mohácsi Történelmi Emlékhely régészeti megelőző feltárása során 1975-ben és 1976-ban Maráz Borbála további három tömegsírt figyelt meg (51. kép).³⁰⁹ Az újabb tömegsírok méretadatait és a sírokban eltemetett halottak becsült számát is a melléklet 4. számú táblázata adja. A megfigyelt öt temetési hely (52. kép) a csata során elesett vagy az összecsapás után kivégzett 800–1000 katona földi maradványait rejtette.³¹⁰ Fontos megjegyezni, hogy valamennyi sátorhelyi tömegsír esetében az emberi maradványok in situ helyzetben való megőrzésére és a sírhelyek visszatemetésére került sor.³¹¹

A sírokat alapvetően kisszámú leletanyag jellemezte. A Papp László által lokalizált I. számú tömegsírbelől nyolc darab 1506 és 1523 között vert batzen,³¹² továbbá 34 darab réz párizsi kapocs került elő. A II. számú tömegsírbelől további hét, 1516 és 1525 között vert batzen látott napvilágot.³¹³ Az éremleletek mellett a II. számú sír legfigyelemreméltóbb tárgyi emléke egy három tagból összeillesztett, vas páncél-könyökrész volt.³¹⁴ A régészeti kutatás során megfigyelhető emberi vázokon több esetben tudott a részleges antropológiai

³⁰⁶ Halmai 1926. 62. o.

³⁰⁷ Érdemes megjegyezni, hogy Papp László önkéntes segítői között ott találjuk már Szűcs Józsefet is. Papp 1961. 237. o.

³⁰⁸ Papp 1961. 237. o.

³⁰⁹ Maráz 1976. 24–25. o.

³¹⁰ Maráz 1976. 24–25. o.; K. Zoffmann 1982.

³¹¹ K. Zoffmann 1982. 9. o.

³¹² Papp 1961. 237–238. o.

³¹³ Papp 1961. 247–248. o.

³¹⁴ Papp 1961. 248.

vizsgálat vágó- és szúrófegyverek okozta perimortem sérüléseket meghatározni, illetve megállapítható volt, hogy a halottakat a hullamerevség elmúltával, de még a holttestek szétesése előtt, az összecsapás utáni napokban temették el.³¹⁵ Az 1960-ban megtalált első két tömegsírt Papp László hipotetikusan a magyar hadrend ágyúállásaival, illetve a magyar tábor helyével hozta összefüggésbe. Ezt a feltételezést később a Mohácsi Történelmi Emlékhely területének megelőző feltárásait vezető Maráz Borbála megkérdőjelezte.³¹⁶ A sátorhelyi tömegsírok esetében a mohácsi csatatér topográfiájában ma is problematikus, kérdéses, hogy a csata melyik szakaszában elesett halottakat rejtene, mindenestre a feltételezett török tábor helyéhez való közelségük alapján valószínűsíthető, hogy az emberi maradványokat a csata utáni napokban a török katonaság temethette el.³¹⁷

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy egy hadisír nem törvényszerűen kapcsolódik közvetlenül egy összecsapás tényleges helyszínéhez.³¹⁸ Példa erre az 1415. október 25-én vívott Agincourt-i csata lokalizációs problémája. Az összecsapás topográfiai kérdéskörét jelentős mértékben befolyásolta Sir John Woodford 1818. évi felfedezése, aki megtalálta a csata egyik (tárgyi emlékeket is rejtő) tömegsírját az Azincourt és Tramcourt közötti úttól északra (53. kép). A felfedezés alapján a kutatók a tömegsír közvetlen közelében feltételezték a százéves háború fontos csatatérét. A sírhelynél kialakított és a francia forradalom időszakában elpusztult, Gacogne-i emlékkápolna térségében végzett fémkereső műszeres kutatások ugyanakkor negatív eredményeket hoztak: a XV. századi összecsapáshoz egyetlen egy lelet sem volt kapcsolható. A csatatér pontosabb (alternatív) lokalizációjára az írásos források újabb áttekintése nyújtott lehetőséget: számos történeti forrás ugyanis Ruisseauville-i csatának nevezte az összecsapást, illetve több forrás Ruisseauville és Maisoncelle közé helyezte a küzdelem helyszínét. Továbbá feltételezhető, hogy a Sir Woodford által feltárt tömegsírt „*csak*” közvetett topográfiai kapcsolat fűzte a csatatérhez: a váltságdíj reményében elfogott, majd később – egy újabb francia támadástól való félelem miatt – az angol táborban meggyilkolt francia lovagok földi maradványait rejtette.³¹⁹

---

³¹⁵ Papp 1961. 248–249. o.; K. Zoffmann 1982. 11, 14. o.

³¹⁶ Maráz 1993. 50, 55. o. (Maráz Borbála a tömegsírok 1976. évi publikálásakor még a következőket írta: „*Valószínű, hogy az eddig feltárt sírok a magyar tábor lemeszárolt őrségének nyugvóhelyei...*”. Maráz 1976. 25. o.)

³¹⁷ B. Szabó 2006. 141. o.

³¹⁸ Marosi 1986. 353–354. o. (A csatatér és a hadisírok lehetséges kapcsolatát Gergely Endre is kritikával illette az 1526. évi mohácsi összecsapás vonatkozásában: „*[...] ha rá is lehetne akadni a nagy mohácsi sík valamely részén egyik vagy másik sírra, az magában véve a csata tulajdonképpen helyét még nem rögzítené, hisz a menekülés alatt a síkság minden részén eshettek el harcosok.*” Gergely 1926. 349. o.)

³¹⁹ Sutherland 2006.

9.5.2. Településrégészeti kutatás a „Majs – szántók” lelőhelyen

Földvár falu a mohácsi csata egyik legnagyobb jelentőséggel rendelkező topográfiai tereppontja. A faluhelyről az összecsapásban résztvevő Brodarics István a következőket írta: „*Velünk szemben színházi nézőtér formájára hosszan elnyúló domb húzódott, melyen túl a törökök császára ütötte fel táborát, a dombról kis falucska ereszkedett alá egy templommal, ennek Földvár a neve, ott helyezkedtek el az ellenséges lövegek.*”³²⁰ Földvár falu helyének meghatározására vonatkozóan a XIX–XX. században három főbb lokalizációs elmélet született (54. kép):

- 1.) a középkori faluhelynek az azonos nevet viselő, Sátorhely melletti Földvár-major térségébe való helyezése (Kápolnai Pauer, Szurmay, Doberdói Breit);
- 2.) a település Majstól délkeletre, Dályoktól nyugatra történő lokalizálása (Gyalókay, Halmay, Bende, Marosi, Papp, Perjés);
- 3.) Földvár egykori helyének Majs közvetlen térségében való feltételezése (Szűcs, Kiss, Négyesi, B. Szabó).

A középkori faluhely esetében kézenfekvő volt a névazonosságnak köszönhetően a Földvár-majorral való azonosítás. Kápolnai Pauer István írását követően Szurmay Sándor és Doberdói Breit munkájában is megjelent ez a lehetőség.³²¹ Gyalókay és Halmay – Kápolnai Pauertől eltérően – a középkori okleveles források és Brodarics híradása alapján Majstól délkeletre, Dályoktól nyugatra, a Vialistye-vízmosás területére helyezte Földvár falu helyét.³²² Ezt az azonosítási elképzelést később Bende Kálmán és Perjés Géza is átvette.³²³ Kiss Béla 1978-ban kiadott, a Szűcs József helytörténész kutatásain alapuló munkájában közölt térképvázlaton jelölte elsőként Földvár feltételezett településfoltját – fő utcáival és templomával – Majs községtől északkeleti irányban (55. kép).³²⁴ A lelőhelyen később Négyesi Lajos folytatott fémkereső műszeres terepbejárást.³²⁵ Majd B.

³²⁰ Brodarics 2011. 119–120. o. (Brodericus 1985. 51. o.)

³²¹ Kápolnai Pauer 1889. 203, 442. o.; Szurmay 1901. 48, 50. o.; Doberdói Breit 1939. 226. o.

³²² Gyalókay 1926. 219. o.; Halmay 1926. 19–20. o.

³²³ Bende 1966. 538, 548. o.; Perjés 1979. 382. o.

³²⁴ Kiss 1978. 10. o.;

³²⁵ Négyesi 1994. 77. o.

Szabó János a Brodarics által leírt faluhelynek a Majs közvetlen, északkeleti térségében levő szántóföldekre („*Majsi szántók – dűlő*”) való helyezésével tett kísérletet a csata rekonstrukciójára.³²⁶

A településre vonatkozó középkori okleveles forrásokat Györffy György gyűjtötte össze.³²⁷ A faluhely kutatásához értékes forrásként tartható számon egy 1338-ban és egy 1413-ban, Visegrádon kelt oklevél, amelyek alapján Földvár („*Ipolthloka*”, „*feuldwar*”, „*Felduar*”) falu kapcsán az alábbi megállapításokat tehetjük:

- a Majs és Földvár közti út a Borza völgyében („*vallem Barza*”) futott;
- „*terre Moysa*” és „*terra Felduar*” egymás szomszédságában feküdt;
- Földvárhoz egy időben jelentős, a Dunáig kiterjedő birtoktest tartozott.³²⁸

Fontos megemlítenünk, hogy a Brodarics által megnevezett település az 1526. évi török hadjárat során nem pusztult el végleg. Káldy-Nagy Gyula, Velics Endre és Németh Béla forráskutatásai alapján adathozható, hogy a falu a XVI. században még létezett: az 1554. évből tizenegy, az 1583. esztendőből kilenc házhelyet említettek a defterek.³²⁹ A Majs melletti középkori faluhelyre vonatkozó történeti hagyományról elsők között Gergely Endre emlékezett meg: „*Van olyan hagyomány, mely szerint a Majstól közvetlenül keletre eső lejtőn falu lett volna.*”³³⁰ Később Szűcs József helytörténész folytatott Majs közelében terepbejárásokat, melyek során jelentős számú régészeti leletet, köztük edénytöredékeket, paticsdarabokat, vas szerszámokat, pénzérméket, lószerszámokat és fegyvermaradványokat gyűjtött össze.³³¹ Négyesi Lajos a majsi dombsortól keletre mintegy 100 000 m²-nyi

---

³²⁶ B. Szabó 2015. 143. o.

³²⁷ Györffy 1987/a. 302–303. o.

³²⁸ Zichy 1871. 507. 1338, Visegrád. Pál országbíró előtt Ipolthloka más néven Földvár birtokot, Becsei Tötös és Vesszős a szekszárdi apát birtokába bocsátják. 524–530. o.; Zichy 1894. 159. 1413, Visegrád, máj. 2. Garai Miklós nádor, abban a perben, mely Báthmonostori László, Bolyi Gergely és István között Kerekegyház és Körtvélyes nevű birtok határai iránt folyt, a feleket a pécsváradi konvent által újabb határnapra idézteti meg. 242–245. o. (Földvár lokalizációja kapcsán foglalkoznunk kell a középkori Majs település topográfiai kérdéskörével is. A korábban említett, 1338-ban, Visegrádon kelt oklevél a nemesek kezében levő Kismajsát „*kys Moysa*”/ és a tőle északra levő, Becsei Tötös és Vesszős tulajdonában levő Nagymajsát „*Noghmoysa*”/ különböztette meg egymástól. Majs és Földvár, pontosabban „*terre Moysa*” és „*terram Felduar*” topográfiai kapcsolatához az 1413-ban, Visegrádon datált oklevél szövege ad információkat. Györffy 1987. 338. o.; Zichy 1871. 506. 1338, Visegrád. Pál országbíró Darahi Péternek Komlódi Bálint elleni perében, alperest, mint makacs meg nem jelenőt, a szokásos bírságban elmarasztalja. 529. o.; Zichy 1894. 159. 1413. Visegrád, máj. 2. Garai Miklós nádor, abban a perben, mely Báthmonostori László, Bolyi Gergely és István között Kerekegyház és Körtvélyes nevű birtok határai iránt folyt, a feleket a pécsváradi konvent által újabb határnapra idézteti meg. 243. o.)

³²⁹ Papp 1963. 210–211. o.

³³⁰ Gergely 1926. 359. o.

³³¹ Kiss 1978. 10, 17. o.

területet kutatott át fémkereső műszeres terepbejárás révén 1992 és 1993 között.³³² A faluhely komplex, non-destruktív kutatási módszerekkel való vizsgálata 2009-ben vette kezdetét a pécsi Janus Pannonius Múzeum vezetésével. A magnetométeres felmérések és terepbejárások eredményeképpen sikerült több, a település főutcájára merőleges irányítású lakóház, illetve egyéb objektum, köztük gödrök és árkok helyét azonosítani (56. kép).³³³ A legújabb terepbejárások által pedig bizonyítható, hogy a település egy periódusa a Majsot keletről határoló dombosor keleti oldalára is kiterjedt.³³⁴ A faluhely területén a Janus Pannonius Múzeum, a Baranya Megyei Kormányhivatal Pécsi Járási Hivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Osztály, valamint a Pécsi Tudományegyetem BTK TTI Régészeti Tanszék vezetésével zajlott fémkereső műszeres terepbejárás („fémkereső műszeres szakmai nap”) 2016 tavaszán.³³⁵

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a majsai dombosor északkeleti térségében lokalizált településfolt ásatására napjainkig nem került sor. Mivel a lelőhelyről egyaránt ismerünk Árpád-kori, késő középkori és kora-újkorai leleteket, véleményem szerint a rendelkezésre álló információk alapján még nem dönthető el, hogy ténylegesen egy, az 1526. évi török hadjárat, illetve a mohácsi csata során (átmenetileg) elpusztult település (Földvár?) lelőhelyéről van-e szó a vizsgált faluhely esetében. A falunyom területéről származó egyre nagyobb számban ismert fegyverlelet (57. kép) alapján a település lelőhelyét nagy biztonsággal a csatatér területéhez köthetjük, ugyanakkor a településnek a mohácsi csatához való egyértelmű kapcsolása csak a házhelyek régészeti feltárása és az 1526. évi eseményekkel kapcsolatba hozható pusztulási rétegsor megfigyelése által bizonyítható.

A majsai dombsornál azonosított faluhely kutatásának egyik fontos jövőbeli iránya lehet a középkori plébániatemplom helyének meghatározása. A földvári(?) egyház helyére több írásos forrás is utalhat. Bohus Imre kanonok 1721-ben a következőket írta a majsai templomdombon található, 1752-ben épített, Borromeoi Szent Károly plébániatemplom (58–60. kép) előzményére vonatkozóan: „*A falun kívül egy dombon áll egy ősrégi templom [...]*.”³³⁶ A Bohus-féle híradás szerint a templom szentélye ekkor már beomlott, falai közül csupán a nyugati szakasz állt. A XVIII. században emelt templomot először az 1860-as

---

³³² Négyesi 1994. 75. o.

³³³ Bertók – Polgár 2011. 923–928. o.; Bertók 2014.

³³⁴ Vö.: Brodarics 2011. 119–120. o.

³³⁵ Szabó – Bertók – Gáti – Szajcsán 2016. 1–4. o.

³³⁶ Bauhoffer 2000. 13. o.

években bővítették észak felől, majd 1936-ban újabb munkálatok következtében a templom alapterülete jelentős mértékben megnövekedett.³³⁷ Halmay Barna 1926-ban megjelent munkája további értékes adatokat közöl a középkori templom épületének pusztulásához: „Még vannak, még ma élnek emberek Majson, kik földjük művelése, azaz szőlőföld forgatása közben az 1870-es években a régi Földvár templom tégláit és alapköveit kiszedték és házukba beépítették. Még akad, ki a domboldalon fekvő szőlőjében csontvázakat tud [...]”.³³⁸ A templomdomb régészeti jelentőségére Gergely Endre is felhívta a kutatás figyelmét: „A majsi róm. kath. templom [...] dombja ma gyepes térség, amelyen régi alapfalak nyomai láthatóak. Állítólag ez a domb volt a bevándorolt svábok első temetője. A domb oldalában találhatóak is csontvázak, de ezek – legalább részben – a sváb bevándorlás idejénél sokkal korábbiak.”³³⁹ A Janus Pannonius Múzeum munkatársai a Borromeoi Szent Károly plébániatemplomtól észak-északkeletre, a majsi dombsor keleti lejtőjén több sírhelyet tártak fel leletmentés során a 2013. év őszén (61–62. kép). A régészek a sírokat rétegtani megfigyelések és a numizmatikai leletek (egy 1627 és egy 1628-ban vert körmőcbányai ezüst denár) (63. kép) segítségével a XVII. századra keltezték, valamint a női sírokban talált jellegzetes bronz hajtűk (64. kép) alapján azokat a Baranyában megtelepedő délszláv lakossághoz kötötték.³⁴⁰ A 2013. évi leletmentés eredményei alapján feltételezhető, hogy a mai Majs területén megjelenő délszláv lakosság még használhatta a Borromeoi Szent Károly templom helyén, illetve annak térségében álló korábbi templom temetőjét. A majsi ortodox Szent Paraszkéva templom a XVII–XVIII. század fordulóján épült fel, a templom déli oldalfalában ma egy, 1809-ben és egy, 1825-ben állított, szláv nyelvű felirattal rendelkező sírkő található (65–66. kép). A kutatás jelenlegi állásában valószínűsíthető, hogy a középkori faluhely plébániatemploma a majsi dombsor területén található, Borromeoi Szent Károly templom helyén állhatott.

9.5.3. A Török-domb

Az 1526. évi mohácsi csatának két Mohács városi római katolikus templom, a kálváriadombi „Csatateri emlékkápolna” és a belvárosi „Csatateri emléktemplom”

³³⁷ Bauhoffer 2000. 13–14, 20. o.

³³⁸ Halmay 1926. 61. o.

³³⁹ Gergely 1926. 359. o.

³⁴⁰ Gaál 2002. 213., 215. o.; Wicker 2002. 226., 228–230. o.

(Fogadalmi templom), valamint a sátorhelyi Mohácsi Történelmi Emlékhely is emléket állít.³⁴¹ Kevésbé ismert viszont, hogy az összecsapásnak volt egy, már a csatát követően kialakított török emlékhelye is.

A sátorhelyi Mohácsi Történelmi Emlékhelytől délkeletre, megközelítőleg 2 km-re fekvő Török-dombhoz (67. kép) kötött zarándokhelyről az egyik első leírás Ibrahim Pecsevi (1574–1649) török történetírótól származik: *„Én, csekély értelmű szegény, az ezredik évet megelőzően ifjú hévvel és héjavadászat ürügyén bejártam azt a vidéket, és a magasságos Isten a megmondhatója, kétszer vagy háromszor is felmáztam arra a dombra [ti. a Szultándombra], mert azt gondoltam, hogy szerencsét hoz, hisz arról a helyről egy hitharcos padisah fohászokodott az éghez. Vagyis igen magas volt, és fáradságos volt megmászni. Mostanában, amikor a megboldogult zászlótartó, Haszán pasa volt a budai beglerbég, a dombtetőre fából egyszerű pavilonfélét készíttetett, mellette kutat ásatott.”*³⁴² Az 1640 előtt keletkezett Pecsevi-féle krónikarészlet mellett Evliya Çelebi (1611–1679) török utazó írt a Török-dombról az 1663. évi magyarországi útja kapcsán: *„Ebben az ütközetben [ti. a mohácsi csatában] vértanúvá lett mohamedán népet Szulejmán khán a fennebbi halom³⁴³ körül eltemettette s az most búcsújáráhely. E búcsújáráhely fölött magas pavillon áll melyben kút van s a jövő-menők ott isznak. E zarándoklási helynek négy oldalán árok van, melyet a kegyes budai vezír Hasszán pasa ásatott, mondván: «Az itt eltemetett vértanúkat állatok ne rágiák össze.»*³⁴⁴ Sir Paul Rycout (1629–1700) angol utazó és diplomata az 1700-ban megjelent *„The History of the Turks...”* című munkájában az 1687. évi Harsány-hegyi csata kapcsán emlékezett meg a zarándokhelyről: *„[...] ezt a győzelmet azon a helyen aratták, ahol Lajos, az utolsó magyar király elpusztult és ahol a serege legyőzetett Nagy Szulejmán szultán által, aki ennek emlékére fából emelt zarándokhelyet alapított [ott], és azt ellátta évi nyolcszáz korona jövedelemmel, hogy a dervisek – akik a török szerzetesek egy csoportja – napi áhítataikat és imáikat végezzék azon a helyen.”*³⁴⁵ Az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjáratban megforduló Giovanni Francesco Gemelli Careri (1651–1725) nápolyi jogász és utazó az 1704-ben kiadott *„Viaggi per Europa”* II. kötetében a következő, a török-dombra vonatkozatható leírással kísérte a hadjárat leírását: *„az egykori famecsetből lett kápolna mellett, amit Szolimán emeltetett az elesett Lajos magyar király és a maga győzelme emlékére, és hamis*

³⁴¹ A mohácsi emléktemplom 1955. 3. o.; Rózsás 1995.; A Mohácsi Történelmi Emlékhely 1982.

³⁴² Pecsevi 2016. 44. o.

³⁴³ Utalás a „Khunkiár tepeszi” („Császár dombja”) helyére. Evlia Cselebi 1985. 223–224. o.

³⁴⁴ Evlia Cselebi 1985. 225. o.

³⁴⁵ Sir Rycout 1700. 245. o.

prófétája iránti hálájából elrendelte, hogy állandóan egy dervis imádkozzon ott”.³⁴⁶ A források alapján rekonstruálható, fa falakkal és kúttal rendelkező, árokkal övezett, 1630–1631-ben emelt emlékhely pusztulására az 1687. évi törökellenes magyarországi hadjárat alatt kerülhetett sor.³⁴⁷

A Török-domb terepi vizsgálata a mohácsi csata hadtörténeti kutatásával párhuzamosan vette kezdetét. Kápolnai Pauer István 1889-ben a következőket írta a mohácsi csatát elemző tanulmányában a magaslatról: „*A Földvári pusztához tartozó földeken, közel a mostani «Új istálló»-hoz, nyilván emberek által összehordott domb emelkedik ki a síkságból; e dombot most is «Törökdomb»-nak nevezik; hossza 300 méter, szélessége most jelentéktelen, de igen valószínű, hogy hajdanában sokkal szélesebb volt, de régebben a keleti oldalát alámosó patak által vált mindinkább keskenyebbé, később pedig a nagy műútnak vágatott el belőle egy tekintélyes részt.*”³⁴⁸ A Török-dombnál Szurmay Sándor is végzett helyszíni szemlét, az 1901-ben megjelent közlésében ő a következő szavakkal jellemezte a magaslatot: „*[...] ma tulajdonképpen már nem egyéb, mint az országút keleti szélén húzódó több helyt megszakadt, alig 1-2 méter magas és ugyanannyi széles szabálytalan begyepesedett földhányás.*”³⁴⁹ Szurmay írásában jövőbeli hitelesítő feltárásokat javasolt, mert elképzelhetőnek tartotta, hogy a dombnál kerültek eltemetésre az 1526. évi összecsapás török halottai.³⁵⁰ A Török-dombnál végül 1924-ben, Gergely Endre vezetésével indultak meg a régészeti feltárások. Az ásatási munkálatokról a Pécsi Lapok a következőképpen számolt be: „*A Hadtörténelmi Múzeum próbaásatások megejtése céljából leküldte Mohácsra Gergely Imre [sic!] főhadnagyot, hadtörténelmi szakíró, a sátorhelyi ásatások bevezetése céljából. Gergely főhadnagy tíz munkással hozzáfogott a Törökdomb föltárásához és egy római pénzre, valamint római téglahalmazra bukkantak. A csárdán aluli próba csatornánál pedig, a Csele-pataki ős-földlakásokhoz hasonló neolitikorabeli cserepekre, tűzhelyekre akadtak. Az uradalmi istálló körüli ásatásoknál már korábban találtak sarkantyúdarabokat s egyéb fegyvereket, de azok[at] Főherceglakra szállították le.*”³⁵¹ Az 1925-ben folytatódó terepkutatásokról a Dunántúl tájékoztatta az olvasókat: „*Gergely Endre ny. százados a Hadtörténelmi Múzeum titkára vasárnap már Mohácsra érkezett s onnan Sátorhelyre ment, hogy az ásatásokhoz szükséges előzetes*

³⁴⁶ Careri 2002. 413. o. (Viaggi per Europa 1704. 311. o.)

³⁴⁷ Evlia Cselebi 1985. 223. o.; Pecsevi 2016. 243. o.

³⁴⁸ Kápolnai Pauer 1889. 442–443. o.

³⁴⁹ Szurmay 1901. 50. o.

³⁵⁰ Szurmay 1901. 50. o.

³⁵¹ Ásatások 1924.

puhatolozásokat megkezdje.”³⁵² Gergely Endre kutatási eredményeit az 1926-ban, a Lukinich Imre által szerkesztett Mohács emlékkötetben adta közre. Gergely az 1924. évi ásatási eredményeinek bemutatását megelőzően a „Török-domb” helynév lehetséges eredetét is vizsgálta: „Hogy a Törökdomb mai nevét honnan vette, nem ismeretes. De igen valószínű, hogy a környék lakossága nevezte el így, még pedig azért, mert körülbelül a boszniai okkupáció ideéig évente meglátogatták a törökök, azaz mohamedánok; ezenkívül a mellette elutazó törökök is fel szoktak volt rá menni imádkozni.”³⁵³ A magaslat 1924. évi állapotát a következőképpen írta le: „A Törökdomb közvetlenül a vizslaki régi Dunaparton fekvő majdnem kör alakú, lapos tetejű fűvel benőtt halom, melynek szélessége 26–27 m., magassága mintegy 25 m. A part felőli oldal kivételével alacsony sánc veszi körül. Déli, keleti és északkeleti oldalán horpadások voltak láthatók, amelyek régebbi ásások nyomai.”³⁵⁴ Gergely kutatásai során észak–déli irányban, egy 1,5 m széles kutatóárokkal vágta át a dombot. A feltárások során tett megfigyelések alapján már Gergely Endre is feltételezett egy bizonytalan korú építményt a lelőhelyen: „Az egész föld elvan keverve habarcs- és téglatörmelékkel és tégladarabokkal. Néhány egész, de bélyegezetlen római téglák kerültek elő, valamint szegélyes tetőtégladarabok is. [...] talán valamely épület kiürített alapfalárkai vannak a halom alatt.”³⁵⁵ Gergely 1925-ben már nem folytatta az 1924-ben megkezdett feltárásokat a Török-dombnál, mivel nem sikerült a mohácsi csatához kapcsolódó tömegsírokat találnia a helyszínen, a domb tervszerű korai ásatása így véget ért.

A Török-dombon lokalizált, bizonytalan korú építmény legrészletesebb régészeti leírása Kiss Attila 1974-ben írt kutatási jelentéséből származik: „A domb keleti oldalát cca 6–7 méter mélységben levágták. Ennek a meredek falnak a profiljában kiszedett falmaradványokat tartalmazó tölcser alakú beásás figyelhető meg. A felül 5–7 méter széles beásás alja egy cca 2 m átmérőjű, kör alakú, téglából szabálytalanul földberakott tégláépítményhez vezetett. A domb aljában levő járószinttől cca 1,5 m-re kiemelkedő, nagyméretű, római kori téglából rakott kúp alakú építmény tetején egy kút nyílt. A belül igen szabályosan kirakott, téglával falazott kút belső alakja négyzetes, oldalai 76 x 76 cm méretűek. A kút nyugati oldalán egymástól 35 cm-re a falba besüllyesztett lépcsőfokok voltak; ezeket a lépcsőfokokat úgy készítették el, hogy a kút téglafalába ezeknek a fokoknak

---

³⁵² Horváth 1925.

³⁵³ Gergely 1926. 350. o.

³⁵⁴ Gergely 1926. 350–351. o. (Érdemes megjegyezni, hogy Gergely Endrének a Török-dombra vonatkozó méretdatái nem feleltethetők meg a Szurmay Sándor által 1901-ben közöltekkel. Gergelynek a Török-domb magasságára vonatkozó számadatát tévesnek tartom. Szurmay 1901. 50. o.)

³⁵⁵ Gergely 1926. 351. o.

*a helyét a téglák rakásakor egy-egy téglahelyet kihagytak [...]”.*³⁵⁶ A munkálatok során a dombtetőtől mért 9,5–10 m-es mélységben még nem sikerült elérni a kút fenekét. A kutat Kiss Attila a felhasznált római téglák ellenére (a habarcs alapján) törökkorinak vélte. A kút feltöltéséből sajnálatos módon lelet nem került elő, a kút környékéről azonban felszedésre került késő középkorinak datált kerámia.³⁵⁷ A lelőhely pusztulásáról több régészeti adattári dokumentum is tanúskodik: 1969-ben a sátorhelyi állami gazdaság területén levő vasút töltéséhez, 1975-ben a sátorhelyi Mohácsi Történelmi Emlékpark építő munkálataihoz hozták el jelentős mennyiségű földet a dombból.³⁵⁸ Maráz Borbála egy 1975 augusztusában készített régészeti jelentése szerint pedig a dombot ekkorra már „90%-ban elhordták”, a domb oldalában ekkor még láthatóak voltak a „római téglákból rakott kút és falak maradványai”.³⁵⁹ A Török-domb pusztulása sajnálatos módon a továbbiakban is folytatódott. Egy 1977 júniusában talált, római kori oszlop kapcsán tett helyszíni szemléről beszámoló jelentésben Kiss Attila bányaként írta le a lelőhelyet.³⁶⁰

A Török-domb jelenlegi állapotának felmérése céljából 2018 áprilisában helyszíni szemlére került sor a Janus Pannonius Múzeum és a Baranya Megyei Járási Hivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Osztály munkatársaival. A sátorhelyi volt állami gazdaság épületegyütteseinek, az 56-os autóúttól közvetlenül keletre ma is jól azonosítható a terepen a mocsaras környezetéből kiemelkedő, észak–déli irányítású magaslat maradványa (68. kép), melynek tetején földmérési alappont található (69. kép). A helyszíni szemle során megállapítható volt, hogy a domb keleti oldalában sajnálatos módon különösen jelentős kárt okozott napjainkra az erózió. A magaslat oldalában több, szenes, habarcsos, téglás pusztulási rétegsor részletét figyeltük meg (70. kép), illetve a talajfelszínen több római kori – bélyeg nélküli – imbrex- és tegulatöredéket találtunk (71–72. kép). A talajfelszínen emberi csonttöredék, illetve késő-középkori vagy törökkori kerámia nem került elő.

A Török-dombnak a mohácsi csata emlékhelyeként való azonosításához az írásos források mellett közvetett régészeti bizonyítékok állnak csupán rendelkezésre, a lelőhelyen

³⁵⁶ Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár. Nyt. szám: XII.226/1974. Jelentés, törökkori kút. (Újpesti – Török-domb, 1984, Kiss Attila.) 1. o.

³⁵⁷ Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár. Nyt. szám: XII.226/1974. Jelentés, törökkori kút. (Újpesti – Török-domb, 1984, Kiss Attila.) 1. o.

³⁵⁸ Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár. Nyt. szám: IV.73/1970. Jelentés, XVI. századi cserép. (Nagynyárad – Sátorhely – Török-domb, 1981, Kiss Attila.) 1. o.; Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár. Nyt. szám: XXI.238/1977. Jelentés, római kori peremes téglatöredékek. (Sátorhely – Török-domb, 1975, Krasznai Péter.) 1. o.

³⁵⁹ Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár. Nyt. szám: XXI.236/1977. Jelentés, római, késő középkori leletek. (Nagynyárad – Sátorhely, 1975, Maráz Borbála.) 1. o.

³⁶⁰ Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár. Nyt. szám: I.7/1981. Jelentés, római oszlop. (Nagynyárad – Sátorhely – Török-domb, 1981, Kiss Attila.) 1. o.

az 1526. évi mohácsi csatával összeköthető lelet vagy temetési hely egyelőre nem ismert. A kutatás jelen állásában az írásos források és a régészeti megfigyelések alapján azt valószínűsítjük, hogy a napjainkban is folyamatosan pusztuló Török-domb ténylegesen a mohácsi csata – római kori nyersanyag másodlagos felhasználásával emelt – török emlékhelyének lelőhelye.

9.5.4. A csata tárgyi emlékei

„A kiszárított földeken az első megmunkálás sok avatag, évszázadok óta beiszapolt tárgyat leletet vetett föl s a cselédség nagy buzgalommal emelt ki minden holmit, keresve iderejtett régi kincseket.” – írta Solymossy Sándor az 1926-ban megjelent Mohács-emlékkötetben az összecsapás tárgyi emlékei vonatkozásában.³⁶¹ A csata kutatói gyakran kritikai szemlélet nélkül kapcsolták össze a Mohács térségében talált késő középkori szórvány fegyverleleteket az 1526. évi történésekkel. Például Solymossy maga is a mohácsi csatához kapcsolt 1926-ban megjelent tanulmányában egy, a Mohácstól keletre levő Riha-tónál talált (bolygatott) lovassírt.³⁶² Szemléletes további példa a csata régészeti emlékeinek korai interpretációs kísérleteihez a zombori Magyar Királyi Folyammérnökség által, Mohácsnál, Duna-kotrás során felszínre hozott fegyverleletek (sisak, mellvért, szabályák, páncélszűrő kardok, buzogány, alabárdok, pallosok, lándzsafejek)³⁶³ Dudás Gyula által közölt értelmezése a XIX. század második feléből: „Mindezen emlékek a mohácsi csatából menekülő s a Csele-patakba vagy a Dunába fült harcosok fegyverzetéhez tartozhattak, különben aligha kerülhettek volna abba a mélységbe, melyből most a Duna medrét tisztító gépek emelték ki.”³⁶⁴ Egy későbbi további példa a csata tárgyi emlékeinek téves azonosításához a „vizslaki tőr kard” (73. kép) Papp László által közölt interpretációja, ami szerint a „csonka állapotban előkerült tőr a XVI. század hadi viseletének jellegzetes emléke”.³⁶⁵ A napjainkban a pécsi Janus Pannonius Múzeumban őrzött, 7665-ös leltári számú szórvány fegyverleletet ugyanakkor semmi esetre sem

---

³⁶¹ Solymossy 1926. 336. o.

³⁶² A sírból egy pontosan nem datált kengyel került napvilágra csupán. Sem a megtalálók, sem a lelőhelyre kimenő Solymossy Sándor nem talált olyan leletet vagy nem tett olyan megfigyelést, ami alapján a sírhely összefüggésbe hozható lett volna az 1526. évi összecsapással. Solymossy 1926. 336. o.

³⁶³ Dudás 2006. 239. o.

³⁶⁴ Dudás 2006. 239–240. o.

³⁶⁵ Papp 1961. 218. o.

köthetjük az 1526. évi mohácsi csatához, hiszen a lelet egy jóval az összecsapás koránál későbbre keltezhető, XVII. századi rapír maradványaként azonosítható (74. kép).³⁶⁶

A csataterületéről származó és az összecsapáshoz köthető tárgyak elkülönítése több szempontból is problematikus lehet. Egyfelől egyes tárgytipusok (mint például a lópatkók és a nyílhegyek) eleve nehezen keltezhetőek a formai állandóságuk miatt. Másfelől a csataterületén több történelmi korszak és több történelmi esemény emlékei keveredtek egymással: az összecsapás helyszínén találunk középkori, illetve kora újkori faluhelyet és XVII. századi katonai táborozási helyet is. Végül a mezőgazdasági munkálatok vagy „*kinckeresés*” következtében talált és megfelelő kísérő dokumentációval nem rendelkező, múzeumba került leletek esetében sajnálatos módon ma már nem rekonstruálhatóak a megtalálás körülményei, illetve a pontos lelőhely.³⁶⁷

A kutatás kevés, a mohácsi csatával közvetlenül összeköthető, közgyűjteményben fennmaradt, publikált tárgyi emléket ismer napjainkban. Sajnálatos módon a csataterületén, a XX. század első felében talált fegyverleletek útja ma már nehezen vagy egyáltalán nem rekonstruálható.³⁶⁸ A Dunántúl című lapnak a mohácsi II. Lajos Múzeum 1927. évi alapításáról beszámoló közlése például egy, a mohácsi csatához kötődő kisszámú tárgyi együttest („*egy-két szép kard, páncél, sarkantyú, nyílhegy*”)³⁶⁹ említett meg külön, ugyanakkor ezen leletek ma már nem azonosíthatóak vissza. Topográfiai szempontból nagy jelentőséggel rendelkezik Marosi Endre 1986-ban publikált írása, mert a mohácsi csata régészeti kutatásának áttekintése és kritikai összefoglalása mellett a csatához kapcsolható 1924 és 1976 között talált leletek előkerülési helyét térképvázlatra vetítette (75. kép), ugyanakkor sajnálatos módon Marosi a tárgyak leírására már nem vállalkozott.³⁷⁰ A mohácsi összecsapással közvetve vagy közvetlenül összefüggésbe hozható tárgyakat három fő csoportba rendezhetjük:

- a Majs térségében, illetve a Földvár faluhelynél talált leletek,
- a sátorhelyi tömegsírok tárgyi emlékei,
- a kincsleletek.

---

³⁶⁶ Kovács S. 2010. 144, 146. o.; Norman – Wilson 1982. 49. o., Finer 1995. 31. A Very Fine Dutch Cup-Hilt Rapier, circa 1650. [Oldalszám nélkül.]; Oakeshott 2012. 166. o.

³⁶⁷ Négyesi 1994. 76. o.; Bertók – Polgár 2011. 921., 923. o.; B. Szabó 2015. 131. o.

³⁶⁸ Gergely 1926. 352. o.

³⁶⁹ Horváth 1927. 2. o.

³⁷⁰ Marosi 1986. 348. o. Térképvázlat a mohácsi régészeti feltárásokról.

Majs környéki szórvány fegyverleletekhez ad szemléletes példát Kiss Attila egy 1970. évi régészeti jelentése: „*Újvári Antal [...] erdész, aki a mohácsi síkságon dolgozik, és a Múzeum régi külső munkatársa, megjelent a Mohács-Feketakapui ásatásnál és bemutatta Majs környékéről származó régészeti leleteit. Közöttük egy igen nagy méretű szakállas csatabárdot, melyet Lencz Jakab majs traktoros szántás közben, a Majs – Mersei magaslat aljában levő gémeskúttól délre levő területen talált. Ez a terület nincsen messze a leletközlő szerint attól a kétélű lovassági kard lelőhelyétől, melyet 1965 táján ugyancsak Lencz Jakab talált.*”³⁷¹ Mind a Kiss Attila jelentésében említett „csatabárd” (76/A. kép), mind a „kétélű lovassági kard” (76/D. kép) jól visszaazonosítható a Janus Pannonius Múzeum régészeti leltárkönyvében. A 76.1.1. leltári számú „vasszekerce” az alábbi leírással rendelkezik: „*Vasból készült nagyméretű szakállas szekerce vagy csatabárd, egyik lapján bekalapált hármás jegy*”, a tárgy lelőhelyét a leltárkönyv a majs dombsor lábánál (a „*Majs – Mersei magaslat aljában*”) jelölte meg.³⁷² A jelen esetben természetesen nem vethetjük el, hogy az aszimmetrikus fejű sújtóeszköz valóban egy nyélcsöves ácsszekerceként interpretálható, formai párhuzamként a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hideg fegyver gyűjteményében fennmaradt kettő, mesterjegyes aszimmetrikus fejű, nyélcsöves (mesterjegyes) ácsszekercecét említhetjük meg (76/B–C. kép).³⁷³ A Kiss Attila által írt és fent idézett 1970. évi jelentésben szereplő szórvány kardlelet szintén visszaazonosítható a múzeum régészeti leltárkönyvében: a 76.2.1. leltári számú tétel egy bordázott keresztvassal és tojás alakú markolatgombbal bíró, töredékes pengéjű kardként került leírásra. A leltárkönyvben megadott lelőhely megegyezik a Kiss Attila jelentésében is szereplő helyszínnel (a „*Majs – Mersei magaslat aljában*”). A töredékes állapotú fegyvermaradványt XVI. század elei gyalogsági kardként, illetve pallosként azonosíthatjuk (76/D–E. kép).³⁷⁴

Sajnálatos módon azonban számos, nem régészeti terepbejárás során talált, múzeumba került tárgy útja nem vagy nehezen rekonstruálható, illetve egyes tárgyak ma már nem találhatók elő. Például Földvár faluhelyhez kapcsolódóan Szűcs József nevéhez köthetünk egy jelentősebb, a Janus Pannonius Múzeumnak ajándékozott régészeti

³⁷¹ Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár. Nyt. szám: IX/100/1971. Jelentés, XVI. századi lelet. (Majs–dombok, 1970, Kiss Attila.) 1. o.

³⁷² Gere 2003. 47, 173. o., 29. tábla 1. kép.; Oakeshott 2012. 72–74. o.

³⁷³ Lt. sz.: 82.399.1., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hideg fegyver gyűjtemény. (Magassága: 90 mm, hossza: 160 mm, a 870 mm hosszú nyélcső szélessége: 30 mm, vastagsága: 20 mm. A szekerce élének hossza: 90 mm.); Lt. sz.: 95.19.1. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hideg fegyver gyűjtemény. (Magassága: 120 mm, hossza: 210 mm, hossza: 120 mm, a 120 mm hosszú nyélcső szélessége: 40 mm, vastagsága: 30 mm. An szekerce élének hossza: 120 mm.)

³⁷⁴ Kovács S. 2010. 121–122. o.

gyűjteményt. Az együttesről eddig nem született teljességre törekvő, tudományos igényű feldolgozás. Érdemes megjegyezni, hogy a múzeumba került tárgyak közül ma csak a Majs melletti középkori – kora újkori Földvár faluhely tárgyi emlékeit (mezőgazdasági- és kézműves szerszámokat) találhatjuk elő. A Szücs-gyűjtemény fegyverleleteiről Kiss Béla közölt egy rövid összeírással kísért („*török lópatkók, lándzsa, hattollú buzogány, janicsárgolyó és igen sok földkohóban készült ágyúgolyómaradvány[sic!]*”)³⁷⁵ fényképfelvételt 1978-ban (77. kép),³⁷⁶ a Kiss által publikált fényképfelvételen látható és az 1526. évi csatához köthető tárgyakat egyelőre nem tudtuk beazonosítani a Janus Pannonius Múzeum régészeti gyűjteményében. További példaként a középkori, illetve kora újkori Földvárnál Négyesi Lajos az 1992–1993. évi fémkereső műszeres terepi kutatásai során talált több, a csatához köthető tárgyi emléket.³⁷⁷ Sajnálatos módon az 1994-ben, a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain publikált leletek napjainkban nem találhatók elő a múzeum régészeti gyűjteményében. A leleteket Négyesi méretarányos rajzokkal kísérve közölte tanulmányában, a szerző közlésében hét muskétalövedék, egy szakállaspuskalövedék, három darab köpűs nyílhegy, egy köpűs lándzsahegy, három pengetőredék, három sarkantyútöredék, két lemezipatkó-töredék, valamint I. Zsigmond lengyel király (1507–1548) hamisított veretének előkerüléséről számolt be (78. kép).³⁷⁸

A mohácsi csatater régészeti kutatása szempontjából különösen nagy jelentőséggel rendelkeznek az előzőekben tárgyalt faluhely fémkereső műszeres terepbejárása során talált és GPS koordinátákkal kísért leletek. A faluhely területén 2016-ban zajlott újabb, jelentős eredményeket hozó fémkereső műszeres terepbejárás.³⁷⁹ A falunyom területén 2009-ben meginduló geofizikai kutatássorozat helyszínén a 2016. évi fémkereső műszeres terepbejárás során 1109, az őskortól a modern korig keltezhető tárgy került elő. Ezek közül azonban csak 17 darab (patkó-, sarkantyú- és zablalelet) tartozott a lovas felszerelés, illetve lószerszámok, 47 pedig a fegyverleletek közé. A fegyverleletek csoportját 4 nyílhegy, 1 fokosbalta és 42 kézi tűzfegyverhez tartozó lövedék képezte. A vas fokosbalta hosszúsága 160 mm, a fokosrész zúzó felülete 45 x 40 mm, a baltarész magassága: 70 mm. A köpűnyílás legnagyobb szélessége: 25 mm. A sújtófegyver baltarészének kiképzése a „*törökös*” késő középkori – kora újkori, ívelt hátú baltákkal mutat formai hasonlóságot.³⁸⁰

---

³⁷⁵ Kiss 1978. 10. o.

³⁷⁶ Kiss 1978. 17. o., 2. kép.

³⁷⁷ Négyesi 1994. 76. o.

³⁷⁸ Négyesi 1994. 78. o., 5. számú vázlat.

³⁷⁹ Szabó – Bertók – Gáti – Szajcsán 2016. 3–5. o.

³⁸⁰ Nagy 1911. 71. o.; Kovács S. 2010. 202–204. o.

A 39 ép ólomlövedék (79. kép) mérete 5 mm és 27 mm között változott, a lövedékek méretbeli megoszlását a melléklet 5. táblázata adja. A vasból készült kézi tűzfegyver-lövedékek átmérője 24 és 25 mm volt. A talált darabok közül csupán egy volt markánsan deformált (kilőtt darab), a többi kivétel nélkül ép (elejtett) lövedékként írható le. A „*Majsi szántók*”-dűlőnél talált lövedékek kis mérete önmagában nem mond ellent a mohácsi csatához köthető kézi tűzfegyverhez tartozó lövedékként való értelmezésnek.³⁸¹ A Földvár falunyom területén folytatott 2016. évi fémkereső műszeres terepi kutatások jelentős eredménye, hogy sikerült a faluhely területén zajlott küzdelem újabb bizonyítékait megtalálni múzeumi kutatási program keretein belül.³⁸²

Az 1526. évi mohácsi csatával, illetve az 1526. évi magyarországi török hadjárattal kapcsolatba hozható tárgyi emlékek utolsó külön csoportját képezik a kincsleletek. Az 1526. évi hadjárattal egyelőre Baranya megyéből hat, publikált éremkincslelet hozható összefüggésbe. Az éremkincsek közül három Mohácson, egy Siklóson, egy Szalántán és egy Szederkényen került elő. A változatos összetételű és darabszámú kincsek közül a mohácsi Kálvária-dombon, két kerámiakorsóban eltemetett, 34195 denárból álló együttes a legnagyobb.³⁸³ Ezek mellett még meg kell említenünk a mohácsi csatával hipotetikusán összefüggésbe hozható, a Tolna megyei Kölesdnél (a Sió-parton) talált ezüstkincset. Az eredetileg negyven ivóedényből álló együttes hét darabját Jankovich Miklós (1772–1846) vásárolta meg és adta 1832-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak. Már Jankovich is összekapcsolta a kincsleletet az 1526. évi mohácsi csatával: latin nyelvű leltárkönyvében megemlékezett róla, hogy információi szerint a ládában elásott poharakat és serlegeket a mohácsi magyar táborból származtatják. A Magyar Nemzeti Múzeumba került ivóedények közül F. Vattai Erzsébet öt gótikus poharat és egy gótikus serleget tudott azonosítani (80. kép). A reprezentatív asztali ivóedénykészlet elemei a XV. század második felére, illetve a XVI. század első felére datálhatóak és egyes ötvöstárgyakon a mohácsi csatában elesett Ákosházi Sárkány Ambrus (ispán, illetve országbíró)³⁸⁴ és felesége, Zablah Zsófia személyére utaló felirat olvasható.³⁸⁵

---

³⁸¹ Egy 14 mm-es kaliberrel rendelkező, 975 mm-es csőhosszúságú XVI. századi muskétát őriz a bécsi Heeresgeschichtliches Museum (Inv.-Nr. NI 39148). *Gabriel* 1990. 186–187. o.

³⁸² Vö.: *Négyesi* 1994. 76. o.

³⁸³ *Gáti – Nagy – Torbágyi – Tóth* 2016. 35–37. o.

³⁸⁴ *Magyarország világi archontológiája* 2016. 91, 127. o.

³⁸⁵ *Vattai* 1960. 242–248. o.; *Gerelyes* 2002. 125–127. o.

9.6. A mohácsi csatatér lokalizációja

Mint arra már utaltam, a csata rekonstrukciójára, illetve a csatatér lokalizációjára vonatkozóan több elmélet is született a XIX–XX. század folyamán. Számos kutató azonban megtévesztett a Brodarics által említett Földvár falu Földvár-majorral (Sátoristye) feltételezett névazonosságára. A továbbiakban kísérletet teszek az 1526. évi mohácsi csatatér és annak fő terepelemeinek az írásos forrásokon és régészeti kutatási eredményeken alapuló újabb meghatározására.

A csatatér helyszínének legrészletesebb (a magyar hadrend irányából történő) leírása Brodarics István kancellártól származik: „*A hely, ahol a had fősorakozott, Mohácstól egy, az ott folyó Dunától fél mérföldre volt. Ezen a helyen – mint imént írtuk – nagy és széles mezőség (loco ingens et lata) húzódott, melyet erdő, cserjés, víz, domb sehol sem szakított meg, mindössze balra, az említett hely és a Duna között volt egy mocsaras és iszapos víz (aqua palustris et limosa), sűrű náddal benőve, ahol később sokan odavesztek. Velünk szemben színházi nézőtér formájára hosszan elnyúló domb húzódott (collis erat in longum protensus), [...] a dombról kis falucska (pagus modicus) ereszkedett alá egy templommal, ennek Földvár a neve [...]*.”³⁸⁶ A kelet felől mocsarak, délnyugat felől hosszú dombsor által közrefogott csatatér jól megfeleltethető a Majs – Sátorhely – Udvar településekkel határolt területtel (81. kép).³⁸⁷ Brodarics a magyar harcrend felsorakozását Mohácstól egy mérföldre (7,5 km-re), a Dunától fél mérföldre (3,75 km-re) tette.³⁸⁸ Fő tereppontként a csatatértől keletre, a magyar hadrendtől balra egy mocsaras területet, a magyar harcrenddel szemben egy dombsort, az oldalában egy faluhellyel (azaz a kutatás mai állása szerint a majsi dombsort) említett meg. Brodarics leírása a magyar hadrend vonalainak tájolására is utal: az a majsi dombsor futása alapján északnyugat–délkeleti irányítású lehetett.

A csatatér keleti oldalát Brodarics leírása alapján a Duna mocsarai zárták le. Már Halmay Barna rávilágított 1926-ban közzétett tanulmányában, hogy a Sátorhely melletti Török-dombtól keletre levő, a tengerszinttől mért 84 m-es magassággal rendelkező területeket a Duna mocsarai uralták a XIX. századi folyószabályzások kora előtt. A

---

³⁸⁶ Brodarics 2011. 119–120. o. (Brodericus 1985. 51. o.)

³⁸⁷ B. Szabó – Tóth 2009. 109. o.

³⁸⁸ Halmay 1926. 17. o.

csatateret keleti irányból határoló mocsarakat a mai magyar–horvát államhatár, az 56-os autótér és Kölked által körbefogott Vizslaki rét területével feleltethetjük meg. A csatater fontos további tereppontja volt egy, a Vizslaki-réttől kiinduló és Földvár falu felé vezető árokszerű mélyedés. A mocsaras területéről és a mélyedésről Brodarics a következőképpen emlékezett vissza a csata végének leírásakor: „végre is, amikor már nemcsak félelem töltött be minket, hanem ágyúfüst is, és már látni sem lehetett, a sereg nagyobb része kénytelen volt lehúzódni a völgybe, amely ama mocsaras víz mellett feküdt (in vallem, qae aquis illis palustribus iuncta erat) [...] abban a vizenyős mélységben is jó néhányan pusztultak el [...]”.³⁸⁹ A csatában résztvevő „ismeretlen cseh úr” az 1526-ban, a Santa Clara-kolostor főnöknőjéhez írt levelében ugyanerről a terepelemről emlékezett meg: „Mások azt mondták nekem, akik alig tudtak elmenekülni, hogy egy mély árok húzódtott keresztben, tele vízzel, és mellette a mély mocsár. Ó, milyen sok keresztény lelte halálát abban az árokban! [...] Az árok helyenként annyira megtelt emberekkel és lovakkal, mintha hidat építettek volna rajta.”³⁹⁰ Az árokról a török Lutfi pasa is írt „Az Oszmán-ház története” című munkájában: „[...] a gyaurok [...] egy nagy árkot is ástak, melynek egyik vége egy hegyig, másik pedig a Dunáig nyúlik [...]”.³⁹¹ Brodarics István és a cseh levélíró természetes árokként írta le a mélyedést, Lutfi pasa ugyanazt mesterséges terepakadállyal vélte. A Török-dombtól induló, megközelítőleg egyenes irányítású sekély horpadást elsőként Négyesi Lajos interpretálta a csatater valós topográfiai elemeként.³⁹²

A csatater fontos további topográfiai kérdése, hogy hol helyezkedett el a magyar és a török tábor? A magyar tábor lokalizációjának kérdéskörét tovább árnyalja, hogy Mohács mellett a király és Tomori hada eredetileg két külön táborba szállt. A két tábor egymáshoz való viszonyához újra Brodarics ad fontos adatokat a csata előtti tanácskozás leírásakor: „Mindenekelőtt Tomori saját táborába ment, melyről mondtuk, hogy a közelben állt, és ott nagy nehezen elérte embereinél, hogy egy kissé hátrahúzódjanak, és hagyják magukat egyesíteni a királyi sereggel. Így másnap körülbelül fél mérföldnyire Mohács alatt (medio fere milliario infra Mohachium) táborunk találkozott az övékkel, úgy azonban, hogy mi velük nem keveredtünk, hanem a két tábor között kis távolság (parvum intervallum) maradt.”³⁹³ II. Lajos táborát tehát Mohács alatt, a mezővárostól fél mérföldes,

³⁸⁹ Brodarics 2011. 122. o. (Brodericus 1985. 55. o.)

³⁹⁰ Egy cseh úr levele 2006. 124–125. o.

³⁹¹ Lutfi 1976. 202.o.

³⁹² Négyesi 1994. 67, 69. o.; Négyesi 2004/b. 1101. o.

³⁹³ Brodarics 2011. 117. o. (Brodericus 1985. 46–47. o.)

megközelítőleg 3,75 km-es távolságban lehetett,³⁹⁴ Tomori katonaságának első mohácsi táborhelyét pedig a királyétól valamivel délebbre kell keresnünk a leírás alapján. A magyar sereg táborhelyeinek helyezkedését további írásos források nem segítik. A magyar tábor problematikája mellett foglalkoznunk kell a török tábor helyének kérdéskörével is. A keresztény és a török kútfők egyaránt megemlékeztek róla, hogy I. Szulejmán serege nem akart augusztus 29-én csatát vívni. A csataterhez elsőként megérkező ruméliai hadtest egy dombosor védelmében kezdett tábort verni. A ruméliai hadtest helyét a csata előtt Brodarics *Historia verissimájában* a következőképpen adta meg: „[...] ez [ti. az ellenség] most nem küldött ki annyi előőrsöt, ami a mieinkkel könnyű csetepatékat és előcsatározásokat szokott vívni, hanem mindaddig meghúzódott ama dombok mögött (post colles), kétségben hagyva afelől, vajon a mieinket akarja-e azokba a szűk járatokba (locorum angustias) becsalni [...]”.³⁹⁵ Brodarics a ruméliai hadtestet fedező dombosor helyét később a magyar hadrendhez képest jobbra, előre jelölte meg.³⁹⁶ B. Szabó János legújabb kutatásai is a majsi dombosorhoz teszik a ruméliai hadtest táborát és a török tüzérség helyét.³⁹⁷ A ruméliai hadtest táborverése mellett vizsgálnunk kell még a török seregnek a mohácsi csata utáni táborozási helyét is.³⁹⁸ A török tábor helyére vonatkozó legrészletesebb leírást Ferdi adta a „Törvényhozó Szulejmán szultán története” című művében: „Ezen éjjel [ti. az összecsapás napján] a csatater volt a táborozó hely [...]. A következő reggel az iszlám padisahja a vezírekkel az ütközet helyére menvén, megszemlélte az elesett makacsok holttestét [...]. Ezen a napon a szultáni tábor elindulván a helyéről, egy kevéssel a csatateren túl állapodott meg[...].”³⁹⁹ Lehetséges helyszíneként merül fel a Duna mocsaraitól védett Török-dombnak a Vizslaki-réttől nyugatra levő térsége.⁴⁰⁰ A zarándokhely Ibrahim Pecsevi és Evliya Çelebitől származó leírása⁴⁰¹ a csata török halottainak temetési helyeként is a környezetéből kiemelkedő Török-dombot valószínűsíti.

Összegzőképpen Antonio Giovanni da Burgio Jacopo Sadeleto pápai titkárhoz írt és 1526. szeptember 5-én, Pozsonyban kelt leveléből idézek, amely szemléletesen világít

---

³⁹⁴ Halmai 1926. 17. o.

³⁹⁵ Brodarics 2011. 120. o. (Brodericus 1985. 52. o.)

³⁹⁶ Brodarics 2011. 120. o. (Brodericus 1985. 52. o.) Vö.: Pecsevi 2016. 45. o.

³⁹⁷ B. Szabó 2010. 141. o. (Ezt az elképzelést megerősítheti Ibrahim Pecsevi csataleírása is, amely szerint a török had a baranyavári úton, a Buziglica erdő mellett vonulva érte el a csatateret. Pecsevi 2016. 242–243. o.)

³⁹⁸ A szultáni napló tanúsága szerint az augusztus 29-i csatát követően a szultán három napot töltött a csatateren, majd a negyedik napon tovább vonult seregével Mohács felé. Szulejmán szultán naplója 1976. 166. o. (Lásd még: Lutfi 1976. 204. o.)

³⁹⁹ Ferdi 1976. 216. o.

⁴⁰⁰ B. Szabó 2006. 141. o.

⁴⁰¹ Pecsevi 2016. 243. o.; Evliya Cselebi 1985. 225. o.

rá, hogy az augusztus 29-i összecsapás helyszíne miért is lett végül végzetes II. Lajos hada számára: „Látva az ellenség futását, a mieink utánuk vetették magukat, s egy erdőig (silva) üldözték őket, ahol a tüzéség fel volt állítva. [...] A csatamező fekvése pedig olyan, hogy onnan nem lehetett menekülni, sem pedig menekülőt üldözni. Ezért veszett ott oly borzasztó sok ember.”⁴⁰² Burgio leírása azt sugallja, hogy az eredetileg a magyar hadvezetés által a nehézlovasság számára alkalmasnak vélt csatater az összecsapás végére katlanná változott: az egymással összekeveredő magyar harcrendek nem tudták áttörni a török tüzéség és janicsárok vonalát a mai Majs településnél feltételezett dombsor térségében, a csatateret kelet felől pedig a menekülést ellehetetlenítő mocsaras területek szegélyezték.⁴⁰³

10. A Harsány-hegyi összecsapás (1687) csatater-régészete

Disszertációm újabb nagyobb tematikai részében az 1687. évi Harsány-hegyi összecsapással kapcsolatos írásos és képi források újabb átfogó vizsgálatára vállalkozom. A Harsány-hegyi csatáról eddig ismert hadinaplók, naplók, levelek, diplomáciai jelentések, visszaemlékezések és XVIII–XIX. századi kompilált történeti munkák áttekintését követően az összecsapás újabb feltárt forrásainak, a *Mercure galant* című francia lap korabeli tudósításának, Sir Paul Rycaut, angol diplomata és utazó a „*The History of the Turks...*” című könyvében közölt híradásának, valamint James Fitz-James, Berwick hercegének csataleírásának fordítását és elemzését végzem el. Folytatom továbbá az összecsapás képi ábrázolásainak vizsgálatát: kísérletet teszek a csata hiteles, XVII. századi képi ábrázolásai lehetséges kapcsolatrendszerének bemutatására. Végül a második mohácsi csata további újabb kutatási irányát a hadtörténeti régészeti vonatkozású munkálatok adják. A tárgyalandó régészeti kutatások főleg a csatához köthető leletek vizsgálatára, a csatater (Beremend környéki) fémkereső műszeres terepi kutatására, valamint a történeti táj változásainak rekonstruálására irányultak.

10.1. A Harsány-hegyi csata eseménytörténetének vázolata

Buda 1686. évi visszavételével a török uralom végleg megingott Magyarországon, a bécsi hadvezetés 1687-ben már Belgrád bevételét tűzte ki célul. A „*Belgrád kulcsának*” is

---

⁴⁰² Burgio 1976. 147. o. (*Monumenta Vaticana* 2001. /CXX./ 451. o.)

⁴⁰³ Ferdi 1976. 216. o.

nevezett Eszék ostromára készülő Lotaringiai V. Károly herceg 40 ezer és Miksa Emánuel bajor választó 20 ezer főt számláló serege július 15-én egyesült Siklós térségében. A július 18-án Eszékhez érkező keresztény hadnak azonban szembesülnie kellett azzal, hogy az ellenség a gyors és sikeres ostromot ellehetetlenítő többlépcsős sáncrendszert alakított ki már az erősségnél. Lotaringiai Károly katonasága a megkezdett ostromműveletek során jelentős emberveszteséget szenvedett el, a fővezér ekkor elhatározta, hogy kicsalja a török erőket az eszéki sáncok mögül, ezért az ostrommal felhagyva elvonult seregével Eszék alól. Szulejmán nagyvezír tévesen értelmezte a keresztény sereg hadmozdulatát, úgy ítélte meg, hogy az visszavonul, és így lehetőség kínálkozik a szövetséges keresztény erők szétzúzására s így kivonult 60 ezer főt számláló hadával Eszékről. A két, nagyjából azonos erejű sereg döntő összecsapására 1687. augusztus 12-én Harsány-hegy térségében került sor. A csata első fázisa a Mohács és Siklós közötti úton vonuló keresztény had, Miksa Emánuel választó irányította balszárnya elleni török támadással vette kezdetét. A bajorok muskétatüzének és a Lotaringiai Károly által irányított jobbszárnyról történő gyors erőátcsoportosításnak köszönhetően a törököket sikerült visszavonulásra kényszeríteni. Az összecsapás második fázisában már a keresztény had volt a kezdeményező fél, a délutáni órákban Lotaringiai Károly döntő támadást intézett a pölöcskei ferences kolostorrom térségében elhelyezkedő török tábor ellen. A szpáhi lovasság meghátrálása után a magára hagyott janicsár gyalogság sokáig elkeseredett harcot vívott a még befejezetlen sáncokban. A keresztény sereg győzelme az 1687. évi Harsány-hegyi csatában teljes volt: az oszmán-török tábor, a hadipénztár és hadianyag Lotaringiai Károly herceg seregének kezére került, a fővezér becslései szerint a török had veszteségei 10 ezer főben voltak megadhatóak. A Fényes Porta krízishelyzetben veszítette el akcióképességét: janicsárlázadások törtek ki a birodalomban, szultánváltásra került sor, és Konstantinápoly még ebben az évben elveszítette a magyarországi hadszíntér kulcsfontosságú erősségét, Eszéket is.⁴⁰⁴

A 1687. évi második mohácsi csata az 1526. évi összecsapásától eltérő utat járt be az emlékeztörténetben, az feloldódott a magyarországi visszafoglaló háborúk – elsőprő keresztény győzelmet hozó – összecsapásainak (Kahlenberg, Harsány-hegy, Zenta, Belgrád) sorában. A Harsány-hegyi csata esetében így koncentráltabb, lokális kultusszal számolhatunk, bár államtörténeti szempontból az 1687. évi magyarországi hadjárat nagy jelentőséggel bírt: a pozsonyi országgyűlésen a magyar rendek elfogadták a Habsburg-ház

---

⁴⁰⁴ Lakatos 1937.; Veress 1987.; Sugár 1983. 180–201. o.; Szakály 1986. 75–81. o.; Varga J. 1986. 150–160. o.; Girardin 2007. 24–25. o.; *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine* 2017. 447–448. o.

férfiági öröklési rendjét, valamint lemondtak az őket megillető ellenállási jogról, ezzel párhuzamosan pedig megszületett az Erdély közjogi helyzetét a Diploma Leopoldinum kiadásáig szabályzó balázsfalvai szerződés. Az összecsapás egyik első emlékművét, Martinelli Jenő (1886–1949) „Zászlótartók” című, háromalakos kő szoborcsoportját Mohács főterén, 1937-ben avatták fel (82. kép).⁴⁰⁵ Később, a csata 300. évfordulója alkalmából a nagyharsányi evangélikus templomban, illetve az általános iskola épülete mellett állítottak fel márvány emléktáblát és kő emlékművet (83–84. kép). A Nagyharsányi Szoborpark területén 2012-ben fektették le a „Harsány-hegyi csata emlékművének” alapkövét (85. kép), a kereszt alakú, a talapzatánál címerekkel díszített emlékművet pedig 2014-ben állították fel (86. kép). A csata legjelentősebb villányi emlékhelye, a „Csataterkilátó” 2011-ben, a Templom-hegyen került kialakításra (87. kép).⁴⁰⁶

10.2. A második mohácsi csata kutatásának historiográfiája

A magyarországi visszafoglaló háborúk (1683–1699, 1716–1718) egyik legjobban dokumentált, leggazdagabb képi és írásos forrásbázissal rendelkező összecsapása az 1687. évi Harsány-hegyi csata, amelynek a hadtörténeti kutatása napjainkra már jelentős múltra tekint vissza.⁴⁰⁷ A XIX. századi magyarországi közlések sorát Holéczy Mihály 1834-ben, a Tudományos Gyűjtemény hasábjain megjelent munkájával nyithatjuk. Holéczy forrásmegjelölés nélkül dolgozta fel a Dunántúl 1683 és 1690 közötti felszabadításának történetét, az 1687. évi események ismertetésekor hosszabban írt a Harsány-hegyi csatáról is. Az összecsapás részletező leírása azt sugallja, hogy a szerző korabeli írásos források bevonásával dolgozhatott.⁴⁰⁸ A XIX. századi munkák sorából még Nagykeri Scitovszky József 1845-ben kiadott „Baranya” című monográfiáját, valamint Németh Béla 1897-ben megjelent „Baranya Szent Istvántól a jelenkorig” című munkáját említhetjük meg.⁴⁰⁹ Nagykeri Scitovszky írása nem hadtudományi céllal keletkezett munka, hanem egy Baranya megye jellegzetességeit leíró tájtörténeti, történeti összegzés, amelyben a püspök röviden a Harsány-hegyi csatára is kitért. Sajnos könyvében nem találunk

---

⁴⁰⁵ A Pesti Napló 1937. augusztus 13-i számának közlése szerint „az emlékmű alapjaiba a dunántúli városok polgármesterei, illetve azok képviselői városukból, a hősök temetőjéből magukkal hozott földet helyeztek el”. *A második mohácsi csata emlékünnepe* 1937. 12. o.

⁴⁰⁶ *Polgár* 2016. 399. o.

⁴⁰⁷ Az összecsapásnak az európai közvéleményben betöltött helyét jól szimbolizálja egy, a Magyar Nemzeti Múzeumban fennmaradt rézkarc, amely az 1571. évi lepantói csatával együtt látatta a Harsány-hegyi csatát. (Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, lt. sz.: 773.)

⁴⁰⁸ *Holéczy* 1834. 54–59. o.

⁴⁰⁹ *Nagykeri Scitovszky* 1845.; *Németh* 1897.

forrásmegjelölést. A nyilvánvaló tévedések ellenére egyes aprólékos részletek (a csatában zsákmányolt javak, állatok, tüzérségi eszközök részletes lejegyzése és az összecsapás után tartott Te Deum) leírása azt sejtetik, hogy a csataleíráskor Holéczyhez hasonlóan Nagykéri Scitovszky is számos forrásból dolgozott.⁴¹⁰ Németh Béla közlésében a Harsány-hegyi összecsapásra vonatkozó információk különösen értékesek, hiszen a szerző még látható török sáncok nyomairól is megemlékezett írásában.⁴¹¹

A Buda bevételét követő esztendő magyarországi törökellenes hadjárata és az azt lezáró Harsány-hegyi csata első jelentős hadtudományi szintetizálása Horváth Kázmér nevéhez köthető.⁴¹² Horváth Kázmér 1931. évi külföldi kutatóútjának célját a következő szavakkal foglalta össze: „*Kutatásaimnak célja az 1687. évi hadjárat megírása, főként azonban a II. mohácsi csata helyszínének és lefolyásának megállapítása volt, másodsorban pedig azon emlékek összegyűjtése, amelyek külföldön a II. mohácsi csatára vonatkoznak. [...] Főként azt szerettem volna megállapítani, hogy hol volt a csata színhelye, hol és merre állhattak a magyar és török csapatok és pedig földrajzilag is, végül merre vezetett a csatában szereplő hadiút Mohács és Siklós között.*”⁴¹³ Horváth a budapesti Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület által is támogatott külföldi kutatóútjának első állomása a bécsi hadilevéltár volt, ahol a főleg az 1687. évi hadjárat és az augusztus 12-i Harsány-hegyi csata eseménytörténetére vonatkozóan végzett levéltári kutatásokat.⁴¹⁴ A forrásgyűjtést ezt követően Berlinben és Karlsruheban folytatta. A karlsruhei levéltári kutatás különösen jelentős eredménye, hogy hozzáfért Lotaringiai Károly herceg 1687. évi hadinaplójához, Badeni Lajos őrgróf számos, a hadjárat során kelt leveléhez, illetve jelentéséhez, továbbá Miksa Emánuel választófejedelem I. Lipóthoz írt és a győztes Harsány-hegyi csatáról beszámoló leveléhez.⁴¹⁵ A karlsruhei tartózkodás során a Landesmuseum „*Turkensaal*” nevű részében a Harsány-hegyi csatában zsákmányolt fegyvereket is talált. 1931. évi kutatásait Horváth Kázmér Münchenben fejezte be. Ugyan nem sikerült a bajor levéltárból dokumentummásolatokat hazahoznia, a csak rövid ideig tartó ottani tartózkodás során Miksa Emánuel 1687. évi hadinaplójába és a hadjárat során keletkezett egyéb, a választó személyéhez kapcsolódó dokumentumba tekinthetett be.⁴¹⁶ Kutatási eredményeit később a második mohácsi csata 250. évfordulója alkalmából, a

⁴¹⁰ Nagykéri Scitovszky 1845. 187–189. o.

⁴¹¹ Németh 1897. 485–486. o.

⁴¹² Horváth 1931/a.; Horváth 1931/b.; Horváth 1931/c.

⁴¹³ Horváth 1931/a. 2. o.

⁴¹⁴ Horváth 1931/a. 2. o.

⁴¹⁵ Horváth 1931/b. 2. o.

⁴¹⁶ Horváth 1931/b. 2. o.; Horváth 1931/c. 2. o.

Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület és a Mohácsi II. Lajos Múzeum Egyesület Mohácson tartott vándorgyűlésén is bemutatta.⁴¹⁷ Horváth Kázmér halálát követően, 1975-től az általa összegyűjtött levéltári anyagot Szita László pécsi levéltáros gondozta tovább. A Horváth-hagyaték dokumentumai (jelentős mértékben tovább gyarapítva) az ő szerkesztésével jelentek meg 1987-ben egy forrásgyűjteményben, amelyben 53 korabeli hadinapló(részlet), jelentés, levél illetve egyéb híradás jegyzetelt, magyar nyelvű fordítása olvasható.⁴¹⁸ Az ezt követő időszakból külön ki kell emelnünk a Szita László által 1995-ben publikált, huszonnégy korabeli bécsi, frankfurti, salzburgi és müncheni újságokban („*Titellose Zeitung*”, „*Ordentliche Wochentliche Post-Zeitung*”, „*Journal*”, „*Mercuri Relation*”, „*Europaeische Zeitung*”, „*Extract Schreiben*”) megjelent, bécsi haditudósításokon alapuló sajtóhíradást.⁴¹⁹

Napjainkig kevés, a Harsány-hegyi csatára vonatkozó oszmán-török forrást ültettek át magyar nyelvre. Szinte egyedüli példaként a Káldy-Nagy Gyula fordításában 1968-ban megjelent, Szilahtár Findiklili Mehmed aga (1658?–1723), udvari történetíró krónikájának az 1687. évi magyarországi hadjáratot leíró részei említhetők meg.⁴²⁰ Az oszmán-török kútfők elemzésének hiányát némiképp mérsékeli Hóvári János 1989-ben napvilágot látott tanulmánya, amelyben Szilahtár Mehmed és Mehmed Rasid krónikájának az 1687. évi hadjáratra vonatkozó forráshelyei összehasonlító elemzését adta.⁴²¹ Érdeemes megjegyezni, hogy a Harsány-hegyi csatáról korabeli magyar nyelvű forrásdokumentummal is rendelkezünk Sándor Pál erdélyi követ fennmaradt beszámolójának köszönhetően. Az erdélyi követ Apafi Mihályhoz címzett levele „*Datum die 14. Septembris Anno et loco in praescriptis*” keletkezett,⁴²² a jelentés a „*Török-Magyarkori Történelmi Emlékek*” sorozatban 1872-ben jelent meg Szilárdy Áron és Szilágyi Sándor közreadásában.⁴²³

---

⁴¹⁷ *A mohácsi csata emlékünnepei* 1937. (Lásd még: *A mohácsi ünnepek* 1937.)

⁴¹⁸ *Budától–Belgrádig* 1987.

⁴¹⁹ *Bécsi haditudósítások* 1995. (Szita László forráskutatásaihoz lásd még: Szita 1989/b.)

⁴²⁰ *Szilahtár krónikája* 1968. 680–690. o.

⁴²¹ *Szilahtár – Rasid* 1989. 1989. 65–73. o. Kerekes Dóra 2007-ben készítette el Pierre de Girardin konstantinápolyi francia követ 1687/1688-ban összeállított feljegyzéseinek („*Mémoires sur les revenus et dépenses de l'Empire ottoman et sur son organisation militaire par M. de Girardin, 1687*”) kritikai elemzését. Sajnálatos módon Girardin egyáltalán nem reflektált emlékirataiban az 1687. évi magyarországi hadjáratra „*Je ne veux pas dire qu'ils aient donné lieu à la perte de la dernière bataille de Muhaz ...*”, munkája inkább a Harsány-hegyi csatavesztés utáni török birodalom belpolitikájához értékes forrás. *Girardin* 2007. 73. o.

⁴²² *Sándor Pál* 1872. (CCVI.) 263. o.

⁴²³ *Sándor Pál* 1872. (CCVI.) 259–264. o. (A levél egyes részleteit Veress D. Csaba is idézte a „*Várak Baranyában*” című könyvében. *Veress* 1992. 162, 169–170, 171–172. o.)

A Harsány-hegyi csata első hazai, hadtörténeti ismertetése Balkay Dezső nevéhez köthető, aki mint a pécsi hadapródiskola tanára a Pécsi Napló hasábjain, 1913-ban jelentetett meg már bécsi levéltári forrásokra hivatkozó írást.⁴²⁴ A Balkay által forrásként hivatkozott munkák sorában megtalálható Philipp Röder Badeni Lajos örgróf, császári tábornagról írt kétkötetes monográfiája is. A szerző az 1842-ben megjelent munkájában a második mohácsi csata leírását vázlatrajzzal is kísérte.⁴²⁵ Később Lakatos Géza 1937-ben a Magyar Katonai Szemlében jelentetett meg hosszabb terjedelmű, lábjegyzetekkel és forráshivatkozásokkal ugyan nem kísért közlést.⁴²⁶ Lakatos részletesen mutatta be az 1687. évi hadjárat fő eseményeit, az augusztus 12-i összecsapás leírását pedig vázlatrajzzal is ellátta.⁴²⁷ A szerző a történeti táj változásaira is reflektált: „Az akkori terep annyiban tér el a maitól, hogy a Harsánytól délre fekvő erdőségek, továbbá Villánytól délre a cserjés és a Karasicza-patak menti mocsarak ma már nincsenek meg [...]”.⁴²⁸ Lakatos Géza után Doberdói Breit József 1941-ben „A magyar nemzet hadtörténete” címet viselő könyvsorozatban elemezte az 1687. évi magyarországi hadjáratot. A Harsány-hegyi csata esetében ő is főleg a történések leírására helyezte a hangsúlyt, a hadmozdulatok terepi kivetítésére csupán kisebb figyelmet szentelt.⁴²⁹

A Harsány-hegyi csata hadtörténeti kutatásának első jelentős összefoglalását a Baranya Megyei Levéltár és a Siklói Várbarátok Köre által szervezett 1987. évi siklói nemzetközi konferencia előadássorozata, valamint az előadások írott változatait tartalmazó, Szita László által szerkesztett, 1989-ben megjelent konferenciakötet jelentette.⁴³⁰ Az utóbbiban több hadtörténeti munkát olvashatunk a Harsány-hegyi csata, illetve az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat témaköréből. Veress D. Csaba és Nagy Lajos itt közölt tanulmányaiban jelentős eltérések figyelhetők meg a keresztény szövetséges hadvonulási útjára és a csata főbb fázisainak helyhez kötésére vonatkozóan.⁴³¹ A kötet záró, a hadtörténeti kutatásokat szintetizáló írásában Szita László Veress D. Csaba véleményét elfogadva a csatatérnek a Harsány-hegy keleti, illetve délkeleti térségébe való lokalizációja mellett foglalt állást.⁴³² A hazai hadtörténeti kutatás emellett az 1980-as években még több monografikus munkában, illetve tanulmányban is foglalkozott a Harsány-hegyi csata

---

⁴²⁴ Balkay 1913.

⁴²⁵ Röder 1842. Schlacht am Berge Harsan. [Oldalszám nélkül.]

⁴²⁶ Lakatos 1937.

⁴²⁷ Lakatos 1937. 204–207. o.

⁴²⁸ Lakatos 1937. 205. o.

⁴²⁹ Doberdói Breit 1941. 327–330. o.

⁴³⁰ Szita 1988.; Előadások és tanulmányok 1989.

⁴³¹ Veress 1989.; Nagy 1989.

⁴³² Szita 1989/a.

témakörével.⁴³³ Sugár István, Szakály Ferenc, Varga J. János és Veress D. Csaba összefoglaló igényű hadtörténeti vonatkozású kutatásai mellett nagy jelentőséggel rendelkeznek az összecsapással kapcsolatos újabban feltárt források fordításai és elemzései. Jászay Magda 2002-ben publikálta a nápolyi Giovanni Carerinek az 1687. évi magyarországi hadjáratról szól visszaemlékezéseit.⁴³⁴ Később F. Molnár Mónika készítette el Luigi Ferdinando Marsigli „*Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról...*” írt és a Harsány-hegyi csatáról is beszámoló művének fordítását.⁴³⁵ Különösen jelentősek még a Bécsben őrzött Lotaringiai V. Károly-féle hadinaplókra irányuló legújabb forráskutatások: a François Le Bègue által összeállított napló szövegének elemzését és betűhív közlését Tóth Ferenc végezte el 2017-ben.⁴³⁶

10.3. A Harsány-hegyi csata írásos forrásai

A csatáról beszámoló írásos emlékeket a hadinaplók / naplók, a levelek / diplomáciai jelentések és a csata után keletkezett, kompilált történeti munkák csoportjába sorolhatjuk. Az események elsődleges forrásait a hadjárat során keletkezett dokumentumok képezik, az összecsapás másodlagos forrásaiként a jóval a hadjárat után összeállított történeti munkákat nevezhetjük meg. A továbbiakban az 1687. évi magyarországi hadjárat és a Harsány-hegyi csata legjelentősebb forrásait tekintjük át.

10.3.1. Hadinaplók és naplók

A magyarországi hadjárat és a Harsány-hegyi csata elsődleges forrásait adják a szövetséges keresztény had fővezéreinek, illetve a vezérkar tagjainak hadinaplói. Lotaringiai V. Károly herceg, Miksa Emánuel bajor választó és Tobias von Hasslingen vezérőrnagy naplójának magyar nyelvű fordítása Szita László és Nagy Lajos gondozásában jelent meg 1987-ben.⁴³⁷ Lotaringiai Károly (1643–1690) a magyarországi visszafoglaló

---

⁴³³ Sugár 1983. 180–192. o.; Szakály 1986. 75–81. o.; Varga J. 1986. 150–160. o.; Veress 1987. (Vö.: Veress 1989.)

⁴³⁴ Jászay 2002.

⁴³⁵ Marsigli 2007.

⁴³⁶ Tóth 2017.; *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine* 2017.

⁴³⁷ Lotaringiai Károly, a keresztény had fővezérének hadinaplója (illetve annak több szövegvariánsa) a bécsi Österreichisches Staatsarchiv, Miksa Emánuel választó fejedelem, a bajor segédhadak parancsnokának naplója

háborúk első szakaszának legmeghatározóbb főparancsnoka volt. A „*hercegség nélküli herceg*” 1663-ban állt a Habsburg udvar szolgálatába, 1683-ban (Sobieski János lengyel király segédhadával) felmentette a török által szorongatott Bécset, 1686-ban felszabadította a magyarországi török hódoltság legjelentősebb erősségét, Budát, illetve 1683-ban Párkánynál, 1685-ben Tát–Tokodnál, 1687-ben a Harsány-hegynél győzte le a törököt jelentős összecsapásban.⁴³⁸ Miksa Emánuel (1679–1726) bajor választófejedelem részt vett Bécs 1683. évi felmentésében, majd aktívan bekapcsolódott a magyarországi visszafoglaló háborúba, legnagyobb katonai sikere Belgrád 1688. évi bevétele volt.⁴³⁹ Tobias von Hasslingen (16??–17??) a visszafoglaló háború talán kevésbé ismert alakja: az altábornagy az 1687–1688. évi magyarországi hadjáratban a császári had főszállásmestereként vett részt, 1703-ban bárói rangot kapott.⁴⁴⁰ A katonanaplók mellett nagy jelentőséggel rendelkeznek a fővezérek környezetéhez tartozó, illetve önkéntesek naplóiratai. Az előbbire ad példát Gaetano Bonomo, Miksa Emánuel gyóntató papjának naplója.⁴⁴¹ Gaetano Bonomo 1687 és 1690 között a magyarországi, a rajnai és a piemonti hadszíntérre is elkísérte a bajor választót.⁴⁴² A Bayerisches Hauptstaatsarchiv gyűjteményében fennmaradt és Nagy Lajos gondozásában 1987-ben magyar nyelven is közölt naplója mellett megemlíthetjük még a „*Nagybőjti prédikációk*” című, 1688-ban megjelentetett és a bajor választónak dedikált teológiai munkáját.⁴⁴³ A magyarországi hadjáratban megforduló önkéntesek közül ismerjük még Giovanni Francesco Gemelli Careri (1648–1724) naplóját: az itáliai jogász és utazó 1704-ben nyomtatásban is megjelent dokumentumából Jászay Magda közölt részleteket 2002-ben a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain.⁴⁴⁴

---

a müncheni Bayerisches Hauptstaatsarchiv és Tobias von Hasslingen vezérőrnagy naplója a karlsruhei Landesarchiv Baden-Württemberg gyűjteményében maradt fenn. *Lotaringiai Károly* 1987.; *Miksa Emánuel* 1987/a.; *Tobias von Hasslingen* 1987. (Komolyabb kritikai észrevételt egyedül a Lotaringiai Károly-féle hadinapló magyar nyelvű közlése kapcsán tehetünk. A bécsi Lotaringiai Károly-naplók kéziratanyaga nem ismeretlen a magyar történetírás számára. A budai vár felszabadításának 300. évfordulója alkalmából Mollay Károly fordításában jelent meg hosszabb terjedelmű naplórészlet az ostromról. Később Szita László 1987-ben közölt részleteket az 1686. szeptember 12-e és 1687. november 16-a közötti időszakra vonatkozóan. Szita a felhasznált kézirat forrásául tévesen az Österreichisches Staatsarchiv Habsburgische Lotharingische Familienarchive, Lotharingische Hausarchive 50. és 51. kartonjának két különböző kéziratvariánsát egyaránt megjelölte. A forrásközléshez tartozó jelzetben megadott oldalszámok /830–991. o./ alapján feltételezzük, hogy a közölt szövegrészletek az 51. kartonban őrzött kéziratból származhattak. *Lotaringiai Károly* 1986.; *Lotaringiai Károly* 1987.; *Lotaringiai Károly* 1987. 141. o. A François Le Bègue-féle naplószöveg közléséhez lásd: *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine* 2017.)

⁴³⁸ Lotaringiai V. Károly életéhez összefoglalóan lásd: *La Brune* 1692.; *Tóth* 2016. 410–411. o.

⁴³⁹ Miksa Emánuel életéhez összefoglalóan lásd: *Hüttl* 1989.

⁴⁴⁰ *Kneschke* 1852. 329. o.

⁴⁴¹ *Gaetano Bonomo* 1987.

⁴⁴² *Gaetano Bonomo* 1987. 227. o.

⁴⁴³ *Prediche quaresimali* 1688.

⁴⁴⁴ *Careri* 2002.

Valamennyi vizsgált napló egységes tematikai felépítéssel bír: a napi történések lineáris kronológiai rendben (általában egy menettáborból kelezve), lényegre törő tömörséggel kerültek lejegyzésre. Szubjektív megfigyelésekkel, személyes véleménynyilvánításokkal elsősorban Careri esetében találkozhatunk. Az egyes szám első, többes szám első, illetve többes szám harmadik személyben íródott naplók összeállításának fő célja egy későbbi, kiadásra is szánt szövegváltozat előkészítése volt,⁴⁴⁵ a dokumentumok közül végül egyedül Careri szövege jelent meg nyomtatásban 1689-ben, majd 1704-ben Nápolyban.⁴⁴⁶ A naplószövegekből a szövetséges keresztény katonaság vonulásáról, az ellenséggel vívott összecsapásokról, a Harsány-hegyi csatáról, a keresztény és a török had veszteségeiről, a megsebesült, illetve elesett nevezetesebb személyekről, illetve a szövetséges had zsákmányáról informálódhatunk.⁴⁴⁷ Csupán Tobias von Hasslingen híradása esetében olvashatunk egy egészen rövid, átfogó leírást az 1687. évi törökellenes hadjáratról.⁴⁴⁸

10.3.2. Levelek / diplomáciai jelentések

A hadinaplók mellett értékes forráscsoportot képeznek az 1687. évi magyarországi hadjárásban megforduló hadvezérek és diplomaták levelezései. A sort Lajos Vilmos badeni örgróf (1655–1707) I. Lipót császárhoz írt, 1687. augusztus 19-én a dunaszekcsői táborban kelt levelével kezdhetjük. A Baranya Megyei Levéltárban, a Horváth Kázmér-hagyaték „*Mohács*” elnevezésű részében fennmaradt és Szita által közölt dokumentum részletes leírást ad a csata főbb eseményeihez, a szembenálló felek veszteségeire és a csatában szerzett hadiszerekre vonatkozóan.⁴⁴⁹ Felsorolásunkat Buda 1686. évi ostromában is részt vevő Károly Gusztáv baden-durlachi örgróf (1648–1703), a sváb segédcsapatok parancsnokának egy, 1687. augusztus 13-án Baranyavárról(?) és egy, augusztus 18-án Mohácsról kelezett, IX. Károly svéd királyhoz írt levelével folytathatjuk. A karlsruhei Landesarchiv Baden-Württemberg gyűjteményében fennmaradt és Szita László által

---

⁴⁴⁵ Tóth 2017/a. 748. o.

⁴⁴⁶ „*Relazione delle campagne d’Ungheria*”, „*Viaggi per Europa*”. Careri 2002. 400. o.

⁴⁴⁷ Lotaringia Károly 1987. 120–123. o.; Miksa Emánuel 1987. 167–169. o.; Gaetano Bonomo 1987. 234–237. o.; Careri 2002. 415–418. o.

⁴⁴⁸ Tobias von Hasslingen 1987. 179. o. (Von Hasslingen naplójánál sokkal értékesebbnek tartom a vezérörnagynak a hadinaplóval együtt közölt menetparancskönyvének információit. Tobias von Hasslingen 1987. 201–202. o.)

⁴⁴⁹ Badeni Lajos 1987. 309–313. o.

közölt dokumentumok közül különösen az augusztus 18-án íródott darabot tartom informatív forrásnak a csata fő fázisainak és a veszteségeket egyaránt részletező leírása miatt.⁴⁵⁰ Az 1687. évi magyarországi hadjáratról tudósító levelezések sorából kiemelkednek Claude Louis Hector de Villars (1653–1734) márki híradásai. Villars márki önkéntesként, a bajor választófejedelem környezetéhez tartozva vett részt a törökellenes hadjáratban, majd később fényes katonai karriert futott be a francia királyi udvar szolgálatában: pári méltóságot nyert, és megkapta a „*Franciaország marsallja*” címet is.⁴⁵¹ A magyarországi hadjárat alatt íródott Villars-levelek első szöveghű közlése az Eugene-Melchior de Vogüé-féle, az 1884. évben megjelent Villars-memoárkiadáshoz köthető.⁴⁵² A márki a Harsány-hegyi csatáról három levélben számolt be,⁴⁵³ az 1687. augusztus 22-én kelt, Colbertnek írt misszilis mellé pedig egy, a terepviszonyokat és a csapatok elhelyezkedését bemutató (sajnálatos módon nem fennmaradt) vázlatrajzot is megküldött.⁴⁵⁴ Figyelemre méltó forrásként tarthatjuk számon Sándor Pál, az erdélyi fejedelemség 1687 és 1690 közötti portai követének 1687. szeptember 14-én, Apafi Mihályhoz írt magyar nyelvű levelét. A török hadat kísérő Sándor Pál csak rövid tudósítást közölt a Harsány-hegyi csatáról, a diplomata nem vállalkozott a török vereség okainak vizsgálatára, illetve pontos leírására, írásában főleg a török katonaság menekülésére és a csata utáni eseményekre reflektált.⁴⁵⁵

A leveleket, diplomáciai jelentéseket főleg a csatater környezetére vonatkozó információk miatt tarjuk jelentős forrásoknak, az említett dokumentumok sorából – a topográfiai adatok gazdagsága miatt – is kiemelkedőnek tartom a Villars-leveleket.

10.3.3. XVII–XVIII. századi történeti munkák

---

⁴⁵⁰ Károly Gusztáv 1987. 326, 327–329. o.

⁴⁵¹ Villars 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (Villars 1987. 358. o.); Hüttl 1989. 143–144. o.; Tóth 2003.; Polgár 2012. 199. o. (A márki életéhez legújabban lásd: El Hage 2012.)

⁴⁵² Vogüé 1884. *Notice bibliographique*. i–x. o.

⁴⁵³ Villars 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 13e d’aoust, Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687., Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baya, le 22 août 1687. 368–375. o. (Villars 1987. 356–363. o.)

⁴⁵⁴ Villars I. 1884. Villars au Marquis de Croissy. Au campe de Baya, le 22 aoust 1687. 373. o. (Villars 1987. 362. o.) Az 1884-ben megjelent, Vogüé-féle kiadás nem tartalmazza a csatáról készített vázlatrajzot.

⁴⁵⁵ Sándor 1872.; Jakab 1874. 125–126, 152, 177. o.

A magyarországi hadjárat során íródott naplók, hadinaplók és levelek mellett másodlagos forrásokként tarthatjuk számon a jóval az események után összeállított történeti munkákat. A vizsgált XVII–XVIII. századi kompilált művek felsorolását Jean de la Brune 1691-ben, Amszterdamban kiadott, Lotaringiai V. Károly hercegről írt életrajzával kezdjük.⁴⁵⁶ Az „*V. Károly, Lotaringia és Bar hercegének életrajza*” rövid csataleírást közöl a Harsány-hegyi csatáról.⁴⁵⁷ Kérdéses, hogy a szerző pontosan milyen forrásokból dolgozott az életrajz összeállításakor, hiszen könyvét nem kíséri az olvasókhöz írt előszó, sem magyarázó jegyzetapparátus. Ugyanakkor az események részletező leírása óhatatlanul is hiteles forrásmunkák, így hivatalos jelentések, illetve korabeli sajtóhíradások használatát feltételezi. Az életrajzról elmondható, hogy nem mentes a tévedésektől és a túlzásoktól. La Brune hibásan augusztus 10-ére tette a Harsány-hegyi összecsapás napját,⁴⁵⁸ a töröktől elragadott zsákmány felsorolásánál a szekerek, tevék és sátrak mellett pedig elefántok is említésre kerültek.⁴⁵⁹ Az első és a második mohácsi csata emlékezettörténete szempontjából figyelemre méltó, hogy La Brune a csatateret az 1526. évi mohácsi csata helyéhez közel lokalizálta.⁴⁶⁰ Később Augustine Calmet La Brune életrajzának és a bécsi François Le Bègue-féle napló felhasználásával írta meg a háromkötetes „*Lotaringia egyházi és világi történeté*”-ben az V. Károly herceg 1687. évi magyarországi működésére vonatkozó részt. Calmet 1728-ban megjelentetett könyvében (La Brune életrajzi művével ellentétben) már augusztus 12-ére tette a Harsány-hegyi összecsapást, a főbb eseményeket pedig nagy részletességgel, 20 alfejezetre osztva, a szövetséges keresztény sereg Siklós felé vonulásától a törököknek – a csatavesztést követő – Dráván való átkeléséig adta közre.⁴⁶¹ Calmet munkájában La Brune könyvéhez hasonlóan fellelhető a Harsány-hegyi csata helyszínének az 1526. évi mohácsi csata helyével való megfeleltetése.⁴⁶² A Harsány-hegyi összecsapás további, kompilált forrásaként tartható számon a Franciscus Wagner által írt „*Historia Leopoldi Magni*

---

⁴⁵⁶ La Brune 1691.

⁴⁵⁷ La Brune 1691. 359–363. o.

⁴⁵⁸ „*La Bataille de Mohats fut donnée le 10. d’Août 1687.*” La Brune 1691. 361. o. (A szerző a csata időtartamát nem adja meg pontosan, csupán annyit említ meg, hogy az hosszú volt. /„*Le combat fut long & sanglant [...]*”/ Brune 1691. 360. o.)

⁴⁵⁹ „*[...] on trouva leurs chariots [...] leurs Chameaux et leurs Elephans [...] & leurs Tentes [...]*.” La Brune 1692. 362. o.

⁴⁶⁰ „*Ce combat se donna à peu près dans le même endroit où se donna en 1526. la fameuse Bataille de Mohats, dans laquelle Soliman second fit périr vingt-deux mille Chrétiens, entre lesquels fut Louis II. Roy de Hongrie.*” La Brune 1691. 362. o.

⁴⁶¹ Calmet 1728. 1157–1166. hasáb.

⁴⁶² „*On remarque que ce combat se donna dans le même mois, & à peu près dans le même endroit de Mohatz, où le Sultan Soliman II. fit périr en 1526 plus de vingt-deux mille Chrétiens, entre lesquels fut Louis II. Roy de Hongrie.*” Calmet 1728. 1167. hasáb.

Caesaris Augusti” II. kötetének csataleírása 1731-ből. Wagner sajnálatos módon La Brune-höz hasonlóan nem tett utalást az általa felhasznált forrásokra. Munkájában a Harsány-hegyi összecsapás teljes eseménysora tíz alfejezetre tagolva került bemutatásra. A közlés bár nem mentes I. Lipót német-római császár (mint „*Caesareis felix*”) dicsőítésének szándékától, részletező és pontos híradást kapunk a csatáról, a keresztény és a török hadvesztéseiről, illetve a török táborban talált zsákmányról.⁴⁶³ A csataleírás pontos, naponkénti bemutatása ebben az esetben is korabeli hivatalos jelentések, illetve újsághírek felhasználását valószínűsíti. A kutatás jelenlegi állapotában kérdéses, hogy Wagner felhasználta-e forrásként Augustine Calmet 1728-ban kiadott könyvének csataleírását: a két munkában eltérő alfejezet-tagolással került bemutatásra az összecsapás eseménysora,⁴⁶⁴ valamint Calmet egyáltalán nem tett említést a Wagner által több esetben is megnevezett, a csatában részt vevő Kius („*Kiusus*”) basa személyéről.⁴⁶⁵ A forráskutatások jelenlegi állásában kérdéses, hogy Wagner felhasználta-e még az 1704-ben kiadott *Viaggi per Europát*, a két munka között biztos szövegkapcsolatot jelenleg nem tudunk kimutatni.

Összegzésképpen elmondható, hogy korábban bemutatott XVII–XVIII. századi kompilált történeti munkák jól összehasonlíthatóak a csata elsődleges forrásait képező hadinaplók, naplók, illetve levelek információival, fő jelentőségüket mégis a csata emlékezettörténeti vonatkozásai adják.

10.3.4. Az összecsapás újabban feltárt írásos forrásai

A továbbiakban a Harsány-hegyi csata három – a hadtörténeti kutatás által korábban nem vizsgált, illetve az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat kutatásában korábban fel nem használt – írásos forrásának elemzését adom közre. Az első vizsgált forrásunk a francia *Mercure galant* című lap korabeli tudósítása a hadjáratról. Ezt követi Sir Paul Rycaut, angol diplomata és utazó a „*The History of the Turks...*” című történeti művének az 1687. évi hadjáratról szóló ismertetése. Forráskutatásaim sorát végül a magyarországi hadszíntéren önkéntesként megforduló Berwick hercegének francia nyelvű visszaemlékezésének bemutatásával, valamint ezen újabb források kritikai

---

⁴⁶³ Wagner 1731. 15–20. o.

⁴⁶⁴ Wagner 1731. 15–20. o.

⁴⁶⁵ Wagner 1731. 15, 16. o. („*Kious*” basát Lotaringiai V. Károly herceg naplója szintén több helyen is megemlíti. *Journal des campagnes* 2017. 439, 440, 442. o.)

értékelésével zárom. Valamennyi bemutatott forrás esetében a mellékletben kerül közlésre az összecsapás leírásának magyar fordítása.

10.3.4.1. A francia *Mercure galant* tudósítása (1687)

Az 1687. évi magyarországi hadjárat kapcsán elsőként bemutatásra kerülő forrás a *Mercure galant* 1687. évi tudósítása. Az antik istenségről, Mercuriusról elnevezett francia *Mercure galant* nevű folyóiratot 1672-ben alapította Jean Donneau de Visé (1638–1710). A „magazinként” meghatározható *Mercure* minden hónap első napján jelent meg, hasábjain a szalonok világának kedvelt témaköreivel, így irodalmi kritikákkal, zeneművekkel, költeményekkel, udvari történetek, illetve hadjáratok híreivel.⁴⁶⁶ A *Mercure* fő célkitűzését jól jellemzi a nyomtatvány első számában közre adott kiadói előszó, amely a lap sokszínű tartalmára („*la diversité des matieres*”) és a regények ellenpárjaiként a franciaországi, illetve külföldi érdekességek és hírek közlésére hívta fel a figyelmet.⁴⁶⁷ Az újság az 1677. évtől hozott magyarországi híreket. A magyarországi vonatkozású híryanagát Köpeczi Béla a Thököly-féle mozgalom vonatkozásában vizsgálta 1976-ban megjelent monográfiájában,⁴⁶⁸ az 1687. évi törökellenes hadjáratra vonatkozó híradásait azonban még nem vizsgálták. A továbbiakban a *Mercure* 1687. évi számaiban közölt híryanag⁴⁶⁹ áttekintését és a Harsány-hegyi csata leírását adom közre.

A *Mercure galant* az 1687. évi törökellenes hadjárat kezdetéről a hetedik (júliusi) számában számolt be, s itt az újság külön felhívta az olvasó figyelmét a támadás takarmányhiány miatti különös időzítésére.⁴⁷⁰ A lap állásfoglalása szerint az 1686-ban felvonultatott szövetséges keresztény seregnél gyengébb erők kezdték meg az újabb hadműveleteket.⁴⁷¹ A *Mercure* nyolcadik (augusztusi) száma (88. kép), a korábban

⁴⁶⁶ Klaitz 1976. 67–68. o.; Köpeczi 1976. 71. o. (Lásd még: Brétéché 2015.)

⁴⁶⁷ *Mercure galant* 1982. *Le Libraire au lecteur*. 8. o. (Lásd még: Köpeczi 1976. 76–77. o.)

⁴⁶⁸ Köpeczi 1976. 77–101. o.

⁴⁶⁹ *Mercure galant* 1687/a. Nouvelles de Hongrie. 327–333. o.; *Mercure galant* 1687/b. Détail de tout ce qui s'est fait de considerable en Hongrie depuis. (A *Mercure galant* híradásának szerzője a közölt információk forrásául Bécsből származó leveleket /„*Les Lettres de Vienne*”) jelölt meg. *Mercure galant* 1687/b. 305, 308. o. Vö.: *Mercure galant* 1687/b. 327–328. o.)

⁴⁷⁰ „*Enfin les Chrestiens & les Turcs ont ouvert la Campagne, qui s'ouvre ordinairement plus tard en ces quartiers-là qu'en ceux cy, à cause du fourrage qui y manque.*” *Mercure galant* 1687/a. 327–328. o.

⁴⁷¹ „[...] *L'Armée Chrestienne est moins forte qu'elle n'étoit les années precedentes, n'ayant point de Troupes de Suede, de Saxe, ny de Brandebourg [...]*” *Mercure galant* 1687/a. 332. o.

ígértéknek megfelelően folytatta a magyarországi hadszíntérről szóló tudósítását.⁴⁷² A keresztények fő nehézségeit a szerző a mocsarakban, az esők és a vizek által tönkretett utakban,⁴⁷³ a takarmányhiányban⁴⁷⁴ és a fertőzött vizű vidékekben látta.⁴⁷⁵ A beszámoló az események főbb állomásaiként a nem túl jelentékeny erősségnek tartott Valpó („*Vvalpo*”),⁴⁷⁶ majd a magyarországi hadszíntér kulcsfontosságú erődítménye, Eszék sikertelen ostromáról adott hírt.⁴⁷⁷ Az eszéki hadműveletek kapcsán hangsúlyozta a lap, hogy a keresztények érzékeny veszteségeket szenvedtek el az ellenség muskéta- és ágyútűzétől: az értesülések alapján több mint hatszáz főben állapította meg a sereg halottainak számát.⁴⁷⁸ Folytatásaként a keresztények ostromának félbeszakításáról és az Eszék alól elvonuló Lotaringiai Károly herceg seregének elvonulásáról, illetve a kedvezőbb körülmények közötti csatavállalás szándékáról olvashatunk.⁴⁷⁹ Az augusztus 12-i döntő összecsapás csataleírását⁴⁸⁰ teljes terjedelmében, a melléklet 1. számú forrásfordításaként adom közre. A *Mercure galant* a Harsány-hegyi csata ismertetését a bajor csapatok alkotta keresztény balszárny elleni török rohammal kezdi. A forrás említi a keresztény jobbszárnyról történő erőátcsoportosítást is, ugyanakkor a csata második fázisa, a török tábor elleni támadás már teljesen hiányzik a híradásból. A lap különösen nagy hangsúlyt fektetett a keresztény had által elfoglalt török táborban talált zsákmány leírására.⁴⁸¹ Az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat mérlegét a *Mercure galant* az októberben kiadott (tizedik) számában vontta meg: az újság a hadjárat fő eredményének Eszék és Valpó erősségének keresztény kézre kerülését tartotta.⁴⁸²

10.3.4.2. A „*The History of the Turks [...]*” összefoglalója (1700)

---

⁴⁷² „*Ma Lettre du mois passé finit par les nouvelles de Hongrie, & je vous marquois que toutes les Lettres qui étoient venuës de Vienne par le dernier Ordinaire de ce mois-là, disoient qu'Essek estoit formellement assiéé.*” *Mercure galant* 1687/b. 300. o.

⁴⁷³ „*Il avoit fallu faire dix huit Ponts sur des Marais qui estoient presque inondez, accommoder des chemins entierement rompus par les eaux, & par les pluyes [...].*” *Mercure galant* 1687/b. 301. o.

⁴⁷⁴ „*La Cavalerie avoit manqué de fourages, n'ayant eu pour la nourriture des chevaux, que les herbages de ces Marais inondez.*” *Mercure galant* 1687/b. 302. o.

⁴⁷⁵ „*Toutes les Troupes furent incommodées, parce qu'elles furent reduites à boire des eaux croupissantes, & cela causa quantité de maladies dont plusieurs moururent.*” *Mercure galant* 1687/b. 303. o.

⁴⁷⁶ „*La resistance de cette Place [ti. Valpó] qui n'est pas forte, rebuta les Troupes [...].*” *Mercure galant* 1687/b. 304. o.

⁴⁷⁷ *Mercure galant* 1687/b. 304–312. o.

⁴⁷⁸ „*[...] pendant vingt-quatre heures le feu continuel du Canon & de la Mousqueterie des Ennemis, & mesme de la Forteresse d'Essek, qui tua plus de six cens hommes.*” *Mercure galant* 1687/b. 310. o.

⁴⁷⁹ *Mercure galant* 1687/b. 319–321. o.

⁴⁸⁰ *Mercure galant* 1687/b. 322–327. o.

⁴⁸¹ *Mercure galant* 1687/b. 322–327. o.

⁴⁸² „*L'abandonnement d'Essek & la prise de Vvalpo sont les effets de cette division.*” *Mercure galant* 1687/c. 358. o.

Sir Paul Rycout 1629-ben született Londonban Peter Rycout (Ricaut) és Mary van der Colge (Vercolge) gyermekeként. Az antwerpeni származású, protestáns kereskedő család jelentős spanyolországi, portugáliai és itáliai érdekeltségekkel bírt. Paul Rycant a Cambridge-i Trinity College-ban tanult, diplomáciai karrierje a Stuart restaurációt követően vette kezdetét, amikor 1661-ben Heneage Finch, Winchilsea harmadik earl-jének, konstantinápolyi angol követ magántitkára lett. 1666-ban felvették a Royal Society soraiba, majd 1667-ben kinevezték a Levant Company Smyrna (Ízmir) városi konzuljává. A smyrnai esztendőket követően 1685-től Sir Henry Hyde, Clarendon második earl-jének, Írország kormányzójának titkáraként, 1689-től hamburgi követként működött tovább. Londonban hunyt el 1700-ban, sírja az aylesfordi Szent Péter és Szent Pál templomban található.⁴⁸³ Legjelentősebb történeti művei a „*The History of the Present State of the Ottoman Empire*” (1667),⁴⁸⁴ a „*The Present State of the Greek and Arminian Churches...*” (1679),⁴⁸⁵ a „*The History of the Turkish Empire...*” (1680),⁴⁸⁶ és a most tárgyalandó „*The History of the Turks...*”.⁴⁸⁷

Az utóbbi munka⁴⁸⁸ 1700-ban jelent meg Robert Clavel és Abel Roper londoni nyomdájában (89. kép). A mű, a „*The History of the Turkish Empire...*” folytatásaként az alábbi tematikai sort követi: III. Vilmos angol királyoz írt dedikáció,⁴⁸⁹ az olvasókhöz írt előszó,⁴⁹⁰ IV. Mohamed szultán (1642–1687) uralkodása (az 1679. évtől),⁴⁹¹ II. Szulejmán szultán (1687–1691) kora,⁴⁹² II. Ahmed szultán (1691–1695) időszaka,⁴⁹³ II. Musztafa szultán (1695–1703) uralkodása (az 1698. évig).⁴⁹⁴ A kötetet IV. Mohamed, II. Szulejmán,

⁴⁸³ Seccombe 1897.; Király 1909. 258–259. o.; Anderson 1989. 19–48, 174–209, 248–287. o.; Darling 1994. 72–73. o.; Turhan 2003. 12. o.

⁴⁸⁴ Anderson 1989. 40–48. o.; 294–295. o.; Darling 1994.; Schweickard 2015.; Baktir 2016.

⁴⁸⁵ Anderson 1989. 216–229, 296. o.; Papademetriou 2015. 31. o.

⁴⁸⁶ Sir Rycout könyve Richard Knolles 1603-ban kiadott munkájának, a „*The Generall Historie of the Turkes [...]*” folytatásaként keletkezett. (Knolles munkájához lásd: Şenlen 2005.) Seccombe 1897. 39. o.; Anderson 1989. 229–238. o.; Turhan 2003. 12. o.

⁴⁸⁷ Anderson 1989. 280–285. o. (Sir Rycout nevéhez több műfordítás is kapcsolódik. Az angol utazó és diplomata Bartolomeo Sacchi itáliai humanista „*Vitae Pontificum*” (1479), Baltasar Gracián spanyol jezsuita szerzetes „*El criticón*” (1651–1657) és Inca Garcilaso de la Vega spanyol krónikáiró „*Comentarios Reales de los Incas*” (1609) című művét ültette át angol nyelvre. Anderson 1989. 296–297. o.)

⁴⁸⁸ Teljes címen: „*The History of the Turks Beginning with the Year 1679 [...]* until the end of the Year 1698, and 1699”.

⁴⁸⁹ Sir Rycout 1700. To the King's Most Excellent Majesty William III. [...]. /The Dedication./ [Oldalszám nélkül.]

⁴⁹⁰ Sir Rycout 1700. The Preface to the Reader. [Oldalszám nélkül.]

⁴⁹¹ Sir Rycout 1700. The Reign of Sultan Mahomet IV. 1–256. o.

⁴⁹² Sir Rycout 1700. The Reign of the Sultan Solyman. 257–398. o.

⁴⁹³ Sir Rycout 1700. The Reign of Sultan Achmet II. 398–522. o.

⁴⁹⁴ Sir Rycout 1700. The Reign of Sultan Mustapha. 523–582. o.

II. Ahmed és II. Musztafa szultánokat, valamint Thököly Imre grófot megjelenítő egész oldalas metszetek illusztrálják. A III. Vilmoshoz írt dedikáció szövege szerint a szerző a könyv anyagát tíz évi munkával állította össze Hamburgban,⁴⁹⁵ hágai, bécsi és velencei híradások felhasználásával.⁴⁹⁶ A Török Birodalom 1679 és 1698/1699 közötti történetének vonatkozásában számos kordokumentum is közlésre került a kötetben, így például megemlíthetjük Sir William Hussey (1642–1691) konstantinápolyi angol követ⁴⁹⁷ 1691. évi levelezésének több darabját,⁴⁹⁸ az 1699. évi karlócai békeszerződések szövegeit,⁴⁹⁹ a német-római császárnak illetve a nagyvezírnek adott diplomáciai ajándékok jegyzékeit,⁵⁰⁰ és egy Thököly Imre grófról szóló külön híradást.⁵⁰¹

Sir Paul Rycaut munkái nem ismeretlenek a magyar történeti kutatás számára, Kropf Lajos és Pauler Gyula élénk vitát folytatott 1897-ben a „*The History of the Turkish Empire...*” Wesselényi-féle összeesküvésre vonatkozó adatainak hitelessége kapcsán,⁵⁰² később pedig Zrínyi Miklóssal, Thököly Imrével és Mikes Kelemennel kapcsolatban is hivatkozott Sir Rycaut műveire a hazai kutatás,⁵⁰³ miközben dolgozatom témája szempontjából eddig még nem hasznosította.

Sir Rycaut az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat eseményeit nagy részletességgel ismertette művében. Részletes leírást kapunk a török sereg előkészületeiről és a főerők összetételéről is.⁵⁰⁴ Az 1687. augusztus 27-én, a szalánkeméni táborban

---

⁴⁹⁵ „*This Continuation of the Turkish History having been Compiled by me at my leisure Hours, during my Ten Years attendance on Your Majesty's Service at Hamburg [...].*” Sir Rycaut 1700. The Dedication. [Oldalszám nélkül.]

⁴⁹⁶ Anderson 1989. 281. o.

⁴⁹⁷ Sir Rycaut 1700. 397, 399–400. o.

⁴⁹⁸ Sir Rycaut 1700. Memoirs of Sir William Hussey's Reception, and Negotiations at Belgrade, dated the 30th of April 1691. To Chancellor Straatman. 409–410. o., Sir William Hussey's Letters to the Lord Pagett at Vienna. (Eddirne, 1691. május 25. , Eddirne, 1691. június 3./13.) 411–412. o.

⁴⁹⁹ Sir Rycaut 1700. Instrumentum Pacis Caesareo–Ottomanicum, Subscriptum Januarii 26. 1699. 567–573. o., The Instrument of the Treaty of Peace, Betwixt the German and Ottoman Empires, Subscrib'd, January 26. 1699. 574–581. o., Copia Instrumenti Turcici cum Moscovita. 581–582. o., Copia Instrumenti Moscovitae cum Turcis. 583–584. o., A Copy of the Turkish Treaty with the Muscovite. 585–586. o., A Copy of the Muscovite Treaty with the Turks. 587–588. o., Instrumentum Pacis inter Serenissimum & Potentissimum Regem, et Rempublicam Poloniarum, et Excelsum Imperium Ottomanicum [...]. 589–592. o., The Treaty of Peace Between The Most Serene and Most Potent King, and Republick of Poland. 593–596. o., Trattato Di Pace Tra L'Eccelso Imperio Ottomanno, E La Serenissima Republica di Venezia. 597–599. o., The Treaty of Peace between The Sublime Ottoman Empire, and Most serene Republick of Venice. 600–604. o.

⁵⁰⁰ Sir Rycaut 1700. A List of the Presents Presented to the Emperor by the Turkish Ambassador. 604. o.; *Particulars of the Presents which the Emperor by his Ambassador Gave to the Grand Seigneur.* 605. o.

⁵⁰¹ Sir Rycaut 1700. The Last Account of Count Tekely. 606. o.

⁵⁰² Kropf 1897/a.; Kropf 1897/b.; Pauler 1897/a.; Pauler 1897 /b.

⁵⁰³ Király 1909. 258–260. o.; Rónay 1987.; Köpeczi 1976. 217–218, 274. o.

⁵⁰⁴ „*This was the beginning of the Campaign, and a Prelude to the happy Successes of the Ensuing Year; when New came that the Grand Vizier was marching at the Head of a Numerous Army towards Waradin, the Number of which was Reported to amount unto Fifty thousand men, according to the account which some*

állomásozó török katonaságról az alábbi szám adatok olvashatóak: 27800 janicsár, 11500 szpáhi, 8000 irreguláris katona, 1100 „gránátos”. Továbbá 600 árkász, 1400 teve, 364 marha, 400 lőszeres vagon, 45 nehezebb és 28 könnyebb löveg tartozott a felvonuló hadhoz.⁵⁰⁵ A szalánkeméni török tábor ismertetése után az angol diplomata a keresztény sereg létszámadatait is közli, a 64200 főre becsült császári had a következő összetétellel adatolt: 9 dragonyos ezred (ezredenként 800–1100 katonával), 19 lovasezred (ezredenként 800 katonával), 27 gyalogos ezred (ezredenként 1500–2000 katonával).⁵⁰⁶ Hangsúlyos szerepet kap közlésében Eszék sikertelen ostroma: Sir Rycout megemlékezett a törökök erődítéseiről,⁵⁰⁷ továbbá a keresztények elszenvedett jelentős veszteségeiről egyaránt.⁵⁰⁸ Lotaringiai Károly visszavonulásának ismertetése után a csata közvetlen előzményeit a következőképpen írta le az angol diplomata: „*A teljes török sereg Siklós felé vonult és egy nyílt területen tábort vert, nem messze attól a várostól, amit császári sereg [korábban] szükségből elhagyott, és ahol új árkokat nyitott és figyelemre méltó védműveket emelt. Miután Mohácsot felgyújtották, a császáriak csatarendben vonultak Siklós felé.*”⁵⁰⁹

Sir Rycout csataleírását⁵¹⁰ teljes terjedelemben a melléklet 2. számú forrásfordításaként adom közre. A hadjáratot lezáró csata helyszínéül a szerző a Harsány-hegy („*Mount of Arschan*”)⁵¹¹ térségét jelölte meg.⁵¹² Híradása a Siklós felé vonuló szövetséges keresztény sereg balszárnya elleni török támadással kezdődik, majd a török tábor elleni keresztény rohammal és győzelemmel ér véget.⁵¹³ Leírása szerint a csata első fázisának fontos momentuma volt, hogy a Lotaringiai Károly vezette keresztény jobbszárny – a kedvezőtlen terepviszonyok miatt – nem tudta azonnal megsegíteni teljes erejével a szorongatott helyzetben levő balszárnyat.⁵¹⁴ Az összecsapás második

---

Spies pretended to have received from the Muster-Roll, taken the 27th of April, in the Plains of Salankemen near Belgrade [...].” Sir Rycout 1700. 237. o.

⁵⁰⁵ Sir Rycout 1700. 237. o. (Vö.: Dávid – Fodor 2003. 111–128. o.)

⁵⁰⁶ Sir Rycout 1700. 237–238. o.

⁵⁰⁷ Sir Rycout 1700. 241. o.

⁵⁰⁸ Sir Rycout 1700. 241. o.

⁵⁰⁹ „[...] the whole Turkish Army marched towards Siklos, and pitched in an open Country not far distant from the Town through which the Imperial Army was of necessity to pass, and there they opened some new Trenches, and raised Works of some considerable defence. After that Mohatz was burnt; the Imperialists in order of Battle took their March towards Siklos [...].” Sir Rycout 1700. 243. o.

⁵¹⁰ Sir Rycout 1700. 244–245. o.

⁵¹¹ Sir Rycout 1700. 244. o.

⁵¹² „The Success of this Battle, near Harscham, happened very seasonable to the Christian [...].” Sir Rycout 1700. 246. o.

⁵¹³ Sir Rycout 1700. 244–245. o.

⁵¹⁴ Villars 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 369–370. o. (Villars 1987. 357–358. o.)

szakaszának ismertetésekor Rycaut megemlékezett a Commercy-ezred⁵¹⁵ jelentős emberveszteségeiről,⁵¹⁶ nem tett viszont említést a török tábor befejezetlen védműveiről. A csata meghatározó tényezőjeként hangsúlyozta, hogy a szpáhi lovasság által magára hagyott janicsár gyalogság a befejezetlen sáncokban nem volt képes a támadók ellen hatékony védekezés kifejtésére.⁵¹⁷ A csatában résztvevő, nevesebb személy sebesüléséről, csak Zinzendorf gróf⁵¹⁸ vonatkozásában olvashatunk.⁵¹⁹ Rycaut a török had veszteségeit 8–11 ezer főben, a keresztény szövetséges hadét kevesebb, mint 1000 főben határozta meg.⁵²⁰ A Harsány-hegyi csata leírását követően az angol utazó közlését a török katonaság Eszékre való menekülésével és a nagyvezír elleni lázadásával,⁵²¹ valamint a hadjárat során keresztény kézre került erősségekkel (Vucsin, Valpó, Eszék) kapcsolatos beszámolóval rekeszti be.⁵²²

10.3.4.3. Berwick hercegének csataleírása (1778)

A következő ismertetésre kerülő memoár szerzője az angol James Fitz-James, Berwick hercege. James Fitz-James II. Jakab angol király⁵²³ és Arabella Churchill⁵²⁴ törvénytelen gyermekeként született 1670. augusztus 21-én a középső-franciaországi Mouilins városában. Katolikus neveltetésben részesült, korai éveit Franciaországban töltötte. Már fiatalon katonai szolgálatba lépett, az 1685. évi Monmouth-féle felkelés idején Christopher Monck, Albemarle hercegének seregében szolgált. Önkéntesként részt vett az 1686. és 1687. évi törökellenes magyarországi hadjáratban. II. Jakab trónfosztása és a Stuart restauráció katonai kudarcai után a Francia Királyság szolgálatába állt. Fényes katonai karriert futott be a francia hadseregben, XIV. Lajos 1706-ban Franciaország

---

⁵¹⁵ Charles-François de Lorraine, Commercy hercege (1661–1702) császári ezredes, később vezérőrnagy. *Wanostrocht* 1829. 161–162. o.

⁵¹⁶ *Villars* 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (*Villars* 1987. 358. o.)

⁵¹⁷ *Villars* 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (*Villars* 1987. 358. o.)

⁵¹⁸ Christian Ludwig Zinzendorf gróf (1669–1687), Georg Ludwig Zinzendorf titkos tanácsos és Hoffkammer elnök fia. *Wurzbach* 1877. 16. o.; *Arnegger* 2000. 121–144. o.

⁵¹⁹ *Sir Rycout* 1700. 244. o.

⁵²⁰ *Sir Rycout* 1700. 245. o.

⁵²¹ *Sir Rycout* 1700. 246–248. o.

⁵²² *Sir Rycout* 1700. 248–249. o. Vö.: *Villars* 1884. Villars au roi. Vienne, 16 septembre 1687. 381. o. (*Villars* 1987. 372. o.)

⁵²³ Ua.: 1685–1688

⁵²⁴ John Churchill, Malborough első hercegének testvére. *Petrie* 1953. 13. o.

marsalljává nevezte ki. Legnagyobb győzelmeit a spanyol örökösödési háború idején, az almansai csatában (1707) és Barcelona ostromakor (1714) vívta ki. A lengyel örökösödési háborúban, Philippsbourg ostroma alatt esett el 1734. június 12-én.⁵²⁵

James Fitz-James visszaemlékezései kilenc (hat francia, kettő angol és egy német nyelvű) kiadást értek meg az 1737 és 1839 közötti időszakban.⁵²⁶ Fontos azonban megjegyeznem, hogy az 1778. évi párizsi kiadást megelőzően nem beszélhetünk szöveghű emlékirat-kiadásokról (90. kép), csak kivonatolt munkákról. A kutatás a Berwick-emlékiratok első szöveghű közlésének az 1778-ban, két kötetben megjelentetett, párizsi Moutard-kiadást („*Mémoires du Maréchal de Berwick, écrits par lui-même...*”) tekinti.⁵²⁷ Az utóbbit Luke Joseph Hooke (1716–1796) író teológus, a párizsi Sorbonne tanára⁵²⁸ készítette elő 1777-ben, a herceg levelei és feljegyzései alapján.⁵²⁹

James Fitz-James személye és memoárjai nem ismeretlenek a hazai hadtörténeti kutatás számára. Berwick 1686. és 1687. évi magyarországi működésére és emlékirataira már korán felfigyelt Bubics Zsigmond, Kropf Lajos, Horváth Kázmér, Károlyi Árpád és Markó Árpád az angol–magyar kapcsolatok vizsgálata vonatkozásában.⁵³⁰ Legújabban Tóth Ferenc 1996-ban megjelent írásában emlékezett meg a jakobita emigránsból lett marsall személyéről.⁵³¹

Az 1687. évi hadjárat leírásának középpontjában két esemény, az Eszék elleni sikertelen, de jelentékeny emberveszteségekkel járó keresztény ostromkísérlet és a hadjárat kimenetelét eldöntő összecsapás, az 1687. augusztus 12-i Harsány-hegyi csata áll. A Berwick hercege memoárjában közölt csataleírást⁵³² teljes terjedelemben, a melléklet 3. számú forrásfordításaként adom közre. A csatáról szóló visszaemlékezés a vonuló keresztény sereg elleni török támadás leírásával indul, majd a török gyalogság elleni

---

⁵²⁵ *Mémoires du Maréchal de Berwick* 1828.; *Éloge du Maréchal de Berwick* 1884.; Wilson 1883.; Sévrette 1904. 29–50.; Wilson 1883.; Petrie 1953.; Tucker 2015. 81–83. o.

⁵²⁶ Az emlékiratok kiadásainak jegyzékét az Österreichische Nationalbibliothek, a Bibliothèque nationale de France és a Hathi Trust Digital Library katalógusai alapján állítottam össze.

⁵²⁷ Berwick hercegének emlékirataihoz lásd legújabban: Garapon 2012.

⁵²⁸ Dulles 2005. 204. o.

⁵²⁹ *Mémoires du Maréchal de Berwick* 1828. Avertissement sur les mémoires du maréchal de Berwick. 283–288. o.

⁵³⁰ Bubics 1891. 578. o.; Kropf 1894. 139–140. o.; Horváth 1928. 15–16. o.; Károlyi 1936. 119–120. o.; Markó 1937. 215. o. (A kora újkori angol-magyar kapcsolatokhoz lásd még: *Angol és skót utazók a régi Magyarországon* 1994.)

⁵³¹ Tóth 1996. 159. o.

⁵³² *Mémoires du maréchal de Berwick* 1828. 318–321. o.

keresztény rohammal és a török katonaság üldözésének tárgyalásával fejeződik be.⁵³³ Berwick hercege csak két órára tette az összecsapás hosszát, ez a tévedés feltételezhetően arra vezethető vissza, hogy ő maga a Taaffe ezred katonáihoz hasonlóan nem vett részt a küzdelem második fázisában, a török tábor elleni délutáni támadásban. A herceg a török sereg veszteségeit 10 ezer főben, a keresztény had halottainak és sebesültjeinek számát kevesebb, mint 2 ezer főben becsülte meg. A visszaemlékezésben nem olvashatunk nevesebb halottokról vagy sebesültekről.⁵³⁴

10.3.4.4. Az újabb írásos források kritikai értékelése

A Harsány-hegyi összecsapás írásos emlékeivel kapcsolatos kutatásaim során három, nyomtatásban megjelent munka, ezen belül két szekunder forrás, egy korabeli újsághíradás és egy kordokumentumokból összeállított történeti munka, valamint egy primer forrás, egy a hadjáratban résztvevő önkéntes memoárjából származó csataleírás vizsgálatát végeztem el. A vizsgált csataleírások híradásait a melléklet 6. számú táblázatában hasonlítom össze.

A megjelenésüket tekintve kronológiai rendben tárgyalt források sorát a *Mercure galante* tudósításai nyitják. A lap az 1687. évi magyarországi hadjárat eseményeit a hadinaplókhoz és a diplomáciai jelentésekhez képest kevésbé részletezően, a történéseket térben és időben felületesen tárgyalva adta csak közre (sem a csata pontos helyét, sem annak pontos napját nem írta meg),⁵³⁵ továbbá a török vereség okait sem vizsgálta. A híradás fő célja a szalonok előkelő és művelt közönségének informálása, így a főbb események leírása, a nevezetesebb személyek sebesüléseinek, illetve halálának közzététele volt. A szövetséges keresztény seregben szolgáló híresebb személyek közül Commercy (Comercy) hercegének⁵³⁶ sebesüléséről, illetve Ligniville (Ligneville) gróf⁵³⁷ és Zinzendorf (Zinzindorf) gróf elestéről olvashatunk csak,⁵³⁸ a csatában részt vevő előkelő

⁵³³ Berwick hercege név szerint is megnevezte írásában az összecsapás legjelentősebb topográfiai terep pontját, a Harsány-hegyet („*montagne de Harsan*”). *Mémoires du maréchal de Berwick* 1828. 320. o.

⁵³⁴ *Mémoires du maréchal de Berwick* 1828. 318–321. o.; Veress 1987. 700–714. o.; *Mercure galant* 2017. 28–30. o.

⁵³⁵ A *Mercure* későbbi számában az összecsapást következetesen „*harsányi csata*” („*la Bataille d’Harsa*”) elnevezéssel illette már. *Mercure galant* 1687/c. 356, 359. o.

⁵³⁶ Charles-François de Lorraine, Commercy hercege (1661–1702), császári ezredes, majd vezérőrnagy. *Wanostrocht* 1829. („*Le prince de Commercy*”). 161–162. o.; *Budától–Belgrádig* 1987. 454. o.

⁵³⁷ Charles de Ligneville, Bassompierre ura (?–1687), császári ezredes. *Motta* 2012. 664. o. Vö.: *Budától–Belgrádig* 1987. 456. o.

⁵³⁸ *Mercure galant* 1687/b. 326. o.

franciák közé sorolható Claude Louis Hector de Villars márkiról (XIV. Lajos későbbi marsalljáról)⁵³⁹ és Jean Louis Rabutin de Bussyról (Erdély későbbi császári főparancsnokáról)⁵⁴⁰ hallgat a híradás. A francia közvélemény a magyarországi harcokban részt vevő önkéntesek, a francia diplomácia pedig a külpolitikai törekvései miatt tanúsított kiemelt érdeklődést a magyarországi hadszíntér iránt.⁵⁴¹ Ez a figyelem természetesen nem volt új keletű, hiszen az 1663/1664. évi magyarországi hadjárat történéseivel is kiemelten foglalkozott már a franciaországi politikai és irodalmi sajtó.⁵⁴² Összességében a *Mercure galant* bécsi forrásokon alapuló híradása pontosnak mondható, ugyanakkor az újság magáról a török tábor elleni keresztény támadásról alig közöl lényegi információt.

Az előzőeknél sokkal részletesebb csataleírás olvasható Sir Paul Rycaut „*The History of the Turks...*” című történeti művében. A szerző az 1687. évi magyarországi események ismertetésekor hírforrásait csak „*News*”-ként adta meg. A kutatás jelenlegi állása szerint, Rycaut felhasznált forrásai közül az *Europäische Zeitung* egyes (bécsi haditudósításokon alapuló) 1687. évi magyarországi tudósításait azonosíthatjuk.⁵⁴³ Rycaut leírása a hadijelentésekhez, illetve diplomáciai jelentésekhez hasonlóan nagy részletességgel tárgyalta a bajor csapatok elleni török támadást. A *Mercure galante* híradásához hasonlóan azonban ebben az esetben is összemosódott a csataleírásban az összecsapás két időben és térben jól elkülöníthető fázisa. A vereség okát Rycaut is a szpáhi lovasság menekülésében látta, a török tábor befejezetlen sáncműveiről már nem írt.

A vizsgált források sorában legkésőbb nyomtatásban megjelenő munka Berwick hercegének visszaemlékezése. A törökellenes magyarországi hadszíntéren a szövetséges keresztény seregben önkéntesként megforduló nyugat-európai arisztokraták működésében a diplomáciai tevékenységnek, a „*kereszties háborúban*” való részvételnek, a katonai képességek bizonyításának vagy éppen a háború művészetével kapcsolatos ismeretek elsajátításának motívumai játszottak szerepet.⁵⁴⁴ Berwick hercege esetében a magyarországi hadszíntérre való utazásnak egyértelműen a tanulás volt a fő célja.⁵⁴⁵ Az események után íródott visszaemlékezései a hadinaplókhöz és katonai jelentésekhez képest kevésbé részletezőek, ugyanakkor az angol herceg értesülései pontosnak mondhatóak.

---

⁵³⁹ Villars 2015. 184, 186. o.

⁵⁴⁰ Heckenast 2005. 350. o.

⁵⁴¹ Kerekes 2010. 51–55. o.

⁵⁴² Köpeczi 1985. 11–32. o.

⁵⁴³ Sir Rycaut 1700. 237–263. o.; Bécsi haditudósítások 1995.

⁵⁴⁴ Barta 1985. 100–101. o.

⁵⁴⁵ Petrie 1953. 27–30. o.

Főleg a csata első fázisához kapcsolódóan a keresztény balszárny harcaihoz ad értékes információkat.⁵⁴⁶

11.4. A Harsány-hegyi csata képi forrásai

A Harsány-hegyi összecsapásról fennmaradt korabeli képi források jelentős része ugyan propagandisztikus, gyakran fiktív tájelemeket mutató, sok anekdotikus mozzanatot hordozó alkotás – több ábrázolás központi témája például a nagyvezír sátrának elfoglalása (91. kép), illetve kifosztása⁵⁴⁷ – azonban közöttük több olyan hiteles képi forrás is a kutatás rendelkezésére áll, amelyek a csatában résztvevők beszámolóí, illetve vázlatrajzai alapján készült.

A csatával kapcsolatos képi forrásokból a Szita László által szerkesztett és 1987-ben megjelentetett „*Budától–Belgrádig...*” című forrásgyűjtemény több ábrázolást közöl a Magyar Nemzeti Múzeum, a volt mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum, a Bécsi Hadilevéltár és a Karlsruhei Tartományi Főlevéltár gyűjteményeiből. Sajnálatos módon azonban az augusztus 12-i csata ezen ábrázolásai nélkülözik a leíró elemzést, csak illusztráció szerepét töltik be a kötetben.⁵⁴⁸ Az összecsapás hiteles képi ábrázolásait elsőként hadtörténeti forrásként Veress D. Csaba használta fel, aki 1987-ben és 1989-ben megjelent tanulmányaiban részletes leíró elemzését adta a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában fennmaradt, Miksa Emánuel választó seregének vonulási rendjét bemutató bajor metszetsorozatból az augusztus 11-i és 15-i táborozást ábrázoló részeknek, valamint a D’Hallart – Wening-féle illetve Juwigny – Langgrafen-féle rézkarcoknak.⁵⁴⁹ Veress D. Csaba megkezdett kutatásainak folytatásaként a továbbiakban kísérletet teszek az összecsapás korabeli csataképei és térképművei lehetséges kapcsolatrendszerének ez idáig a kutatás érdeklődési köréből kimaradt bemutatására és pontosabb keltezésére.⁵⁵⁰

---

⁵⁴⁶ *Mémoires du Maréchal de Berwick* 1828. Avertissement sur les mémoires du maréchal de Berwick. 284. o.; Kropf 1894. 140. o.; Horváth 1928. 16. o.

⁵⁴⁷ Baudez 2005. 681–682. o.

⁵⁴⁸ *Budától–Belgrádig* 1987. [Oldalszám nélkül.]

⁵⁴⁹ Veress 1987. 693–703. o.; Veress 1989. 51–60. o.

⁵⁵⁰ Kutatásaim nem érintik a fiktív csataképek csoportját. A Harsány-hegyi csata fiktív ábrázolásaihoz szemléletes példát nyújtanak a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában fennmaradt Sebastian

A Harsány-hegyi csata egyik leginformatívabb képi ábrázolásaként tartható számon a Ludwig Nicolas D'Hallart és Michael Wening által, vélhetően 1687 és 1688 között készített csataképe (92. kép).⁵⁵¹ A Miksa Emánuel bajor választónak ajánlott rézkarc északi irányból (a Harsány-hegy felől) láttatja az összecsapást, a megjelenített események illetve tereppontok azonosítását kartusban feloldott jelmagyarázat segíti. Az ábrázoláson több, a modern kori tájban is azonosítható tereppont figyelhető meg.⁵⁵² A kép alsó szegmensének jobb részén a Harsány-hegy⁵⁵³ és annak lábánál romos templommal ábrázolt Harsány település („Y[:] *il Monte Harsan*”, „Z[:] *cosi chiamato dalla vicina riunata terra da Harsan*”) sematikus rajza látható.⁵⁵⁴ A rézkarc kompozíciójának alsó egysége a csata első fázisát, a szövetséges keresztény sereg elleni török támadást mutatja a Harsány-hegytől délre futó Mohács–Siklós úttal („*La strada di Mohatz a Siklos*”) és a hegytől déli irányba húzódó, egymással párhuzamos irányítású tereplépcsőkkel. A kompozíció felső része az összecsapás második fázisát, a keresztény hadnak a török tábor elleni rohamát láttatja. Jól azonosíthatóak a Karasica folyó mocsarai („X[:] *la palude da Caras*”), a tábornyugatról határoló, a Harsány-hegytől délre húzódó erdőség („T[:] *un grande, e folto bosco*”) és a külön magyarázó felirattal nem kísért pölöcskei ferences kolostor romja.⁵⁵⁵

Veress D. Csaba nem foglalkozott tanulmányaiban a Magyar Nemzeti Múzeumban található, Miksa Emánuel választó seregének vonulási rendjét bemutató bajor metszetsorozat⁵⁵⁶ szerzőinek kérdéskörével. Fontos megjegyezni azonban, hogy az olasz nyelvű feliratokkal kísért két vázlat szintén D'Hallart és Wening munkája.⁵⁵⁷ Az augusztus 11-i táborozást megjelenítő munka (93. kép) a bajor és a császári had táborát a Harsány-hegy és a Karasica mocsarai közé, a Mohács és Siklós közötti úttól („*La strada che da Siklos conduce a Mohatz*”) északra tette, valamint a képmező jobb felső részében egy, a

---

le Clerc és Johanna Sibilla Krausin XVII. századi rézkarcai. („*LA BATAILLE D'HARSAN*”, lt. sz.: T. 4723; 146/1951.)

⁵⁵¹ Lt. sz.: T-3954., Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok.

⁵⁵² Második katonai felmérés, XXX-65/66. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Térképtár.

⁵⁵³ A Harsány-hegy tetején nem kerültek megjelenítésre a középkori vár maradványai. A kutatás jelenlegi állása szerint az 1543-ban török kézre kerülő vár semmilyen szerepet nem töltött már be az 1687. összecsapás idején. Veress 1992. 62–63. o.; Kápolnay 2006. 38–39. o. (A szársomlyói vár falmaradványainak XVIII. századi bontásáról értékes forrást ad a nagyharsányi evangélikus egyház emlékkönyve. Az 1876-ban összeállított dokumentum az 1720-as évekre az alábbi információt adja: „*Az egész falu férfial, asszonyal, gyermek [és] vénei [a] hegy tetején levő vár omladékából hordoznak tekenővel egyéb edényekben a téglát s nap jában három szornál többet nem fordulnak, s építessék meg nagy bajjal a' templom tornyot [...]*.” NREE 1876. 17. o.)

⁵⁵⁴ A XIII. századi eredetű Mindszentek-plébániatemplom szentélyét a törökkorban is használták. Dercsényi 1984. 28–31. o.; Mendele 1985.

⁵⁵⁵ Veress 1987. 700–714. o.; Veress 1989. 55–59. o.

⁵⁵⁶ „*L'Accampamento del di 11 Agosto*”, „*L'Accampamento del di 15 Agosto*”. Lt. sz.: T-3949, T-3950. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok.

⁵⁵⁷ Basics 1984. 8. o.

mai villányi Templom-hegyen állt templomrom is ábrázolásra került.⁵⁵⁸ Az augusztus 15- i táborozás rendjét bemutató rézkarc (94. kép) az előző ábrázoláshoz hasonlóan észak–déli irányú nézőponttal jelenítette meg a szövetséges sereg táborát.⁵⁵⁹ D’Hallart és Wening újabb munkája három tereppontot (Kistótfalu, a török tábor sáncai és a Mohács és Siklós közötti út) kísért felirattal ebben az esetben.

D’Hallart és Wening először leírt csataképéhez sok tekintetben hasonlít egy, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött, ismeretlen német mesterhez kötött és a XVII. század végére datált rézkarc (95. kép). Az ábrázolás hosszú címfelirata részletesen tudósít a győzelem nagyságáról, a török veszteségekről és a zsákmányolt hadianyagról: „*Geschicht so sich den 12. Augusti a[nn]o 1687. zwischen der käyserliche u[nd] türkischen Armee zugetragen, in dem türkischer seits 12 M erlegt, die übrigen aus ihrem Läger verjot worden, hinderlassent aller Bagge, 65 Canonen u[nd] 10 Mörsern*”.⁵⁶⁰ A rézkarc D’Hallart és Wening ábrázolásának kompozícióját követve a Harsány-hegytől délre ábrázolja az összecsapás két fő fázisát. A csata eseményeinek és a főbb tájlemek azonosítását kartusba foglalt magyarázó szövegek segítik ebben az esetben is. Itt is ábrázolásra került a Harsány-hegy („*A. der berg Harsan*”), a török táborát körülvevő ingoványos és cserjés területrészek („*P. Flusgetruckenter Morast*”, „*Q. Gebüsche*”), a környezetéből kimagasodó szárazulatra támaszkodó török sáncrendszer („*C. Türkische Trenchement*”) a tábor területén elhelyezkedő településsel és öreg templomrommal („*G. Ein Flecken u[nd] eine ruinierte alte Kirchen*”). Az ismeretlen német mester szintén külön megjelenítette a csata kedvelt kompozíciós elemét, a janicsár aga és a nagyvezír sátrát („*S. Des Janizz[ar] Aga Zelt*”, „*H. Des Gros Vezier Zelt*”).

A D’Hallart–Wening-féle rézkarc vagy az ismeretlen német mester rézkarcának kompozícióját használhatta fel előképnek az 1688-ban, Nürnbergben megjelent és I. Lipót császárt dicsőítő „*Ruhm-belorberter [...] Kriegs-Helm [...]*” II. kötetében található csatakép (96. kép) készítője. A Christoph Boethius könyvét illusztráló ábrázolás kiválóan szemlélteti, hogy a másolás során hogyan egyszerűsödhet le a csatatér korábban ábrázolt környezete. A fentebb bemutatott, ismeretlen német mesterhez kötődő rézkarc még megjelenítette a török tábor ábrázolásakor a pölöcskei obszerváns kolostor romjait, ezzel pontosan követve D’Hallart és Wening műalkotásának kompozícióját, a „*Ruhm-*

⁵⁵⁸ Veress D. 1987. 691, 694, 697. o.

⁵⁵⁹ Veress D. 1987. 691, 698, 701. o.

⁵⁶⁰ Lt. sz.: 5701. (Másodpéldány: lt. sz.: T.595.) Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok. (Budától–Belgrádig 1987. [Oldalszám nélkül.]

belorberter [...] Kriegs-Helm [...]” csataképe esetében ugyanakkor már nem került feltüntetésre kolostorrom.⁵⁶¹ Ugyanakkor az ábrázolás segítheti az ismeretlen német mesterhez kötött csataképnek az 1687–1688. évre való keltezését, ha elfogadjuk, hogy a Boethius-munka illusztrátora azt használta forrásként.

A Harsány-hegyi összecsapás további, különösen fontos képi ábrázolása Carlo Juwigny császári hadmérnök és Franck Johannes de Langgrafen a XVII. század utolsó negyedére keltezett munkája (97. kép).⁵⁶² Juwigny és Langgrafen déli irányból (a török tábor) felől jelenítette meg az augusztus 12-i összecsapást. A csatakép ebben az esetben is két fő tematikai részre tagolódik: a felső, a csata első fázisát mutató szegmensre és az alatta levő, az összecsapás második periódusát bemutató részre. A felső képmezőt a Harsány-hegy uralja, bal oldalt Siklós („*Siclos*”) sematikus ábrázolása figyelhető meg, a hegy lábánál Nagyharsány („*harsan*”) a plébániatemplom tornyát is mutató sematikus településképe látható. A rézkarc középső terét a mocsarak által övezett, hosszúkás szárazulaton kialakított török tábor, illetve a tábor elleni keresztény támadás megjelenítése, míg a képmező alsó részét keresztény és török lovasok küzdelmének képe uralja. A rézkarc középső, az összecsapás második fázisát mutató egységében újra feltüntetésre került Nagyharsány település („*L. das Dorf Harrsan [...]*”).⁵⁶³

Juwigny és Langgrafen rézkarcának kompozíciós megoldása köszön vissza J. Joseph Waldtmannak és J. Ulrich Krausnak az „*Admirables Efectos de la Providencia sucedidos en la vida e imperio de Leopoldo primero ... emperador de Romanos*” 1696-ban kiadott, III. kötetében megjelent ábrázolásán (98. kép).⁵⁶⁴ A képmező felső, a csata kezdetét mutató részét a Harsány-hegy („*A[.] Montaña de Arsan*”) uralja. A két alkotó szemmel láthatóan még nagy pontossággal követte Juwigny és Langgrafen rézkarcát a török tábor („*K[.] Campamento de los turcos [...]*”) megjelenítésekor: a tábort övező erdők és mocsarak („*G[.] Pantano al lado derecho del Campo enemigo*”, „*H[.] Parte del Bosque [...]*”) illetve a sáncrendszer („*F[.] Trincheramiento en le Campo Ottomano*”) is megjelenítésre került. Waldtman és Kraus ábrázolása segítheti Juwigny és Langgrafen

⁵⁶¹ Boethius 1688. [Oldalszám nélkül.]

⁵⁶² Lt. sz.: T-5998. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok.

⁵⁶³ Veress 1987. 700–714. o.; Veress 1989. 53–53. o.

⁵⁶⁴ *Admirables Efectos de la Providencia sucedidos en la vida e imperio de Leopoldo primero* 1696. [Oldalszám nélkül.] (Ugyanezt a képi ábrázolást a „*Budától–Belgrádig...*” című forrásgyűjtemény Beutats Pieter Balthasar munkájaként hozza. Lt. sz.: 5708., Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, *Budától–Belgrádig* 1987. [Oldalszám nélkül.]) (Lásd még: Tóth 2017. 768. o.)

munkájának szűkebb keltezését, a Marcus Antonius Pandulpho Malaetsta milánói nyomdájában megjelenő kötet kiadási éve alapján azt 1687 és 1696 közé datálhatjuk.

A fentebbi csataképek mellett külön ki kell térnünk néhány, a csatatér lokalizációja szempontjából informatív korabeli térképészeti munkára. A sort az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában, az Apponyi-gyűjteményben fennmaradt, Carl Joseph Juvigni elbeszélése alapján, Romeyn de Hooghe által 1687-ben készített és Amszterdamban megjelent, holland nyelvű „*Abbildung des unvergleichen Sieges, den seine Durchl. der Hertzog von Lotharingen, und seine Chur-Fürstl. Durchl. von Beyeren, den 12. Aug. n. st. 1687. von denen Ungläubigen erhalten*” című röplap (99. kép) ábrázolásaival nyitjuk.⁵⁶⁵ A munka csatakép és térképmű is egyszerre. A rézmetszet három főbb részre tagolódik. A legfelső részt a Harsány-hegyi összecsapás mozgalmas, lovasok és gyalogos katonák küzdelmét mutató csataképe, a török tábor lerohanása és az eszéki híd („*H. Die Esseker Bruche*”) leomlása látható. A török tábor egyetlen azonosítható tereppontja a D’Hallart–Wening-féle rézkarcon is ábrázolt, toronnyal rendelkező kolostorrom. A csatakép alatt a keresztény hadrend felépítését mutató – szintén a D’Hallart–Wening-féle rézkarcon feltüntetett keresztény sereg hadrendjének megjelenítésével megfeleltethető – vázlat látható. Az illusztráció legalsó egységét a keresztény sereg vonulási útját és táborozási helyeit mutató különálló térkép-vázlat („*MARCHE CAMPEMENT LAGERORDE*”) képezi. A térkép alatt a Harsány-hegyi csatát (azaz az 1687. augusztus 12–18-i eseményeket) elbeszélő szövegrész, illetve a képi ábrázoláson, továbbá a vázlatrajzokon használt betű- és számjelek magyarázata olvasható. A térkép-vázlat Párkánytól a Dráva torkolatáig mutatja a keresztény seregek vonulási rendjét. A vázlat az Eszéktől való elvonulást követő időszakra vonatkozóan négy táborozási helyet (Mohács, Baranyavár, Dárda és Siklós) ad meg. A csata helyét „*Plaats der Bataille*” névvel jelölte a metsző a Harsány-hegytől („*Archanie Mons*”) és egy meg nem nevezett folyótól (véltetően a Karasicától) délre. A Harsány-hegytől dél-nyugatra Harsány település („*Harsa*”) is megjelenítésre került. Romeyn de Hooghe 1687-ben készített rézkarcának kompozíciós megoldásával jelentős hasonlóságot mutat egy, a Bibliothèque nationale de France gyűjteményében fennmaradt nyomtatvány (100. kép).⁵⁶⁶ A római Giovanni Giacomo de Rossi műhelyében, 1687-ben kiadott „*Delineatione generale dell’armata imperiale sotto il commando der ser. sig. duca di Lorena*

⁵⁶⁵ Lt. sz.: App. M. 967., Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára.; *Rózsa* 1965. 19, 20. o.

⁵⁶⁶ Lt. sz.: GE DD-2987 /3263/., Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans.

generalissimo come fu accampata adi 25 giugno 1687 in ordinanza militare de battaglioni e squadroni” című ábrázolás ismeretlen olasz mester munkája. A rézkarc de Hooge csataképpel, illetve térképművével ellentétben nem az 1687. augusztus 12-i összecsapást, hanem az azt megelőző sikertelen eszéki ostromműveleteket mutatta be. A kommentárokkal és feliratokkal kísért képmező ebben az esetben is három részre osztható: a felső mezőben balra Eszék látképe, jobbra pedig az eszéki harcokat mutató vázlatrajz látható. A felső képmező alatt az amszterdami rézkarchoz hasonlóan a keresztény szövetséges sereg hadrendje és a keresztény katonaság magyarországi vonulási útja került megjelenítésre. Kérdéses, hogy a Giovanni Giacomo de Rossi műhelyében működő ismeretlen olasz mester utánozta-e az amszterdami rézkarc kompozícióját? A római műhelyben készült ábrázolás az eszéki ostrom témája alapján készülhetett de Hooghe rézkarca előtt, ebben az esetben viszont a holland rézkarc előképét kell látnunk a jelen munkában.

Romeyn de Hooghe rézkarcát követően egy, a római Giovanni Giacomo de Rossi műhelyében készült és egy ismeretlen olasz mesterhez köthető rézkarcot (101. kép) vizsgálunk.⁵⁶⁷ A Federico Baldeschi Colonna (1625–1691) bíborosnak⁵⁶⁸ ajánlott magyarázó szöveggel rendelkező művet 1687 és 1691 közé keltezhetjük. Ez a munka is magában egyesíti a térkép és a csatakép műfaját: a madártávlatból megjelenített központi csataképet térképszerű tájbrázolás kereteli. A rézkarc alján a Harsány-hegy („*Monti d’Arscia*”) és Siklós („*Siklos*”) felirattal kísért sematikus kép látható. Az események bemutatása szempontjából fontos további topográfiai pontként az eszéki erősséget, illetve hidat („*Essek Palance*”, „*Ponte di Essek*”), valamint Dárdát („*Frte di Darda*”) említhetjük meg. A keresztény és a török had összecsapása a Duna („*Danubio flvme*”), a Dráva („*Dravo flvme*”) és egy meg nem nevezett folyó (véltetően a Karasica), illetve mocsarak („*M Marassi ó Paludi*”) által határolt területen került megjelenítésre. A munka bal alsó oldalán a Siklós felé vonuló keresztény sereg elleni török támadás, a mű középpontjában pedig Lotaringiai Károly hadának a sáncművekkel védett török tábor („*E Trincieramento et Accampamento del Grand Visir*”) elleni döntő támadása látható.

Az utóbbi rézkarc kompozíciójával hasonló ábrázolást találunk a szintén a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában fennmaradt, Pieter van den Berge (1659–

---

⁵⁶⁷ Lt. sz.: 1198., Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok. (*Budától–Belgrádig* 1987. [Oldalszám nélkül.]

⁵⁶⁸ Federico Baldeschi 1673/1674-ben nyert római bíborosi kinevezést. *Moroni Romano* 1840. 61–62. o.

1737) nevéhez köthető metszeten (102. kép).⁵⁶⁹ Az amszterdami rézmetszet a Giovanni Giacomo de Rossi műhelyében készített ábrázolásnál ugyanakkor lényegesen elnagyoltabb. A felületesebb ábrázolásmódot jól szemlélteti az eszéki híd sematizáló megjelenítése és a török tábor védő sáncművek teljes elhagyása is. A kompozíciós megoldás alapján Van den Berge egyértelműen előképként használta fel a Giovanni Giacomo de Rossi műhelyében készített ábrázolást, a keltezését segítő felirat hiányában a munkát 1687 és 1737 közé datálhatjuk.

A térképek sorában utoljára Ferdinando Luigi Marsigli a „*Stato militare dell’ Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo*” című művéhez készített, a Harsány-hegyi csatát megjelenítő vázlatrajzát (XXVIII. ábra) (103. kép) tárgyaljuk.⁵⁷⁰ Az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjáratban megforduló Marsigli vázlatrajza valós topográfiai információkat hordoz az összecsapásra vonatkozóan. Az itáliai polihisztor az eseményeket dél–északi tájolással a Harsány-hegy déli térségében mutatta be.⁵⁷¹ A vázlatrajz képmezeje két fő részre tagolható. Az alsó (a Harsány-hegy déli oldalánál) jeleníti meg a török hadnak a Siklós felé vonuló keresztény sereg balszárnya elleni támadását. A képmező felső részén a környezetéből kimagasodó szárazulaton elnyúló török tábor és az azt védő sáncrendszer látható.⁵⁷²

A fentebb bemutatott ábrázolásokat a Harsány-hegyi csata hiteles képi forrásainak kell tekintenünk. A képi források kapcsolatrendszerét a 104. képpel adatom. Az ábrázolásokból egyértelműen elkülöníthető a csata két fő fázisa: szövetséges keresztény sereg balszárnya ellen török támadása a Harsány-hegynél, valamint a keresztény katonaság későbbi rohama a török tábor ellen. Leggyakoribb és legjellemzőbb tereppontként a Harsány-hegy, a Karasica folyó, a török tábor magaslata, és a pölöskei ferences kolostor romja figyelhető meg. Az ábrázolások közvetített információi alapján Ludwig Nicholas D’Hallart, Michael Wening, Carlo Juwigny, Franck Johannes de Langgrafen, az ismeretlen olasz mester, Romeyn de Hooghe, és Ferdinando Luigi Marsigli ábrázolásaik elkészítésekor hiteles forrásokat használtak fel vagy maguk is az események résztvevői voltak.

---

⁵⁶⁹ Lt. sz.: 1117., Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok. (*Budától–Belgrádig* 1987. [Oldalszám nélkül.]

⁵⁷⁰ Szakály 1986. 80. o.

⁵⁷¹ Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXVIII. 89. o. (Marsigli 2007. 191. o.)

⁵⁷² Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXVIII. 89–92. o. (Marsigli 2007. 191–193. o.)

10.5. A csata régészeti kutatása

A csatát területéről jelentékeny számú szórvány tárgyi emlék ismert, sajnálatos módon ezeknek a tárgyaknak a pontos előkerülési helye ma már nem vagy csak nehezen rekonstruálható. A továbbiakban a 2015–2016. évi beremendi terepbejárások eredményeit, azt követően a csata szórvány tárgyi emlékéanyagának gyűjtését mutatom be.

10.5.1. A 2015–2016. évi régészeti kutatás Beremend határában

Máté Tamás, a pécsi Janus Pannonius Múzeum önkéntese 2015 decemberében végzett fémkereső műszeres lelőhely-felderítést a Beremend közigazgatásához tartozó, a Beremend és Magyarboly közötti autóúttól délre, a Szívó-árokktól nyugatra található (099-es helyrajzi számú) 4,5 hektáros alapterületű szántóföld területén (105–107. kép).⁵⁷³ A terepbejárás során kézi tűzfegyverlövedékekből és tüzérségi emlékekből álló leletek látott napvilágot. A Janus Pannonius Múzeum és a Baranya Megyei Kormányhivatal Pécsi Járási Hivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Osztálya ezt követően vonta be a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumot a megkezdett terepi kutatásba. Az újabb kutatómunkára 2016. január 25–26-án került sor.⁵⁷⁴

A bejárás során őskori, római kori, népvándorlás kori, középkori, valamint kora újkori tárgyi emlékek kerültek elő. A nem a csatához köthető leletek legnagyobb darabszámú csoportját a kutatási terület keleti szegmensén talált őskori kerámia képezte. A kerámialeletek mellett a lelőhely keleti részéről leginkább figyelemre méltó őskori tárgy egy csiszolt kőbalta⁵⁷⁵ (108. kép) és egy bronz karperec (109. kép) volt.⁵⁷⁶ A szórványos római kori és népvándorlás kori leletek közé három rossz megtartású bronz veret⁵⁷⁷ és kevés kerámiatöredék tartozott. A legkisebb darabszámú, a középkorhoz köthető tárgyak közé néhány profilált fazékperem-töredék és egy, II. Ulászló pénzeként azonosított ezüst

---

⁵⁷³ A kutatási terület a Magyar Nemzeti Múzeum 2006–2007. évi „Villány és környéke” mikrorégiós kutatási program terepbejárásai által kutatott Öreg-templom-dűlő őskori lelőhely együttesétől délnyugatra található. *Mráv – Markó – Bradák* 2008. 101, 104. o.

⁵⁷⁴ Az újabb terepbejárásban részt vett: Máté Tamás és Gábor Olivér (régész, Janus Pannonius Múzeum).

⁵⁷⁵ A töredékes kőbalta magassága: 60 mm, szélessége 55 mm, hossza 85 mm. Gy. sz.: 1.65.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

⁵⁷⁶ A bronz karperec átmérője 70 mm, vastagsága 5–20 mm. Gy. sz.: 1.66.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

⁵⁷⁷ Gy. sz.: 1.94.2018–1.96.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

veret⁵⁷⁸ (110. kép) tartozott. A terepbejárást a kutatott ingatlantól keleti és déli irányba nem tudtuk kiterjeszteni a mezőgazdasági művelés miatt, a talajfelszínen jól látható kerámia leletek alapján azonban megállapítható, hogy az őskori lelőhely keleti és déli irányba is tovább folytatódik, az országút északra szintén jelentős mennyiségű őskori kerámiát találtunk. A terepkutatás során egy antropológiai vonatkozású lelet került elő, a 099-es helyrajzi számú ingatlantól északi irányban, a Beremend és Magyarboly közötti autótúton vonalától északra egy koponya (falcsont), 8,2 x 5 cm-es méretű töredékét (111. kép) találtuk,⁵⁷⁹ a lelet környezetében a talajfelszínen tömegsírra vagy temetőre utaló egyéb emberi csontokat, csontszilánkokat nem találtunk.

10.5.1.1. Az összecsapáshoz köthető leletek

A csata tárgyi emlékeiként azonosítható leleteket három tárgycsoportba soroltam:

- kézi tűzfegyverekhez tartozó lövedékek (A),
- tüzérségi emlékek (B),
- egyéb tárgyak (C)

A.) Kézi tűzfegyverekhez tartozó lövedékek

A legnagyobb számú leletcsoportot a fegyverleleteken belül a kézi tűzfegyverekhez köthető tárgyak képezték. A kutatás során kettő, lövedékkészítésre és további feldarabolásra szánt, kisméretű ólomrúd-töredék, 28 darab ép ólom lövedék, egy becsapódott (deformálódott) lövedék és egy öntési csonk került elő. A nagyobb ólomöntecs mérete: 7,1 x 10,5 x 2 cm, tömege: 136 g,⁵⁸⁰ a kisebb példányé: 3,5 x 2,2 x 1 cm, tömege: 40 g volt.⁵⁸¹ Mind a két ólomrúd-töredéken darabolásra utaló vágásnyomot (112. kép) figyeltünk meg. Az ép lövedékek tömege: 8 és 58 g, méretük: 10 és 22 mm között változott, méretbeli megoszlásukat a Függelék 7. számú táblázatában adom közre. Az egyetlen becsapódott és jelentősen deformálódott lövedék mérete 25 x 15 x 4 mm volt.⁵⁸² A nem deformálódott lövedékek közül 24 gömblövedéket⁵⁸³ (113. kép) és 3 hasábos testű

---

⁵⁷⁸ Gy. sz.: 1.49.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

⁵⁷⁹ Gy. sz.: 1.39.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

⁵⁸⁰ Gy. sz.: 1.60.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

⁵⁸¹ Gy. sz.: 1.61.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

⁵⁸² Gy. sz.: 1.92.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

⁵⁸³ Gy. sz.: 1.63.2018., 1.68.2018–1.90.2018. Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

lövédéket (114. kép) különítettünk el.⁵⁸⁴ A hasábos testű darabok legnagyobb szélessége 10, 12 és 13 mm-t mutatott. A gömblövédékek közül egy 17 mm-es átmérővel rendelkező példányon állati eredetű (feltételezhetően sertéshez vagy vaddisznóhoz köthető) rágásnyomot figyeltünk meg.⁵⁸⁵ A gömblövédékek öntőmintával való készítése során keletkező öntési csonkot négy kivétellel mind eltávolították.⁵⁸⁶

A GPS koordinátákkal adatolt kézi tűzfegyverekhez köthető lövedékek két, egy megközelítőleg délnyugat-északkeleti, illetve egy észak-déli irányítású sűrűsödési foltot mutattak a lelőhelyen (115. kép). A jelentős sűrűsödést mutató ólom lövedékek véleményem szerint a csata délutáni eseményeihez, a szövetséges keresztény seregnek a török tábor elleni támadásához köthetőek a csatatér később tárgyalásra kerülő topográfiai kutatása alapján. Ha áttekintjük az elejtett (nem kilőtt és deformálódott) lövedékeket, akkor látható a lovasság pisztolyaihoz / karabélyaihoz kapcsolható lövedékeknek a gyalogság muskétáihoz tartozó, nagyobb méretű lövedékekkel szembeni túlsúlya.⁵⁸⁷

B.) Tüzérségi emlékek

A tüzérségi emlékek csoportját a vas mozsárbomba-repezsek és a vas ágyúgolyók képezik. A terepbejárás során egy-egy 20, 30 és 40 mm-es falvastagságú mozsárbomba-repezs (116. kép) került elő.⁵⁸⁸ A repesztöredékek kiszerkesztett köríve alapján a leletek eredetileg 250 és 400 mm-es átmérőjű bombákhoz tartoztak (117. kép). A repeszek mellett kilenc tmör, vas ágyúgolyó (118. kép) látott napvilágot a terepi kutatás során.⁵⁸⁹ Az ágyúgolyók mérete 45 és 70 mm között változott, méretbeli megoszlásukat a melléklet 8. számú táblázatában összegzem. Valamennyi darabot kaliberük, illetve tömegük alapján kisebb tüzérségi eszközökhöz, a szövetséges keresztény sereg kisebb ezredágyúíhoz, illetve kis falkonágyúíhoz, vagy a török sereg kisebb zarbuzánjaihoz köthetjük.⁵⁹⁰

A tüzérségi emlékek két helyen való sűrűsödése alapján azt gondolom, hogy a leletek együtteseiben ebben az esetben az újkori, illetve a modern kori mezőgazdasági művelés

⁵⁸⁴ Gy. sz.: 1.62.2018., 1.64.2018., 1.67.2018. Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

⁵⁸⁵ Gy. sz.: 1.63.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény. *Sivilich* 2016. 103–104. o.

⁵⁸⁶ A fémkereső műszeres terepbejárás során egy gömblövédékhez tartozó, 7 x 6 x 7 mm-es méretű öntési csonk került elő. Gy. sz.: 1.91.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény. (Az öntési csonkokat a lövedékkészítés hulladéktermékeiként interpretálhatjuk. Érdemes azonban megjegyezni, hogy ha a lövedék jóval kisebb volt a fegyvercső kaliberénél, nem volt szükséges az öntési csonk eltávolítására.)

⁵⁸⁷ *Gabriel* 1990. 184–185, 188–189, 192. o.

⁵⁸⁸ Gy. sz.: 1.40.2018–1.42.2018. Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

⁵⁸⁹ Gy. sz.: 1.43.2018–1.48.2018., 1.93.2018. Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

⁵⁹⁰ *Mallet* 1684. III. 130 – 134. o.; *Ágoston* 1992/a. 194–196. o.; *Lugosi* 2005. 194–196. o.

révén már megtalált lövedékek depói csupán: a művelést akadályozó lövedékeket a telkek széleinél vagy a munkálatokat nem akadályozó helyen összegyűjtötték, majd később azok újra (másodlagosan) eltemetődtek (119. kép). Ennek megfelelően a lövedékleteket nem tartom in situ tárgyakként.⁵⁹¹ A bombarepeszek és az ágyúgolyók előkerülési helye alapján így nem tudunk közvetlenül következtetni – a kora újkori tüzérségi eszközök lőtávolságadatainak felhasználásával – a csatában használt lövegek terepi elhelyezkedésére.⁵⁹² Az írásos forrásokból tudjuk, hogy a török had a szövetséges keresztény balszárny megtámadásakor és a tábornokot védő félkész sáncokban is használt lövegeket. Ezzel párhuzamosan a szövetséges keresztény sereg is a csata mindkét fázisában használt ágyúkat.⁵⁹³

C.) Egyéb tárgyak

A kézi tüzfegyverekhez és tüzérséghez kapcsolható leletek mellett a ló felszerelés, illetve lószerszámzat tárgyai és egy csákányfej érdemel nagyobb figyelmet. A ló felszerelés csoportjába két patkótöredéket (120/A–B. kép) sorolhatunk. A patkóleletek konfliktusrégészeti eseményhez való kötése problematikus, hiszen patkók, patkótöredékek a mezőgazdasági művelés következményeként is temetődhetnek el. A patkók lehetséges interpretációját pedig tovább nehezíti az a tény, hogy nem csak lovakat, hanem szamarakat, öszvéreket és szarvasmarhákat is patkoltak, illetve ezen tárcsoport keletkezése és tipologizálása régóta tárgya a mezőgazdasági vonatkozású vaseszközök kutatásának.⁵⁹⁴ A két szártöredék két eltérő lópatkó-típushoz tartozik.⁵⁹⁵ A 110 mm hosszú, 25 mm széles és 5–15 mm vastag szártöredék (120/A. kép) a kovácsolással megformált, széles szárú patkók csoportjába sorolható.⁵⁹⁶ A 95 mm hosszú, 20–45 mm széles és 5 mm vastag másik szárrész (120/B. kép) pedig egy, kivágással kialakított lemezpatkó töredéke.⁵⁹⁷ A lemezpatkó-darabon három szeglyük helye figyelhető meg. Lószerszámzat részének tartunk még egy 5,8 mm széles és 72 mm magas vas szíjbújtatót (120/C. kép).⁵⁹⁸

⁵⁹¹ A másodlagos eltemetődés problémájához lásd: *Németh* 1897. 492. o.

⁵⁹² *Bonsall* 2007. 41–44. o.

⁵⁹³ *Miksa Emánuel* 1987. 167, 168. o.; *Badeni Lajos* 1987. 311. o.; *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine* 2017. 441, 442. o.

⁵⁹⁴ *Horváth* 1941. 113–115. o.; *Paládi – Pócs – Gáborján* 1981. 219. o.; *Bartosiewicz – Neer – Lentacker – Fabiš* 1997. 111–112. o.; *Gere* 2003. 32–33. o.

⁵⁹⁵ A lópatkók tipologizálásához lásd: *Szabó* 1954. 141. o.; *Müller* 1982. 537. o.

⁵⁹⁶ Gy. sz.: 1.56.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

⁵⁹⁷ Gy. sz.: 1.57.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

⁵⁹⁸ Gy. sz.: 1.58.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

A terepbejárás során talált tárgyak közül egy csattest (121. kép) köthető ruházathoz. Az egyszerű formát mutató, „D” alakú vas csattest magassága 60 mm, szélessége: 32 mm, a csattest vastagsága 3 mm.⁵⁹⁹

A vas csákányfej (122. kép) hossza 320 mm, magassága: 30 mm.⁶⁰⁰ A köpünyílás legnagyobb szélessége: 30 mm. A hegyben végződő rész hossza: 110 mm, a nyél irányában merőleges fejrész 160 mm hosszú és 100 mm széles. Formája alapján a csákányt kőfaragó csákányként határozhatjuk meg. A vizsgált szerszámmal azonos formát mutató XVI. századi darabot közölt Gere László 2003-ban az ozorai vár fémanyagából (123. kép).⁶⁰¹

10.5.1.2. A leletek összegző értékelése

A terepbejárás tárgyainak régészeti interpretációjakor James Bonsall 2007-ben közölt és az 1644. évi cheritoni összecsapás emlékeinél alkalmazott munkamódszerét használtam.⁶⁰² Bonsall a csatátér főbb tárgytípusait a muskétás gyalogság, a lovasság és a tüzérség működéséhez próbálta meg rendelni. A szerző a gyalogság jellemző lelettípusának a muskétalövedékeket tekintette. Bonsall tanulmányában nem írta le részletesen a talált lövedékeket, csupán a muskéta- és pisztolylövedékeket különített el egymástól. A lópatkókat, a vértmaradványokat és a pisztolylövedékeket a könnyűlovassághoz, az ágyúgolyókat a pedig a tüzérséghez rendelte.⁶⁰³ A leletmintázat alapján Bonsall zónákra osztotta a kutatási területet. A gyalogságra, a lovasságra és a tüzérségre utaló tárgyi emlékek hiánya, illetve azok sűrűsödése, valamint a kézi, illetve a tüzérségi fegyverek lőtávolságára vonatkozó adatok alapján pedig sor került a parlament sereg győzelmével végződő összecsapás eseményeinek terepi azonosítására: a leletmintázat alapján Bonsall sikeresen rekonstruálta az utóbbi sereg muskétásainak és lovasainak támadását a Cheriton-erdő magaslatánál állást foglaló rojalista pikás és muskétás gyalogság elleni – írásos forrásokkal is adatolt – támadását.⁶⁰⁴

⁵⁹⁹ Gy. sz.: 1.59.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény. Párhuzamként lásd: *Bajcsa-vár* 2002. 127. o. Övesatok. (61.)

⁶⁰⁰ Gy. sz.: 1.52.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

⁶⁰¹ Gere 2003. 46–47, 172. o., 28. tábla, 1. kép.

⁶⁰² Bonsall 2007.

⁶⁰³ Bonsall 2007. 38–44. o.

⁶⁰⁴ Bonsall 2007. 44–46. o. (John Keegan, az 1976-ban kiadott, „*Waterloo*” című könyvében a csaták több jellemző, közép-, illetve újkori harctípusát különítette el: „*Agincourt-nál gyakorlatilag csak háromféle összecsapás létezett: párviadal (egyes emberek harca gyalogosan vagy lóháton); nyilazó gyalogság lovasság ellen; és nyilazó gyalogság gyalogság ellen (azaz konkrét esetben: lóról szállt lovasság ellen). Waterloónál viszont már legalább hét típust különböztethetünk meg, mégpedig: párviadal; lovasság lovasság ellen;*

A 2015–2016. évi fémkereső műszeres terepbejárás során 49 darab, a csatához köthető tárgy került elő. A tárgycsoportok százalékos megoszlását a melléklet 9. számú táblázatában összegzem. A legnagyobb darabszámú tárgycsoportot egyértelműen a fegyverleletek (91,67 %) képezték. A fegyverleletek közül teljes mértékben hiányoztak a szúró-, sújtó- és szálfegyverek, azokat kizárólag lőfegyverekhez (mozsár, ágyú) és kézi tűzfegyverekhez (pisztoly-karabély, muskéta) köthetjük. A tüzérségi emlékeket nem *in situ* leletekként interpretáltuk, előkerülési helyük alapján véleményem szerint nem lehet közvetlenül következtetni a török csata során használt ágyúinak, illetve a tábort védő sáncokban elhelyezett lövegeknek pozíciójára.

A tűzfegyverlövédékek, a szíjbújtató és a patkótöredék feltételezhetően egy nehézlovas („*cavalmati*”) vagy könnyűlovas („*dragoni*”) svadron működésére utalhatnak.⁶⁰⁵ Raimondo Montecuccoli az 1670-re összeállított „*A hadművészet rövid tételeiben*” egy nehézlovas ezredet öt, egyenként 150 főt számláló svadronnal („*Squadroni armati*”), egy könnyűlovas ezredet 2, egyenként 500 főt számláló svadronnal („*Squadroni leggieri e croatti*”) adott meg.⁶⁰⁶

10.5.2. Szórvány tárgyi emlékek a Harsány-hegyi csatából

A hazai közgyűjteményekben kevés tárgyi emlék maradt fent, amelyek biztosan a Harsány-hegyi csatához kapcsolhatóak. Az összecsapást követően a keresztény szövetséges sereg augusztus 12-e és 15-e között a csatatéren maradt, így a győztes félnek aránylag hosszú ideje maradt az összecsapás során elejtett vagy hátrahagyott, de értéket képviselő tárgyak összegyűjtésére.⁶⁰⁷ Nem csak az összecsapás időszakában, hanem a későbbi korok mezőgazdasági művelése következtében is számos tárgy látott napvilágot. Erről tanúskodnak Vályi András Villány településről írt sorai is 1799-ből: „[...] a’

---

lovasság tüzérség ellen; lovasság gyalogság ellen; gyalogság gyalogság ellen; távolra ható (lövő) gyalogság távolra ható gyalogság ellen; végül pedig tüzérség tüzérség ellen [...]. Keegan felosztását követve a XVI–XVII. századra vonatkoztatva – négy főbb harctípust határolhatunk le: párviadal, lovasság lovasság elleni küzdelme, lovasság (vagy lóról szállt lovasság) gyalogság elleni harca, tüzérséggel támogatott gyalogság – tüzérséggel támogatott gyalogság ellen összecsapása. Keegan 1990. 53–54. o.)

⁶⁰⁵ Montecuccoli 1821. Libro primo. Aforismi dell’arte bellico. Cap. II. Dell’apparecchio. XXVI. 102. o. (Montecuccoli 1974. 219. o.)

⁶⁰⁶ Montecuccoli 1821. Libro primo. Aforismi dell’arte bellico. Cap. II. Dell’apparecchio. XXVIII. 108. o. (Montecuccoli 1974. 221.)

⁶⁰⁷ Lotaringiai Károly 1683–1689. 976. o. (Budától–Belgrádig 1987. 123. o.)

szántóföldek között, holott gyakran találtak a' szántás közben puska és ágyú golyóbisok, kard, ásó, puska darabok."⁶⁰⁸ A csataterületén található emlékekről Németh Béla is említést tett 1897-ben: „*Mikor Schaumburg Lippe herceg a mai Idahofot emelte, ott igen sok fegyvert és golyót talált, melyeket haza vitt Németországba. Egyébként annak szántóföldjein a régi harcz emlékeinek töredékei máig találhatóak. [...] A harc tere a sánczok közelében a keleti oldalról most szántóföldet képez, a nyugati oldala pedig erdő. E szántóföldek tele vannak ma is széttört kartács- és ágyúgolyó-darabokkal, melyeket kocsiszámra lehetne összeszedni, az erdőben pedig, mikor azt ültették, a golyódarabokat, melyek a művelést akadályozták garmadába szedték össze, melyek idővel bemohosodtak s az erdőben ma is láthatóak; azonkívül e földeken számtalan török és keresztény kard s más fegyverrészek, lópatkók, kantárok, kötőfékek, lánczok s más hasonlók találtak és találtak ma is, melyeket Lőcs népsége, melyhez e terület tartozik, különböző házi czélokra szokott fölhasználni [...].*"⁶⁰⁹

Munkám anyaggyűjtése során a pécsi Janus Pannonius Városi Hatókörű Megyei Múzeumban, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumban, a nagyharsányi Helytörténeti Gyűjteményben és egy harkányi magángyűjteményben fennmaradt és az összezapáshoz köthető tárgyakat tekintetem át. A tárgyak gyűjteményi megoszlását a melléklet 10. számú táblázatában adatom. A leletek kivétel nélkül a XX. században, mezőgazdasági művelés vagy múzeumi terepbejárás során kerültek napvilágra Nagyharsány, Villány, Magyarboly és Beremend térségében. A feldolgozott emlékeket az alábbi csoportokban adom közre:

- kézi tűzfegyverekhez tartozó lövedékek (A),
- golyóöntő formák (B),
- sújtó- és szálfegyverek (C),
- kézigránátok (D),
- ágyúlövedékek (E).

A.) Kézi tűzfegyverekhez tartozó lövedékek

---

⁶⁰⁸ Vályi 1799. III. 636. o.

⁶⁰⁹ Németh 1897. 489–490, 492. o.

A feldolgozott anyagegyüttes legnagyobb darabszámú tárgycsoportját az ólom kézi tűzfegyverlővedékek adják. A nagyharsányi Helytörténeti Gyűjtemény és a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum gyűjteményéből származó kézi tűzfegyverlővedékek széles kronológiai sort mutatnak: azok a kora újkortól az újkorig vezetnek. Az áttekintett 55 darab lövedéket (124. kép) három fő csoportba sorolhatjuk:

- öntött gömblővedék (94,55 %),
- öntött „*palack*” formájú lövedék (3,64 %),
- darabolással kialakított hasábos testű lövedék (1,81 %).⁶¹⁰

A lövedékek között 54 darab volt öntéssel kialakított gömblővedék, illetve „*palack*” formájú példány. A szórvány gömb- és „*palack*” formájú lövedékek méretadatait a melléklet 11. számú táblázatában összegzem. A lövedékek közül egyetlen egy darabot alakítottak ki darabolással (nem öntéssel), a hasábos testű példány (mérete: 14 x 12 x 10 mm, tömege: 12 gramm).⁶¹¹ A lövedékek között egyaránt találhatunk pisztoly-, karabély- és muskétalővedékeket. A felmért lövedékek jelentős méretbeli megoszlást mutattak, 10 és 20 mm közötti átmérővel rendelkeztek. Megfigyelhető volt, hogy a 16 mm-nél kisebb átmérőjű pisztoly- vagy karabély- lövedékek számaránya nagyobb (87,3 %), mint a 16 mm vagy 16 mm-nél nagyobb átmérőjű muskétalővedékeké (12,7 %).⁶¹² A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum gyűjteményében maradt fenn egy, szintén hipotetikusán a csatatérhez köthető, vélhetően hasábos testű lövedékek készítéséhez, további feldarabolásra szánt, szórvány ólomrúd töredéke (mérete: 45 x 11 x 17 mm, tömege: 76 gramm) (125. kép).⁶¹³

A nagyharsányi Helytörténeti Gyűjteményből származó tíz tűzfegyverhez tartozó ólomlövedéken végeztünk el röntgenfluoreszcencia analízist (XRF) 2017-ben.⁶¹⁴ A roncsolás-mentes vizsgálat során a minta elemi összetételét a röntgengerjesztést követően keletkezett röntgensugárzás hullámhosszának, illetve energiájának mérése adta meg.⁶¹⁵ A munkálatokkor Olympus Innov-X Delta Premium műszer került alkalmazásra. A tíz lövedék esetében 94,4 % és 98,7 % közötti ólomtartalom volt megállapítható. A vizsgálat a

⁶¹⁰ Lt. sz.: 2011.85.1., 2014.23.1., 2014.25.1–2014.27.1., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadirégészeti gyűjtemény.; Gy. sz. vagy lt. sz. nélkül, Helytörténeti Gyűjtemény, Nagyharsány.

⁶¹¹ Lt. sz.: 2011.85.1., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadirégészeti gyűjtemény.

⁶¹² A kézi tűzfegyverekhez tartozó lövedékek fegyverfajtaához való kapcsolásához lásd: *Schürger* 2015. 162. o.

⁶¹³ Lt. sz.:2018.1.1., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadirégészeti gyűjtemény.

⁶¹⁴ A vizsgálat elvégzésében közreműködött: Maróti Boglárka (MTA EK Nukleáris Analitikai és Radiográfiai Laboratórium, tudományos segédmunkatárs).

⁶¹⁵ *Osán – Kurunczi – Török – Varga* 2005. 353, 355. o.

lövedékekben továbbá bizmutot (Bi), titánt (Ti), vasat (Fe), nikkelt (Ni), rezet (Cu) és cinket (Zn) mutatott ki, a minták kémiai elemeinek százalékos megoszlását a melléklet 12. számú táblázatában tüntettem fel. Az eredményeket Zrínyi-Újvár (Őrtilos) 1664. évi ostromához köthető tűzfegyverekhez tartozó lövedékeken végzett anyagvizsgálat eredményeivel vetettük össze. Itt Költő László és Kis-Varga Miklós 2010-ben 20 kézi tűzfegyverlövedéken, illetve egy, további feldarabolásra és lövedékkészítésre szánt ólomrúd-töredéken végzett röntgenfluoreszcens analitikai vizsgálatot. A megvizsgált 21 tárgy esetében az ólom mellett króm (Cr), vas (Fe), nikkel (Ni), mangán (Mn), réz (Cu), ón (Sn), cink (Zn) és ezüst (Ag) volt még kimutatható.⁶¹⁶ Barkóczy Péter, Bartha Tibor, Kovács Árpád, Padányi József és Török Béla 2012-ben publikálta további három, őrtilos kézi tűzfegyverhez tartozó lövedéken végzett vizsgálat eredményeit. A pásztázó elektronmikroszkóppal (SEM) és energiadiszperzív röntgenspektroszkóppal (EDX) végzett vizsgálat révén a lövedékekben az ólom mellett ónt (Sn) és bizmutot (Bi) sikerült kimutatni. Az ónt a kutatók ötvöző anyagként interpretálták, a bizmutot pedig az ólom nyersanyagában előforduló szennyeződésként értelmezték.⁶¹⁷ Az általunk elemzett nagyharsányi mintákból nem lehetett kimutatni krómot, mangánt, ónt és ezüstöt, a bizmut, mint szennyezőanyag viszont az összes vizsgált mintában jelen volt. A későbbiekben érdemes lenne kiterjeszteni a megkezdett anyagvizsgálatok kronológiai és térbeli kereteit nagyobb számú, magyarországi vár, város, falu és csataterületéről származó kézi tűzfegyverekhez köthető XVI–XIX. századi lövedékek bevonásával.

B. Golyóöntő formák

A nagyharsányi Helytörténeti Gyűjteményben és a harkányi magángyűjteményben öt bronz és egy vas golyóöntőforma maradt fenn (126–127. kép).⁶¹⁸ A bronzból készült öntőminták méretadatait a melléklet 13. számú táblázatában foglalom össze. A vasból készült, 100 mm hosszú, fogó alakú golyóöntőforma esetében nem volt pontosan meghatározható a készíthető lövedék mérete. A golyóöntőforma fejrészének méretei alapján feltételezhető, hogy az 14 mm-nél kisebb lövedékek öntéséhez szolgálhatott. Az öntőminták a leletek szórvány mivolta, illetve a tárgyak formai állandósága miatt nem keltezhetőek pontosan: az öntőminta-felekkel készíthető lövedékek mérete (10, 12, 14/?/,

---

⁶¹⁶ Költő 2010.

⁶¹⁷ Barkóczy – Bartha – Kovács – Padányi – Török 2012. 1142–1143. o.

⁶¹⁸ Gy. sz. vagy lt. sz. nélkül., Helytörténeti Gyűjtemény, Nagyharsány.; Magángyűjteményben (Harkány).

15 mm) alapvetően nem mond ellent a kora újkori keltezésnek, illetve azoknak a Harsány-hegyi összecsapáshoz való kötésének. A korszak öntőmintáit nyersanyaguk (kő, kerámia, vas, bronz), az önthető lövedékek száma (egy vagy több), illetve a készíthető lövedékek mérete (egy vagy több) alapján csoportosíthatjuk.⁶¹⁹ A több lövedék készítésére alkalmas öntőmintákat inkább műhelyekre utaló tárgyaknak tartom, de a csupán egy darab lövedék készítésére használható formákat a katonák felszereléséhez soroljuk. Párhuzamokként egy a Tát-tokodi csatér területéről származó szórvány fogó alakú vas golyóöntőmintát (28. kép),⁶²⁰ illetve egy, az első mohácsi csatér területéről származó, de feltételezhetően a keresztény és török seregek XVII. századi ott táborozásához köthető, szintén szórvány bronz öntőminta felet (128. kép) említhetünk meg.⁶²¹ A fogó alakú vas öntőminta hossza: 105 mm, a fejrész mérete: 20 x 20 x 20 mm. Az önthető ólom lövedék átmérőjét a fejrész méretei alapján 20 mm alatt határozhatjuk meg. A majsi lelőhelyről származó, bronzból készült golyóöntőforma szélessége: 20 mm, magassága: 22 mm, vastagsága: 15 mm. A formák segítségével készíthető golyó átmérőjét 15 mm-nek határozhatjuk meg. Az öntőmintákat a formai állandóságuk miatt a kora újkor, illetve az újkor időszakára datálhatjuk.⁶²²

C. Sújtó- és szálfegyverek

A harkányi magángyűjteményből, a pécsi Janus Pannonius Múzeumból és a nagyharsányi Helytörténeti Gyűjteményből egy ép és egy töredékes csákányfokos, egy fokosbalta és egy partizánfej (spontonfej) alkotja a sújtó- és szálfegyverek tárgycsoportját.

A harkányi magángyűjtemény vas csákányfokosának (129. kép) hossza: 206 mm, magassága: 65 mm. A fokrész mérete: 20 x 20 mm, a tüskerész hossza: 115 mm, a köpű szélessége: 25 mm.⁶²³ Hasonló, de töredékes állapotban – a tüskerész nélkül – maradt fenn egy Villányról származó vas csákányfokos (130. kép) a Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében.⁶²⁴ A fok legnagyobb szélessége: 44 mm, a köpű mérhető szélessége: 22 mm. A leletekhez egy, a Hadtörténeti Múzeum Hidegfegyver gyűjteményében fennmaradt,

---

⁶¹⁹ Kalmár 1971. 238. o.; Gere 2003. 45–46. o.; Foard 2012. 94. o.; Sivilich 2016. 16–17. o.

⁶²⁰ Gy. sz. vagy lt. sz. nélkül., magángyűjteményben (Esztergom).

⁶²¹ Lt. sz.: 2011.100.1. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Régészeti gyűjtemény.)

⁶²² Kalmár 1971. 238–239. o.

⁶²³ Gy. sz. vagy lt. sz. nélkül., Helytörténeti Gyűjtemény, Nagyharsány.

⁶²⁴ Lt. sz.: 56.96.1., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

XVI–XVII. századi csákányfokost (131. kép) hozhatunk fel formai párhuzamnak.⁶²⁵ A csákányfej hossza: 220 mm, a fokrész mérete: 37 x 42 mm, a hat-hat bordával díszített köpű magassága: 32 mm, a köpűnyílás szélességének legnagyobb mérete: 26 mm. A nyolcszög átmetszetet mutató csőrrész 115 mm hosszú. A harkányi magángyűjteményben, illetve a Janus Pannonius Múzeumban fennmaradt sújtófegyvereket a XVI–XVII. századra keltezhetjük. Az épen fennmaradt darabot – mivel az egyébként töredékes csőrrész nem rendelkezik erős ívet mutató aláhajlással – nem a török, hanem a szövetséges keresztény sereg könnyűlovasságának fegyvereként azonosíthatjuk. A korszak „török” jelzővel illetett csákányfokosai a vizsgált darabnál jóval zömökebb formával rendelkeznek,⁶²⁶ példaként egy, a Hadtörténeti Múzeum Hidegfegyver gyűjteményében található XVI–XVII. századi „török” csákányfokost (132. kép) említhetünk meg,⁶²⁷ a véséssel díszített fej magassága: 25 mm, hossza: 170 mm. Az ívesen lefelé hajló csőrrész hossza: 110 mm, a sújtófej hossza: 30 mm, szélessége: 30 x 30 mm.

A harkányi magángyűjteményből származó vas fokosbalta⁶²⁸ (133. kép) legnagyobb hossza: 150 mm, magassága: 70 mm. A baltarész vágó élének hossza: 60 mm, a zúzó tokrész mérete: 25 x 22 mm, a köpűnyílás legnagyobb szélessége: 25 mm. A sújtófegyver párhuzamaként egy, a Hadtörténeti Múzeum Hidegfegyver gyűjteményében fennmaradt, XVI–XVII. századi fokosbaltát (134. kép) említhetünk meg.⁶²⁹ A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében található XVI–XVII. századi sújtófegyver hossza: 205 mm, magassága: 60 mm. A baltarész hossza: 110 mm, éle: 60 mm. A fokosrész hossza: 60 mm, a sújtófej mérete: 27 x 30 mm. A köpű legnagyobb szélessége: 25 mm.

A töredékes vas partizánfej⁶³⁰ (135. kép) mérhető legnagyobb magassága: 265 mm, legnagyobb szélessége: 95 mm. A felső pengerezés hossza: 200 mm, szélessége: 43 mm, vastagsága: 15 mm. Párhuzamként a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hidegfegyver gyűjteményének egy, „167[?]”. évszámmal díszített partizánját (136. kép) említhetjük meg, a nyéllel is rendelkező szálfegyver teljes hossza: 2118 mm, az ép partizánfejrész teljes magassága: 415 mm, a pengerezés legnagyobb szélessége: 133 mm, vastagsága: 15

⁶²⁵ Lt. sz.: 95.140.1., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hidegfegyver gyűjtemény.

⁶²⁶ Nagy 1911. 71–72. o.; Gere 2003. 13, 145. o. 1. tábla, 3. kép.; Kovács S. 2010. 200–201. o.; Oakeshott 2012. 69–72. o. Kovács S. 2016. 184–198. o.

⁶²⁷ Gy. sz. és lt. sz. nélkül („I/35” jelzéssel). HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hidegfegyver gyűjtemény.

⁶²⁸ Magángyűjteményben (Harkány).

⁶²⁹ Lt. sz.: 95.133.1. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hidegfegyver gyűjtemény. (Lásd még: Nagy 1911. 71. o.; Kovács S. 2010. 202–204. o.)

⁶³⁰ Gy. sz. vagy lt. sz. nélkül., Helytörténeti Gyűjtemény, Nagyharsány.

mm.⁶³¹ A nagyharsányi helytörténeti gyűjteményben található szimmetrikus pengével rendelkező, döfésre szolgáló szálfegyver-fejet a szövetséges keresztény sereg gyalogságának tárgyi emlékének, valamint Ewert Oakeshott tipológiája szerint ceremoniális funkciójú díszfegyvernek tartom (137. kép).⁶³²

D. Kézigránátok

A Janus Pannonius Múzeumból,⁶³³ a nagyharsányi Helytörténeti Gyűjteményből⁶³⁴ és a harkányi magángyűjteményből⁶³⁵ egy-egy vas kézigránátot (138–140. kép) ismerünk, méretadataikat a melléklet 14. számú táblázatában foglalom össze. A tárgyak kézigránátként való azonosítását egyértelművé teszi az öntési csonkok meghagyása (141. kép): a tüzérségi lövedékeknél az öntés során keletkezett csonkokat minden esetben el kellett távolítani, különben a lövedéket eleve nem lehetett volna a lövegcsőbe tölteni.⁶³⁶ Raimondo Montecuccoli „*A hadművészet rövid tételei*” című, 1670. évi művében főleg a külső védművek, illetve megerősített állások ellen tartotta hatékonynak a kézigránátok, illetve „*gránátos századok*” alkalmazását.⁶³⁷ Mallet a „*Les travaux de Mars...*” harmadik kötetében szintén az akadályok és sáncok védői elleni támadás hatékony eszközének tekintette a gránátokat.⁶³⁸ A kézigránátok egyaránt lehetnek a szövetséges keresztény sereg és a török had gyalogságának tárgyi emlékei. A német császári csapatok kézigránátokkal való ellátása az 1670-es évekre tehető.⁶³⁹ Gránátosokat természetesen a török seregben is találunk: Sir Paul Rycout híradása szerint az 1687. évi magyarországi hadjáratban 1100

---

⁶³¹ Lt. sz.: A 1589. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hidegfegyver gyűjtemény.

⁶³² A partizánt a pikához és az alabárdhoz hasonlóan a szurony szorította ki az európai gyalogságok fegyvertárából. *Kalmár* 1971. 47–48. o.; *Norman – Wilson* 1982. 65. o. (47/pl. XII./); *Blackmore* 1990. 78. o.; *Oakeshott* 2012. 55–56. o.

⁶³³ Lt. sz.: 61.62.1. Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

⁶³⁴ Gy. sz. vagy Lt. sz. nélkül., Helytörténeti Gyűjtemény, Nagyharsány.

⁶³⁵ Magángyűjteményben (Harkány).

⁶³⁶ Nagy változatosságot mutatnak a kora újkori kézigránátok nyersanyag tekintetében, hiszen azok vasból, bronzból, ólomból, üvegből, papírból és kerámiából is készülhettek. *Mallet* 1684. 164. o.; *Kalmár* 1971. 188–189. o.; *Felberbauer* 2014.

⁶³⁷ *Montecuccoli* 1821. Libro primo. Aforismi dell'arte bellico. Cap. II. Dell'apparecchio. XVI. 87–88. o. (*Montecuccoli* 1974. 216. o.)

⁶³⁸ *Mallet* 1684. III. 164. o.

⁶³⁹ *Kalmár* 1971. 190. o.

gránátos katona vett részt, valamint a szövetséges keresztény sereg 10 ezer gránátot zsákmányolt a csata után a törökök táborában.⁶⁴⁰

E. Ágyúlövedékek

A nagyharsányi Helytörténeti Gyűjtemény⁶⁴¹ és a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum⁶⁴² hat ép, illetve töredékes, vasból öntött, tömör ágyúlövedéket (142–143. kép) őriz. Az ágyúgolyók méretadatait a melléklet 15. számú táblázatában adatom. Az áttekintett, lövedékek átmérője 50 és 115 mm között, tömegük 492 és 2816 g között változott. A lövedékeket kivétel nélkül mind – a 2015–2016. évi beremendi terepbejárás lövedékleteleihez hasonlóan – kis kaliberű ágyúkhöz, a szövetséges keresztény had ezredágyúíjhoz, illetve kis falkonágyúíjhoz, vagy a török sereg kisebb zarbuzánjaihoz köthetjük.⁶⁴³ Ezt nem tartom emlegető megfigyelésnek, hiszen a korszak hadtudományi munkái jellemzően a könnyebben mozgatható, kisebb lövegeket javasolták összecsapásokhoz.⁶⁴⁴

10.5.2.1. A szórvány leletek értékelése

A Janus Pannonius Múzeumból, a nagyharsányi Helytörténeti Gyűjteményből, a Hadtörténeti Múzeumból, valamint a harkányi magángyűjteményből ismert 75 lelet tárgytípus szerinti összetételét a melléklet 16. számú táblázatban adom közre.

A tárgyak pontos előkerülési helyei sajnos ma már nem rekonstruálhatóak pontosan, a valószínű feltételezések alapján azok a csataér, napjainkban már mezőgazdasági művelés alatt álló, Nagyharsány, Villány, Beremend és Magyarboly közigazgatásához tartozó földingatlanokról eredeztethetők. A tárgyak feltételezett lelőhelyei mellett azok előzőekben elvégzett keltezése is segítheti a csata emlékeiként való

---

⁶⁴⁰ *Sir Rycout* 1700. 237, 245. o.

⁶⁴¹ Gy. sz. vagy lt. sz. nélkül., Helytörténeti Gyűjtemény, Nagyharsány.

⁶⁴² Lt. sz.: 2011.90.1., Janus Pannonius Múzeum, régészeti gyűjtemény.

⁶⁴³ *Mallet* 1684. III. 130–134. o.; *Ágoston* 1992/a. 194–196. o. *Lugosi* 2005. 194–196. o.

⁶⁴⁴ *Domokos* 1992. 81. o.; *Mallet* 1696. III. 130. 132–133. o.; *Montecuccoli* 1821. Libro primo. Aforismi dell'arte bellico. Cap. II. Dell'apparecchio. XXVI. 102. o. (*Montecuccoli* 1974. 219. o.)

interpretációjukat. A tárgytipusokat tekintve a szórványanyagot nagy változatosság jellemzi, hiszen megtalálhatóak benne a tüzérség, a gyalogság és a lovasság tárgyi emlékei (ágyúgolyó, kézi tűzfegyverhez tartozó lövedék, kézi gránát, szál- és sújtófegyver) egyaránt. Mivel azonban közvetlenül nem ismert lelőhelyű tárgyokról van szó, azok nem segítik közvetlenül a csatatér hadtörténeti régészeti kutatását. A csatatérre vonatkozó megszerzhető topográfiai vonatkozású információk ugyanakkor további, hitelesítő terepi kutatások kiinduló pontjait képezhetik.

10.6. A Harsány-hegyi csatatér lokalizációja

Az 1687. évi második mohácsi összecsapást a kora újkorban már több, a csatatér helyére utaló topográfiai jelzővel illették. A korabeli írásos forrásokban a leggyakrabban az összecsapás helyszínének megjelölésekor a csatatér legmeghatározóbb tereppontját a Harsány-hegyet (vagy más néven a Szársomlyót) nevezték meg.⁶⁴⁵ Az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat döntő összecsapását már az első tudományos igényű hadtörténeti kutatás a Harsány-hegy térségébe, a Nagyarsány, Villány és Lapáncsa települések határolta területre helyezte.⁶⁴⁶ Ugyanakkor csatatérnek a Harsány-hegy déli – délkeleti térségében történő azonosításától jelentős mértékben eltérő lokalizációval találkozhatunk Nagy Lajos 1987 és 1989-ben megjelent írásaiban, a szerző ugyanis az augusztus 12-i összecsapás kezdetét a Harsány-hegytől északra feltételezte. Nagy Lajos tévedése vélhetően a korabeli képi ábrázolásokon és írásos forrásokban is szereplő Kistótfalu település hibás, Siklóstól északra való helyezésére vezethető vissza.⁶⁴⁷ Timár György a „*Királyi Sziget*” című monográfiájában megnyugtatóan tisztázta azután 1989-ben Kistótfalu topográfiai kérdéskörét, mivel a mai Villány területén feltételezett egy Tótfalu névvel bíró települést.⁶⁴⁸ A középkori okleveles forrásokból is adatolható⁶⁴⁹ út kora újkori nyomvonalát a második katonai felmérésnek a Harsány-hegyet mutató térképszelvénye⁶⁵⁰ is bizonyíthatja. Eszerint a Budát a Dráva-vidéki területekkel is összekötő útvonal a hegy közvetlen környezetét keleti irányból érte el és azt a déli irányból kerülte meg (144. kép). A Mohács–Siklós útvonalnak a Harsány-hegytől délre való

---

⁶⁴⁵ Szita 1989/a. 320–321. o.

⁶⁴⁶ Balkay 1913. 2. o.; Lakatos 1937. 204–205. o.

⁶⁴⁷ Nagy 1987. 32–35. o.; Nagy 1989. 46. o. Vö.: Röder 1842. 30. o.

⁶⁴⁸ Timár 1989. 267, 372, 452. o.

⁶⁴⁹ Glaser 1929. 275. o.; Györffy 1963. 313. o.

⁶⁵⁰ Második katonai felmérés, XXX-65/66., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

vonalvezetését továbbá a már tárgyalt ábrázolások közül Ludwig Nicolas D’Hallart és Michael Wening rézkarca,⁶⁵¹ illetve Carlo Juwigny és Franck Johannes de Langgrafen rézkarca⁶⁵² is megerősíti: D’Hallart és Wening alkotásán „*Strada di Mohatz a Siklos*”-felirattal, Juwigny és Langgrafen ábrázolásán „*N. Stras nach Mohaz*”-magyarázattal kísérve került megjelenítésre az útrészlet a Harsány-hegy déli oldalán.⁶⁵³

A Harsány-hegy térségének arculata napjainkra jelentős mértékben megváltozott.⁶⁵⁴ A Harsány-hegytől délre levő Harsányi-erdő területe a Szársomlyó környezetét mutató katonai felmérések (1763–1787, 1806–1869) térképszelvényei,⁶⁵⁵ valamint a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtárának légi felvételei⁶⁵⁶ alapján jelentős mértékben lecsökkent, kiterjedése napjainkra a második katonai felmérés térképművén szereplő „*Villányer Gemeinde Wald*” területére zsugorodott össze (145–146. kép).⁶⁵⁷ A történeti táj változásának másik fontos elemének a Karasica mocsarainak fokozatos megszűnését tartom. Nagykéri Scitovszky János a következőket írta az említett, 1845-ben kiadott tájtörténeti munkájában a Karasica újkori szabályzásáról: „*Hajdan ez is sok posványságot hagyva maga után, de boldogult Albert herceg, a’ bellyei uradalom’ birtokosa 18,800 öl hosszú és 10–18 öl széles csatornát ásatván, 5700 hold jó rétet fölszabadítá a’ víz alól.*”⁶⁵⁸ A csatatér topográfiájában tehát jelentős változások következtek be az újkorban: az erdős területek kiterjedése markánsan lecsökkent a Harsány-hegy térségében továbbá a folyószabályzás következtében a mocsarak megszűntek a Karasica mentén.

A csatatér azonosítása szempontjából legjelentősebb írásos forrásnak Lotaringiai V. Károly herceg hadinaplóját tartom. A Lotaringiai Károly-napló szerint a szövetséges keresztény katonaság ellen támadó török had szárnyait egy-egy erdős terület határolta Baranyavár irányából.⁶⁵⁹ A forrásban szereplő két erdős terület a második katonai felmérés Szársomlyó térségét megjelenítő térképszelvényein látható Harsányi-erdővel („*Harsányer-*

---

⁶⁵¹ Lt. sz.: T-3954., Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok.

⁶⁵² Lt. sz.: T-5998., Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok.

⁶⁵³ A Mohács–Siklós-útnak a Harsány-hegy melletti vezetéséhez lásd még: *Badeni Lajos* 1987. 309. o.; *Miksa Emánuel* 1987/b. 387. o. (A Siklósról Mohácsra Villányon átvezető út a XIX. század elején is még fontos útvonalnak számított a térségben. *T. Mérey* 2004. 12. o.)

⁶⁵⁴ *Lakatos* 1937. 205. o.

⁶⁵⁵ Első katonai felmérés, IX-34, XI-35., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár., Második katonai felmérés, XXX-65/66., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

⁶⁵⁶ Lt. sz.: 50320, 50393, 50319, 5835, 5835, 3504/84, 6592/88. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

⁶⁵⁷ Második katonai felmérés, XXX-65/66., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

⁶⁵⁸ *Nagykéri Scitovszky* 1845. 12–13. o.

⁶⁵⁹ „[...] l’armée turque en bataille dans la plaine qui vient de Baronivar leurs flancs couverts de deux grand bois [...]” *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine* 2017. 445. o.

Wald”) és a Virágis-, illetve Magyarbolyi-erdővel („Virágosi-Wald”, Magyar-Bólyer Wald”) feleltethető meg (147. kép).⁶⁶⁰ A napló részletesen leírta a Siklós felé vonuló szövetséges keresztény sereg hadrendjét: a katonaság két oszlopban vonult a Harsány-hegy térségében levő táborhelytől a siklósi síkság irányába, az előhadat Lotaringiai Károly, az utóhadat Miksa Emánuel vezette, a málha ezzel párhuzamosan a sereg és a Harsány-hegy között haladt.⁶⁶¹ Fontos kontrollforrásnak tartom Claude Louis Hector de Villars márkinak, a baranyavári táborban, Croissy márkijához írt és 1687. augusztus 15-én kelt levelének az összecsapás első szakaszát ismertető híradását. Villars csataleírása szerint a Siklós felé haladó keresztény sereg egy „kis erdő” miatt a Harsány-hegy felé közelebb húzódva vonult Siklós irányába.⁶⁶² Villars külön megemlítette, hogy amikor Lotaringiai Károly előhada kiért „egy síkságra Siklósnál”, kezdődött meg az 4–5 ezer fős török lovasság támadása a hátvédet vezető Miksa Emánuel választó ellen.⁶⁶³ A levél fontos topográfiai információja, hogy a szpáhi lovasság támadásakor a bajor balszárny védekezés közben egy hegy felé húzódott vissza.⁶⁶⁴ A Villars márki által említett „síkságot” a Harsány-hegy, illetve a Virágosi- és Magyarbolyi-erdő közötti területtel, a „kis erdőt” a Harsányi-erdő északkeleti nyúlványával, a „hegyet” pedig magával a Harsány-heggyel azonosíthatjuk.⁶⁶⁵ Villars leírása az összecsapás első fázisát a Harsány-hegy közvetlen keleti, illetve délkeleti térségébe helyezte. A rendelkezésre álló források közül a csata első szakaszának lokalizációjához fontos további tereppontot nevez meg Miksa Emánuel bajor választó hadinaplója: a dokumentum a bajor balszárnyal szemben egy, a török táborba vezető utat említ.⁶⁶⁶ Ez az út vélhetően a második katonai felmérés térképszelvényén megjelenített és

---

⁶⁶⁰ Első katonai felmérés, IX-34, XI-35., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár., Második katonai felmérés, XXX-65/66., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

⁶⁶¹ „[...] on resolut de marcher à Siklos, et que la facilitez de la marche, elle se feroit comme nous étions portez, les deux lignes avançant, en même temps sur deux colonnes, les bagages entre l’armée et la montagne d’Arschand. Le Duc reprenant l’avant garde avec la droite, et l’Electeur demeurant à l’arriere garde avec la gauche [...].” *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine* 2017. 440. o. (Lásd még: Gaetano Bonomo 1987. 214–235. o.; Badeni Lajos 1987. 309, 311. o.)

⁶⁶² „[...] le 12, l’armée de Lorraine eust encore l’avant-garde et marchoit vers Siclos; un petit bois resserroit sa marche vers la montagne [...]. Villars 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 369–370. o. (Villars 1987. 357. o.)

⁶⁶³ „[...] et comme nôtre droite commençoit à s’estendre dans la plaine de Siclos, nous vismes clairement que l’ennemy escarmouchoit depuis le matin, se dispoit à attaquer tout de bon nôtre arriere-garde; [...] l’ennemy ayant détaché un corps de quatre ou cinq mil chevaux qui environnoit toute nôtre gauche [...].” Villars 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (Villars 1987. 357–358. o.)

⁶⁶⁴ „[...] l’on fust obligé de marcher à eux et de les chasser, et, après cela notre gauche se replia contre la montagne et l’ennemy s’avança encore un fois.” Villars 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 369. o. (Villars 1987. 358. o.)

⁶⁶⁵ Második katonai felmérés, XXX-65/66., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

⁶⁶⁶ Miksa Emánuel 1987. 167. o.

felirattal is kísért Lapáncsa település felé vezető út lehet (148–149. kép).⁶⁶⁷ Az összecsapás első szakaszához Sir Paul Rycout történeti munkája ír le újabb jelentős topográfiai pontot. A „*History of the Turks...*” csataleírása szerint a harc megindulását követően Lajos Vilmos badeni örgróf egy, a támadó janicsárok közelében levő fontos domb („*hill*”) megszállását hajtotta végre.⁶⁶⁸ Ez a magaslat véleményem szerint az első és a második katonai felmérések térképszelvényein is ábrázolt, a Villányt és Lapáncsát összekötő úttól nyugati irányba kezdődő tereplépcső részlete lehet (150. kép).⁶⁶⁹

A csata délutáni fázisának terepi azonosítását is segítik az írásos és képi források. A török tábor egyik legrészletesebb leírása szintén Lotaringiai Károly-hadinaplójából származik: a török tábort védő, mélységében többszörösen tagolt sáncrendszer nem volt befejezett a keresztény katonaság támadásakor, valamint a török tábor hossza több mint két mérföld volt.⁶⁷⁰ Villars márki az 1687. augusztus 15-én, Charles Colbert márkihoz írt levelében arról írt, hogy a keresztény had lovassága egy völgyben nyomult előre, miközben mindkét szárnyát erdő fedezte,⁶⁷¹ majd a törökök táborát mocsaras területek által határolt szárazulaton érték el a támadók.⁶⁷² A török tábor Villars-féle ismertetése kiválóan megfeleltethető Németh Béla 1897-ben közölt csatater-leírásának (151–152. kép): „*Lőcs község északi végéről délnyugati irányban, egy töltésen a Karasicza árterületének nyugati oldalára jutunk, hol 1¹/₂ km-re Lőcstől érjük el újra a róna síkot. A helytől, hol ma a hídon átkelünk, közvetlenül délkeletre egy tömör, sáncokkal kerített erős épület állott, mely a történetben sokszor említett Henyey-család ősi kúriája volt; e helyet a köznép ma is Gradacz-nak, azaz kis várnak nevezi. A török-uralom előtt s alatt ott Henye nevű falu*

---

⁶⁶⁷ Második katonai felmérés, XXX-65/66., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

⁶⁶⁸ „*Prince Lewis of Baden having observed that there was a very advantageous place on the side of the Hill near to the Janisaries, which, if possessed, might very much annoy the Turks; immediately advertised the Dukes of Lorraine and Bavaria thereof, who having in the first place reinforced the Rear-guards with four Regiments under the conduct of Piccolomini, gave it in charge to Prince Lewis, to take the Post he had denoted on the side of the Hill; which accordingly he performed with admirable Success [...].*” Sir Rycout 1700. 244. o.

⁶⁶⁹ Első katonai felmérés, IX-34, XI-35., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár., Második katonai felmérés, XXX-65/66., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

⁶⁷⁰ „*Ce retranchement n’etoit pas à la verité tout à fait achevé parce qu’ils n’y travailloient que depuis le matin [...]. A un quart d’heure de ce premier retranchement nous en trouvames un second qui couvroit le camp des ennemis de deux lieües de longueur entre deux bois.*” *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine* 2017. 445–446. o.

⁶⁷¹ „*[...] nôtre cavalerie se mist en bataille dans le valon, [...] car nôtre droite et nôtre gauche avoient les flancs couverts des mêmes bois qui appuyoient les leurs.*” Villars 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370–371. o. (Villars 1987. 358. o.)

⁶⁷² „*[...] c’est à-dire que nous marchions aux ennemis sans autre desavantage pour nous que celui d’un retranchement qu’ils avoient commencé et qu’ils bordèrent de janissaires, [...] nous trouvames leur camp à une demie-lieue du premier retranchement qui estoit entre de marais dans une espace fort étroite [...].*” Villars 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370–371. o. (Villars 1987. 358–359. o.) (Lásd még: Károly Gusztáv 1987. 328. o.; Badeni Lajos 1987. 312. o.)

állott, melynek földjei innen északra, a Karasicza árterületének jobb partján feküdtek. [...] Szulejmán e helyen ütötte fel a táborának sátrait. A hídtól északnyugatra, mintegy 1/3 km-re, magasabb domb áll, melyet a katonai térkép 95 méter magasnak jelez. E dombon túl északnyugatra, az árterület kisarkalásánál, kezdődik a még ma is látható sáncz, mely a tábornat határolta és délnyugati irányban húzódott Petárda felé. A török tábornat tehát jobbról azaz keletről a Karasicza mocsarai, balról, azaz nyugatról a Petárda vidékén lévő sűrű erdőség védelmezte [...]. A tábornatól északra elterülő sík vidék nyugati oldalán Beremend s Tapolcza, keletről Idahof és a Karasicza árterülete közti síkság, melyet itt ott erdők népesítettek be. Ez ama tér, hol 1687. év augusztus 12-én a csatát vívták.”⁶⁷³ Németh szerint tehát a török tábornat helyét délkeleti irányból és keleti irányból a Karasica folyó mocsarai, nyugat felől a Petárda környéki erdők határolták. A tábornat hely dél határának Lőcs települést, illetve az annak északnyugati részétől induló, észak-déli irányítású töltést és a Henyey család kastélyának, a XIX. században magtárnak használt (a második katonai felmérésen „Schüttkasten”-ként megnevezett) épületét jelölte meg (153. kép).⁶⁷⁴ A csatater Németh Béla által leírt topográfiájába jól beilleszthető a beremendi 2015–2016. évi terepi kutatás lelőhelye. A Beremend és Magyarboly közötti autóúttól délre, a második katonai felmérésen „Villányer Gemeinde Wald” néven nevezett erődterületől délkeletre levő lelőhelyet a török tábornat északi előterének részeként azonosítjuk (152. kép).

11. Összegzés

Disszertációmban a fogalmi, a kutatástörténeti és az általános jellegű módszertani bevezetést követően a kora újkori csataterék régészeti kutatásának két legfontosabbnak vélt tárgycsoportját, a kézi tűzfegyverekhez és a tüzérségi eszközökhöz köthető lövedékek régészeti interpretációjának lehetőségeit tekintettem át. Különösen hangsúlyos helyet kapott az elemzésben az ólom tekeresekből, ólom rudakból darabolással kialakított hasáb, illetve hengeres testű lövedékek kérdésköre. Munkámban külföldi tárgyi emlékek és írásos források példáin keresztül cáfoltam Ferdinando Luigi Marsigli azon elképzelését, miszerint ezeket a muníciókat csak az oszmán-török katonaság használta volna szükségmegoldásként a korszakban: a darabolással kialakított, szabálytalan formát mutató lövedékek alkalmazása általánosan bevett gyakorlat volt a kora újkor hadseregeiben. Lőballisztikai vizsgálat útján

⁶⁷³ Németh 1897. 485–486. o.

⁶⁷⁴ Második katonai felmérés, XXX-65/66., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

pedig sikerült bizonyítani, hogy a huzagolás nélküli tűzfegyverek esetében a szabálytalan testű lövedékek – azonos körülmények mellett – nem voltak kevésbé hatékonyak a gömbformát mutató társaikhoz képest.

A dolgozat második nagyobb tematikai egységében az 1526. évi mohácsi és az 1687. évi Harsány-hegyi összecsapás komplex (írásos, képi és tárgyi forrásokra egyaránt épülő) csatatér-régészeti vizsgálatát végeztem el.

A késő középkori magyar államiságot szimbolikusan lezáró első mohácsi csatához kapcsolódó régészeti kutatások hosszú ideig eredménytelenek voltak, a csatatér kutatásának első tényleges, régészeti vonatkozású (véletlennek köszönhető) sikerét az 1960 és 1976 között megtalált sátorhelyi tömegsírok képezték. Fontos továbbá megemlítenünk, hogy a csata rekonstrukciója szempontjából legjelentősebb topográfiai pontnak tartott Földvár falu lokalizációjára vonatkozó vitában a mai napig nem alakult ki konszenzus.

A magyar hadrend augusztus 29-i felállási helyének rekonstruálása szempontjából fontos települést elsőként Szűcs József helyezte a majsi dombsor északkeleti térségébe az 1970-es években. Később Négyesi Lajos már fémkereső műszeres terepbejárások segítségével talált a csatához köthető fegyverleleteket a falunyom területén. Az összecsapás újabban megtalált tárgyi emlékei is a majsi szántók területén azonosított faluhely régészeti kutatásához kapcsolhatóak. A Majs északkeleti térségében található településrészlet további kutatásának fontos feladata lenne a lokalizált házhelyek feltárása: a kutatás jelenlegi állásában kérdéses, hogy a csatatér területén megtalált faluhely kronológiailag ténylegesen összefüggésbe hozható-e a mohácsi csatával. A terepbejárások és a geofizikai felmérések alapján egyre pontosabb kép rajzolható meg a Szűcs József által azonosított falu topográfiájáról, egyelőre azonban még kérdéses, hogy a majsi dombsorra felhúzódo település temploma hol volt. Véleményem szerint nem zárható ki, hogy a település egyháza a majsi Borromeoi Szent Károly plébániatemplom helyén levő korábbi templomhellyel lenne azonosítható. A Borromeoi Szent Károly plébániatemplom helyén levő korábbi templommal kapcsolatos fontos újabb régészeti adat, hogy a megjelenő szerb lakosság még temetkezett körülötte a XVII. században.

A Török-domb terepi kutatása Földvár-faluhoz hasonlóan jelentős előzményekkel rendelkezik már. Sajnálatos módon Gergely Endre eredménytelennek vélt ásatásai után a csatatér szempontjából fontos helyszín pusztulása felgyorsult. A XVII. századi írásos források (Ibrahim Pecsevi, Evlia Cselebi, Giovanni Gemelli Careri, Sír Paul Rycaut)

alapján, illetve az 1960-as és 1970-es évek régészeti jelentései segítségével rekonstruálható a Török-dombon kialakított, kúttal rendelkező török emlékhely. A csata török halottjainak feltételezett temetési helyénél – a régészeti megfigyelések alapján római kori nyersanyag felhasználásával – emelt emlékhely a visszafoglaló háborúk időszakában pusztult el. Sajnálatos módon a lelőhely hosszú időn keresztül történő homokbányaként való működése miatt ma már korlátozott lehetőségek vannak csak újabb régészeti kutatásokra a helyszínen.

A csatatér kutatásának fontos részét képezte a rendelkezésre álló keresztény és török források topográfiai vonatkozású adatainak vizsgálata. A forráskutatások által megnevezett és a modern kori tájban is azonosítható tereppontok (a majsi dombsor, a Borza-patak, a vizslaki rét mocsarai, a Török-domb) segítségével az 1526. évi összecsapás a Majs, Nagynyárad, Sátorhely és Dályok által határolt területre tehető, megerősítve az újabb hadtörténeti kutatások eredményeit (154. kép). A csatatér topográfiai vizsgálata ugyanakkor természetesen nem tekinthető befejezettnek, a jövőbeli fémkereső műszeres munkálatok és a településrégészeti kutatások tovább fogják árnyalni az összecsapás helyszínére vonatkozó információkat.

Az 1687. augusztus 12-i Harsány-hegyi összecsapás régészeti kutatása az 1526. évi mohácsi csata terepi munkálataival ellentétben jóval rövidebb múltra tekint csak vissza. A hadtörténeti kutatás korábban kizárólag az írásos és képi források vizsgálatára koncentrált, régészeti vonatkozású megfigyeléseket – régészeti terepkutatás, illetve régészeti tárgyi anyaggyűjtés hiányában – nem integrált a csata rekonstruálása során. A disszertációhoz kapcsolódó munkálatokban különösen jelentős hangsúlyt kapott a csatával kapcsolatos újabb írásos forráskutatás, valamint az összecsapás képi forrásainak (csataképek, térképművek) leírása és azok lehetséges kapcsolatrendszerének a feltárása. Az újabb vizsgálatok tovább árnyalták a csata két fázisának (a szövetséges keresztény sereg balszárnya elleni török támadás, illetve a Lotaringiai V. Károly herceg vezette hadnak a török tábor elleni rohama) rekonstrukcióját. A rendelkezésre álló írásos források, hadinaplók, naplók, levelek, diplomáciai jelentések és memoárok híradásai alapján az összecsapás kezdetét ma a Harsány-hegy délkeleti–keleti térségébe helyezhetjük. A csata a délutáni órákban a Harsány-hegytől délre levő Harsányi-erdő és Magyarboly közötti terepszakaszon folytatódott a keresztény seregnek a Lőcs településtől északnyugatra levő, a XVII. században még erdőkkel és mocsarakkal határolt, hosszanti irányú szárazulaton elhelyezkedő török tábor elleni sikeres támadásával (155. kép).

A Janus Pannonius Múzeum fémkereső műszeres terepkutatási programjának köszönhetően a csata egy jelentős tárgyi együttese került elő a 2015/2016. év telén. A Beremend közigazgatásához tartozó, 4,5 hektáros lelőhely szisztematikus fémkereső műszeres terepkutatása során talált 49 tárgyból álló leletcsoport terepi mintázatát reprezentatívnak tartom. Fontos kutatási szempontnak vélem, hogy a csataterék terepi azonosításánál és az összecsapások menetének rekonstruálásánál a speciális tárgytípusok jelenléte, sűrűsödése vagy éppen teljes hiánya bír információval. A minta reprezentatív volta melletti érveléshez újra hivatkoznék Négyesi Lajos romhányi csatatér-kutatásának eredményeire. Négyesi az 1710. évi romhányi csata helyszínének 2010. évi kutatása során a Lókos-patak menti, 400 ezer m²-es kiterjedésű kutatási területen 14 darab kézi tűzfegyverhez tartozó ólom lövedék, 4 csizmapatkó, 10 fémgomb és 6 réz csat képezte tárgyi együttes segítségével azonosította – írásos forrásokkal adatolva – a Rákóczi-féle szabadságharc egyik kuruc vereséggel végződő összecsapásának helyszínét.⁶⁷⁵ Egy további, nemzetközi példaként az angliai, 1485. évi bosworthi csata terepi kutatását említhetjük meg. A rózsák háborújának a Tudorok győzelmével záródó összecsapásának 2004–2005. évi régészeti kutatása során az egyik első és legnagyobb jelentőséggel rendelkező lelet a negatív régészeti eredményeket hozó tájtörténeti kutatásokat követően egy, III. Richárd (1483–1485) környezetéhez tartozó, magasabb rangú személy ékszereként azonosítható, vaddisznó alakú aranyozott ezüst címerjelvény volt.⁶⁷⁶ A Harsány-hegyi csatatér esetében a Beremend és a Magyarboly közti lelőhelyen talált fegyver-, lófelszerelés- és ruhaleleteket a képi és az írásos források alapján a csata második fázisának, a keresztény szövetséges seregek a Szulejmán nagyvezír tábora elleni támadásának emlékeiként interpretálhatjuk. A Harsány-hegyi csata 2015–2016. évi terepbejárásai során talált tárgyak, illetve a csatához köthető, a Janus Pannonius Múzeum, a nagyharsányi Helytörténeti Gyűjtemény, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, valamint egy harkányi magángyűjteményben fennmaradt szórvány emlékek áttekintésekor összesen 124 tárgyat vizsgáltam. Az elemzett tárgyak őrzési helyét tekintve 93,55 %-a (116 darab) közgyűjteményben, 6,45%-a (8 darab) magángyűjteményben található ma. Érdeemes megjegyezni, hogy a közgyűjteményekben őrzött leletek 39,5 %-át alkották a Janus Pannonius Múzeumba került, a 2015–2016. évi beremendi terepbejárás leletei.

Az 1526. évi mohácsi csata és az 1687. évi Harsány-hegyi összecsapás vizsgálata véleményem szerint reprezentatívan mutatja be a hazai török kori csataterék régészeti

---

⁶⁷⁵ Négyesi 2010/b.864–865. o.

⁶⁷⁶ Foard 2012. 53–64. o.

kutatásának perspektíváit. A nemzetközi tendenciákhoz hasonlóan mindkét esetben a tájrégészeti és a fémkereső műszeres terepi kutatások bírtak, s főképp bírnak a jövőben a legnagyobb jelentőséggel. Sajnálatos módon mind a két csatatér további kutathatóságát és fennmaradását erősen befolyásolja az illegális fémkereső műszeres „*kinckeresés*” veszélye.

11.1. Kitekintés: a hadtörténeti örökség

A csataterék csak egy szegmensét képezik a nemzeti, illetve a hadtörténeti múlt szempontjából jelentős helyszíneknek. Az 1711 előttre datálható, hadtörténeti szempontból is fontos helyszínek számára tulajdonképpen a helyrajzi szám alapú nyilvántartással kísért régészeti lelőhely jogi kerete ad ex lege védelmet. Ezzel párhuzamosan az 1711 utáni csataterék, hadszínterek, katonai objektumok és roncslelőhelyek esetében már nem érvényesíthető a régészeti lelőhely jogi fogalma. A hadtörténeti örökség fogalma („*1711 utáni hadszíntér, csatatér, védelmi létesítmény, egyéb katonai objektum vagy hadi emlék, különösen harci repülőgép, kerekes vagy lánctalpas harcjármű és egyéb katonai fegyverrendszerek, fegyverek, felszerelés és egyenruha elemei, továbbá azok együttese*”) 2014-ben integrálódott a kulturális örökségvédelem hazai fogalmi keretrendszerébe.⁶⁷⁷ Tudni kell, hogy a hadtörténeti örökség definíciója nem vonatkoztatható az 1711 utáni katonai temetési helyekre ugyanakkor az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc, az első és a második világháború, valamint az 1956-os forradalom katonai hősi temetési helyei / hadisírjai a nemzeti emlékezet és a nemzeti kegyelet kiemelten fontos, illetve védendő helyszínei. A hősi temető / hősi temetési hely fogalmát már a temetőkről és a temetkezésekről szóló 1999. évi XLIII. törvény 3. § f) pontja külön definiálja: „*a honvédelmi kötelezettség fegyveres vagy fegyver nélküli teljesítése közben elesettek, továbbá a teljesítést követően, ezzel közvetlenül összefüggésbe hozható okból elhunytak, valamint háborúban kényszermunkára hurcoltak és elhunytak eltemetésére, hamvaik elhelyezésére szolgáló temető (temetőrész), temetési hely*”.⁶⁷⁸ A hadisírgondozással kapcsolatos ágazaton belüli feladatmegosztásról és az első világháborúban életüket veszített magyar katonák hadisírjainak és hősi temetési helyeinek állapotfelmérésével, felújításával összefüggő pályázati tevékenységről szóló 66/2016. (XII. 22.) HM utasítás a

⁶⁷⁷ A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény 7. § 7. pont. Forráshely: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0100064.tv>. (A megtekintés ideje: 2018. 04. 24.)

⁶⁷⁸ Forráshely: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900043.TV>. (A megtekintés ideje: 2018. 04. 04.)

magyarországi katonai temetkezési helyek terepi kutatásával és az emberi maradványok exhumálásával kapcsolatos feladatellátást a honvédelmi minisztérium keretein belül a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum alá rendelte. Ekkor a Katonai Emlékezet és Hadisírgondozó Igazgatóság két osztállyal, a Belföldi Hadisírgondozó- és a Külföldi Hadisírgondozó Osztállyal kezdte meg a működését.

A hadtörténeti vonatkozású kulturális örökség ingó és ingatlan elemeinek védelme szempontjából is jelentős lépés volt a fémkereső műszerek használatának 2015. évi szigorítása, a régészeti örökség és a műemléki érték védelmével kapcsolatos szabályokról szóló 39/2015. (III.11.) Kormányrendelet 10. és 46. §-a gyakorlatilag már kétféle, a „*hivatás gyakorlásához szükséges*” és a „*hivatáshoz nem kötött*” fémkereső műszeres tevékenységet különböztetett meg. Fontos hangsúlyozni, hogy az utóbbi terepi tevékenységet a Kormányrendelet 46. §-a hatósági engedélyhez kötötte.⁶⁷⁹

A hazai hadtörténeti örökség (nem régészeti lelőhelyen található) ingó és ingatlan elemeinek terepi kutatásakor az alábbi irányelveket határozhatjuk meg a jelenleg hatályos jogi és szakmai szempontok alapján:

- „*hivatás gyakorlásához nem kötött*” fémkereső műszeres terepbejárás csak a megfelelő hatósági engedélyek birtokában, az engedélyek által meghatározott kikötések betartásával végezhető;
- 1711 utáni hősi katonai temetési hely / hadisír azonosítása esetében a további munkálatokat be kell szüntetni és a kutatás vezetőjének a felfedezésről értesítenie kell a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumot;
- régészeti lelet vagy régészeti korú objektum előkerülésekor a megkezdett tevékenység szintén nem folytatható, a felfedezésről pedig tájékoztatni kell a területileg illetékes régészeti gyűjtőkörrel rendelkező múzeumot;
- robbanótest vagy annak tűnő tárgy lokalizálásakor kötelező az előtalálásról bejelentést tenni a helyi rendőri szervnél vagy a település önkormányzatának jegyzőjénél;

---

⁶⁷⁹

Forráshely:
https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1500039.KOR&timeshift=ffffff4&txrefrer=00000001.TXT. (A megtekintés ideje: 2018. 02. 20.)

- a modern lőfegyverleletek és az egybeszerelt töltények jogi értelemben lőfegyvernek,⁶⁸⁰ illetve lőszernek minősülnek, azokat a megtalálásukat követően a helyi rendőrségi szervnek kell beszolgáltatni;
- az 1711 utáni fegyver-, felszerelés- és egyenruhaelemek, továbbá azok együttese, illetve a katonai szállító- és harcjárművek (köztük repülőgépek, harckocsik) roncsai a hadtörténeti örökség ingó elmeiként a kulturális örökség részét képezik;
- a kutatást muzeális intézményben elhelyezett vagy az illetékes hatóságoknak megküldött képi és szöveges dokumentációval kell kísélni;
- a munkálatok befejeztével vissza kell állítani a kutatási terület eredeti állapotát.

Alapvető célkitűzésnek tartom a hadtörténeti örökség (szöveges és képi dokumentációval adatolt) terepi kutatására irányuló munkálatok hatósági engedélyezési eljárásrendjének lefektetését. A terepi kutatások szabályzásával párhuzamosan fontos további feladat a hadtörténeti örökség ingó és ingatlan elemeinek helyrajzi számmal és GPS koordinátákkal kísért, kutatható és a hatósági hivatalok által is elérhető nyilvántartásának elkészítése, valamint folyamatos aktualizálása. Az örökségi nyilvántartás normatíváihoz támpontokat az angliai csataterregiszter példája adhat. Az Egyesült Királyságban a csatatermek még 1990-ben a történeti táj fogalmi kategóriájába tartoztak, az először 43 csatater adatait tartalmazó „*English Heritage's Register of Historic Battlefields*” 1995-ben született meg. A regiszter feladata nem a történelmi csatatermek törvényi védelme, hanem a lokális és regionális örökségvédelmi stratégiák kidolgozásához szükséges tudományos igényű háttér biztosítása volt.⁶⁸¹ A hazai hadtörténeti örökségi regiszterhez hat fő adattartalmat javaslunk mindezek alapján:

- 1.) a hadtörténeti örökség típusának meghatározása (hadszintér, csatater, roncslelőhely, katonai objektum, egyéb);
- 2.) a lelőhely helyrajzi számának / számainak, valamint GPS koordinátáinak megadása, illetve a lelőhely térképmellékleten való jelölése;
- 3.) a hadtörténeti örökség ingó, illetve ingatlan elemének fotó-, illetve képi melléklettel kísért leírása;

⁶⁸⁰ A lőfegyverekről és a lőszerrekről szóló 2004. évi XXIV. törvény 2. §-ának 16. pontja alapján lőfegyvernek az a tüzfegyver, illetve az a légfegyver számít „amelyből 7,5 joule-nál nagyobb csőtorkolati energiájú, szilárd anyagú lövedék lőhető ki.” Forráshely: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0400024.tv>. (A megtekintés ideje: 2018. 04. 24.)

⁶⁸¹ Fiorato 2000. 189–190. o.; Sutherland – Holst 2005. 15–16. o.; Fergusson 2013. 26–27, 61–63. o.

- 4.) a lelőhellyel kapcsolatos írásos, illetve képi források, hadtörténeti munkák és egyéb szaktanulmányok jegyzéke;
- 5.) az esetleges régészeti-, műemléki- vagy védett természeti területre / értékre vonatkozó érintettség meghatározása;
- 6.) a látogatható kiállítások, tanösvények, emlékhelyek és emlékművek jegyzéke.

A hadtörténeti örökség elemeinek a régészeti módszerekre is épülő kutatása, valamint a regiszterszintű nyilvántartása fontos tudományos vállalkozás. Nem érdemtelen megjegyezni, hogy jelenleg négy hazai összecsapás, így a muhi, a mohácsi, a pákozdi és a váci csata, illetve ütközet (1241, 1526, 1848, 1849) emlékhelye bír nemzeti emlékhelyi, illetve történelmi emlékhelyi besorolással.⁶⁸² A hadtörténeti régészet a jövőben a műemlékek védelmi, illetve a régészeti kutatások engedélyezési eljárásaiban egyaránt értékes szerepet játszhat.

12. Felhasznált rövidítések jegyzéke

ABMLÉ = <i>A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve,</i>	IK = <i>Irodalomtörténeti Közlemények</i>
Aevh = <i>Az egri vár híradója</i>	JCOS = <i>Journal of the Center for Ottoman Studies</i>
AHMÉ = <i>A Hadtörténeti Múzeum Értesítője</i>	JOA = <i>Journal of Conflict Archaeology</i>
AJPM = <i>A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve</i>	JWH = <i>Journal of World History</i>
ArchÉrt = <i>Archaeologiai Közlemények</i>	LSz = <i>Levéltári Szemle</i>
AWMMÉ = <i>A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve</i>	MK = <i>Magyar Könyvszemle</i>
BAR = <i>Battlefield Annual Review</i>	MKSZ = <i>Magyar Katonai Szemle</i>
BH = <i>Budapesti Hírlap</i>	MNy = <i>Magyar Nyelv</i>
BLF = <i>Baranyai Levéltári Füzetek</i>	MTT = <i>Magyar Történelmi Tár</i>
BIMR = <i>Bulletin of International Medieval Research</i>	MűvÉrt = <i>Művészettörténeti Értesítő</i>
BT = <i>Biológiai Tanulmányok</i>	NÉ = <i>Néprajzi Értesítő,</i>
CA = <i>Current Anthropology</i>	NHA = <i>Northeast Historical Archaeology</i>
CommArchHung = <i>Communicationes Archaeologicae Hungariae</i>	PL = <i>Pécsi Lapok</i>
É-É = <i>Építészet-Építésztörténet</i>	PN = <i>Pesti Napló</i>
	SCAR = <i>Southern Campaigns of the American Revolution</i>
	StudArch = <i>Studia Archaeologica</i>
	SzF = <i>Szabad Föld</i>

⁶⁸² 2. melléklet a 2001. évi LXIV. törvényhez, I. Kiemelt nemzeti emlékhely, II. Nemzeti emlékhely. Forráshely: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0100064.tv>. (A megtekintés ideje: 2018. 04. 09.); 303/2011. (XI. 23.) Korm. rendelet a történelmi emlékhelyekről, 1. számú melléklet. Forráshely: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100303.kor> (A megtekintés ideje: 2018. 04. 24.)

ÉT = <i>Élet és Tudomány</i>	TGy = <i>Tudományos Gyűjtemény</i>
Fennarch = <i>Fennoscandia archaeologica</i>	TSz = <i>Történelmi Szemle</i>
FolArch = <i>Folia Archaeologica</i>	ÚE = <i>Új Ember</i>
GK = <i>Geodézia és Kartográfia</i>	V-L = <i>Vadász-Lap</i>
HA = <i>Historical Archaeology</i>	VSz = <i>Vasi Szemle</i>
HK = <i>Hadtörténelmi Közlemények</i>	Vkt = <i>Várak, kastélyok, templomok</i>
HL = <i>Hadimúzeumi Lapok</i>	ZGy = <i>Zalai Gyűjtemény</i>
HSz = <i>Honvédségi Szemle</i>	ZM = <i>Zalai Múzeum</i>

13. Irodalom

- A gáznyomás 1915.** A gáznyomás. [Szerző nélkül.] *V-L*, 1915. november 25. 393. o.
- A janicsárok törvényei 1989.** A janicsárok törvényei (1606.) I. Török kéziratokból fordította, a bevezetőt írta, a mutatót és a szómagyarázatot szerk.: *Fodor Pál*. Budapest: MTA Orientalisztikai Munkaközösség, 1989.
- A M. Kir. Hadimúzeum 1942.** *A M. Kir. Hadimúzeum*. [Vitéz Nagy Áron ezredes, 1942. március 13-án tartott előadása a IX. közigazgatási továbbképző tanfolyamon.] *MKSz*, 12. (1942) 3. negyedév. 407–415. o.
- A második mohácsi csata emlékünnepe 1937.** A második mohácsi csata emlékünnepe. *PN*, 1937. augusztus 13. 12. o.
- A mohácsi csata emlékünnepei 1937.** A mohácsi csata emlékünnepei. (Szerző nélkül.) *BH*, 1937. augusztus 10. 8. o.
- A mohácsi emléktemplom 1955.** A mohácsi emléktemplom. (Szerző nélkül.) *ÚE*, 1955. augusztus 28. 3. o.
- A mohácsi ünnepek 1937.** A mohácsi ünnepek. (Szerző nélkül.) *Újság*, 1937. augusztus 10. 9. o.
- A Mohácsi Történelmi Emlékhely 1982.** A Mohácsi Történelmi Emlékhely. (Szerk. nélkül.) Pécs, 1982.
- A renaissance Magyarországon 1961.** *Kardos Tibor* (ford.): A renaissance Magyarországon. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1961. 531–563. o.
- Admirables Efectos de la Providencia sucedidos en la vida e imperio de Leopoldo primero 1696.** Admirables Efectos de la Providencia sucedidos en la vida e imperio de Leopoldo primero ... emperador de Romanos. III. Milano: Marcos Antonio Pandulpho Malatesta nyomdája, 1696.
- Aggházy 1928/a.** *Aggházy Kamil*: Évfordulók – emlékművek. *HL*, 1. é. (1928) 2. sz. 8–9. o.
- Aggházy 1928/b.** *Aggházy Kamil*: Az országos hősi emlékmű és a magyar pantheon. *HL*, 1. k. (1928) 1. f. 3–7. o.
- Aggházy 1928/c.** *Aggházy Kamil*: A Hadtörténelmi Múzeum munkaterve, 1928–1938. *HL*, 1. k. (1928) 2. f. 51–54. o.
- Aggházy 1929.** *Aggházy Kamil*: Ásatás a Nándorbástyán. *HL*, 2. (1929) 7–8. sz. 54–55. o.
- Aggházy 2008.** *Aggházy Kamil*: A Hadtörténelmi Múzeum munkaterve 1928–1935. *AHMÉ*, 10. (2008.) 139–142. o.

- Allsop – Foard 2007.** *Derek Allsop – Glenn Foard: Case Shot: an Interim Report on Experimental Firing and Analysis to Interpret Early Modern Battlefield Assemblages. JOA, 3. (2007.) 111–147. o.*
- Anderson 1989.** *Sonia P. Anderson: An English Consul in Turkey. Paul Rycout at Smyrna, 1667–1678. Oxford: Clarendon Press, 1989.*
- Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1994.** *Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Válogatta, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Gömöri György. Budapest: Argumentum, 1994.*
- Antonio Boemo jelentése 2006.** *Antonio Boemo velencei kém jelentése, 1526. november 12. Ford.: Erdősi Péter. In: Mohács. Nemzet és Emlékezet. Szerk.: B. Szabó János. Budapest: Osiris, 2006. 116–119. o.*
- Apponyi 2004.** *Alexander Apponyi: Hungarica. Teil 1. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2004.*
- Arnegger 2000.** *Katharina Arnegger: Das Geschlecht der Sinzendorf. Ph.D. Dissertation, 2000.*
- Az idősebb Stephan Gerlach naplója 1986.** *Az idősebb Stephan Gerlach naplója [...]. In: Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Magyar Ritkaságok. Fordította és a bevezető tanulmányt írta: Kovács József László. Szerk.: Szalai Anna. Budapest, 1986. 89–274. o.*
- Az új lőfegyver és a fémipar 1890.** *Az új lőfegyver és a fémipar. [szerző megadása nélkül.] V–L, 1890. május 25. 200. o.*
- Ágoston 1992/a.** *Ágoston Gábor: Párhuzamok és eltérések az oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a 15–17. században. TSz, 34. (1992) 3–4. sz. 173–198. o.*
- Ágoston 1992/b.** *Ágoston Gábor: A török hadsereg löporellátása a 16–17. századi magyarországi hadjáratokban. ZM, 4. (1992.) 65–72. o.*
- Ágoston 1995.** *Ágoston Gábor: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. TSz, 37. (1995). 4. sz. 465–485. o.*
- Ásatások 1924.** *Ásatások. (Szerző nélkül.) PL, 1924. október 26. 5. o.*
- B. Szabó 2004.** *B. Szabó János: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom” I. rész. HK, 117. (2004) 2. sz. 443–480. o.*
- B. Szabó 2005.** *B. Szabó János: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom” II. rész. HK, 118. (2005) 3. sz. 573–633. o.*
- B. Szabó 2006.** *B. Szabó János: A mohácsi csata. Budapest: Corvina, 2006.*
- B. Szabó 2010.** *B. Szabó János: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. Budapest: Argumentum Kiadó, 2010.*
- B. Szabó 2015.** *B. Szabó János: Mohács. Régi kérdések, új válaszok. Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2015.*
- B. Szabó – Tóth 2009.** *János B. Szabó – Ferenc Tóth, Mohács (1526). Soliman de Magnifique prend pied en Europe centrale. Paris: Economica, 2009.*
- Babits 2015.** *Lawrence E. Babits: The Principles of War and the „Battle of the Barges”. In: The Archaeology of Engagement.*

- Conflict and Revolution in the United States. Ed.: *Dana L. Pertermann – Holly Kathryn Norton*. College Station: Texas A&M University Press, 2015. 74–92. o.
- Badeni Lajos 1987.** Badeni Lajos és Hermann von Baden levelezéséből. Közreadja: *Szita László*. In: Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk.: *Szita László*. Pécs: Baranya M. Lvt., 1987. 299–313. o.
- Bajcsa-vár 2002.** *Bajcsa-vár*. Egy Stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Szerk.: *Kovács Gyöngyi*. Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2002.
- Baktir 2016.** *Hasan Baktir*: The history of the present state of the Ottoman empire. In: *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Volume 8. Northern and Eastern Europe (1600–1700)*. Ed.: *David Thomas – John Chesworth*. Leiden: Brill, 2016. 413–419. o.
- Balkay 1913.** *Balkay Dezső*: *A nagy-harsányi csata 1687. augusztus 12-én. PN*, 1913. augusztus 12. 1–4. o.
- Barkóczy – Bartha – Kovács – Padányi – Török 2012.** *Barkóczy Péter – Bartha Tibor – Kovács Árpád – Padányi József – Török Béla*: Zrínyi-Újvár 1664. évi ostromából származó vas- és ólomlövedékek anyagszerkezeti vizsgálatai. *HK*, 125. (2012) 4. sz. 1139–1148. o.
- Barta 1985.** *Barta János*: *Budavár visszavétele*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1985.
- Bartoniék 1926.** *Bartoniék Emma*: *Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései*. Budapest: Magyar Irod. Társ., 1926.
- Bartosiewicz – Neer – László Bartosiewicz – Wim van Neer – An Lentacker – Marián Fabiš 1997.** *László Bartosiewicz – Wim van Neer – An Lentacker – Marián Fabiš*: *Draught Cattle: Their Osteological Identification and History*. Tervuren: Musée Royal de l’Afrique Centrale, 1997.
- Bartucz 1966.** *Bartucz Lajos*: A kiskunhalasi „kuruchalom” feltárása. In: *Paleopatologia III. A prehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek*. Szerk.: *Pella Ákos*. Budapest: Orsz. Orvostört. Könyvtár, 1966. 421–444. o.
- Basics 1984.** *Basics Beatrix*: A magyar történelem képes forrásainak sajátosságai. *MűvÉrt*, 33. (1984.) 6–15. o.
- Batailles Gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene De Savoye 1725.** *Jean de Dumont – Jean Huchtenburg – Pierre Gosse – Rutger C. Alberts*: *Batailles Gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene de Savoye Sur Les Ennemies De La Foi, Et sur ceux de L’Empereur & de L’Empire, en Hongrie, en Italie en Allemagne & aux Pais-Bas*. La Haye: Chez Pierre, Rutgert Ch. Alberts, 1725.
- Baudez 2005.** *Basil Baudez*: *Les guerres ottomanes dans les arts Chrétiens, l’exemple de la gravure et de la médaille. Dix-septieme siècle 2005/4-n°*. 679–691. o.
- Bauhoffer 2000.** *Bauhoffer József* (összeállította): *A majsi katolikus templom*. Majsi Füzetek 1. Mohács, 2000.
- Bán 2015.** *Bán Attila*: *Fegyvergyártás és fegyverzet*. In: *Haderők és*

- hadviselés az előltöltő fegyverek korában. A fegyvergyártás, a fegyverzet és a haderőszerzés hatása a hadművészet fejlődésére. Szerk.: *Turcsányi Károly – Bán Attila – Hegedűs Ernő – Molnár Gábor*. Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2015. 47–124. o.
- Bearss 2001.** *Edwin C. Bearss*: Introduction. In: *Archaeological Perspectives on the American Civil War*. Ed.: *Clarence R. Geier – Stephen R. Potter*. Gainesville: University Press of Florida, 2003. xvii–xxiii. o.
- Bende 1966.** *Bende Lajos*: A mohácsi csata. *HK*, 13. (1966). 3. sz. 532–567. o.
- Bertók 2014.** *Bertók Gábor*: Nekünk Majs kell? A mohácsi csatátér kutatása. In: *Régi idők – új módszerek*. Szerk.: *Bertók Gábor – Gáti Csilla*. Budapest / Pécs: Archaeolingua Alapítvány, 2014. 161–170. o.
- Bertók – Polgár 2011.** *Bertók Gábor – Polgár Balázs*: A mohácsi csatátér és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. *HK*, 124. (2011). 3. sz. 919–928. o.
- Beszámoló 2016.** Beszámoló a „Háború, régészet és kulturális örökségvédelem” című konferenciáról. Összeállította: *Polgár Balázs*. *AHMÉ*, 16. (2016.) 287–294. o.
- Beszédes 1999.** *Beszédes József*: Adatok az 1599. évi „tolnai” csata lokalizációjához. *AWMMÉ*, 21. (1999.) 271–292. o.
- Bécsi haditudósítások 1995.** *Szita László*: Bécsi haditudósítások az 1687. évi török elleni hadjáratról (1687. május–november). In: *Baranyai történetírás. 1992/1995*. Szerk.: *Szita László*. Pécs: *ABMLÉ*, 1995. 37–84. o.
- Blackmore 1990.** *David Blackmore*: *Arms & Armour of the English Civil Wars*. London: Royal Armouries, 1990.
- Blair 1983.** *Claude Blair*: The Seventeenth Century. In: *Pollard's History of Firearms*. Ed.: *Claude Blair*. Feltham: Country Life Books / Hamlyn, 1983. 62–105. o.
- Bleed – Scott 2011.** *Peter Bleed – Douglas D. Scott*: Contexts for Conflict: Conceptual Tools for Interpreting Archaeological Reflections of Warfare. *JOA*, 6. (2011) 1. sz. 42–64. o.
- Bloch 1996.** *Marc Bloch*: A történész mestersége. Fordította: *Babarczy Eszter, Kosáry Domokos, Pataki Pál*. Budapest: Osiris, 1996.
- Boccaccio 2005.** *Giovanni Boccaccio*: Dekameron. Ford.: *Révay József*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2006.
- Boethius 1688.** *Christoph Boethius*: Ruhm-belorberter [...] Kriegs-Helm [...]. II. Nürnberg: Johann Christoph Lochner, 1688.
- Bonsall 2008.** *James Bonsall*: The Study of Small Finds at the 1644 Battle of Cheriton. *JOA*, 2008. 29–52. o.
- Bowden 1999.** *Mark Bowden*: *Untravelling the Landscape. An Inquisitive Approach to Archaeology*. Stroud: Tempus, 1999.
- Brétéché 2015.** *Marion Brétéché*: *Les compagnons de Mercure. Journalisme et politique dans l'Europe de Louis XIV*. Ceyzérieu: Champ Vallon, 2015.

- Brodarics 1903.** Brodarics históriája a mohácsi vészről. Ford. bev. és jegyzetekkel ellátta: *Szentpétery Imre*. Budapest: Lampel / Wodianer Ny., 1903.
- Brodarics 1976.** *Brodarics István*: Igaz leírás a magyaroknak a törökkel történt mohácsi összecsapásáról. Ford.: *Kardos Tibor*. In: Mohács emlékezete. Szerk.: *Katona Tamás*. Budapest: Magyar Helikon, 1976. 9–35. o.
- Brodarics 2011.** *Brodarics István*: Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről. Fordította és a jegyzeteket írta: *Kulcsár Péter*. In: Brodarics-emlékkönyv. Szerk.: *Kasza Péter – Pálffy Géza*. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2011. 100–125. o.
- Brodericus 1985.** *Stephanus Brodericus*: De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima. Ed. *Petrus Kulcsár [et] Csaba Csapodi*. Budapest: Akad. Kiad., 1985.
- Brooke 1857.** *Richard Brooke*: Fields of Battle in England. London / Liverpool: John Russell Smith / J. Mawdslet and Son, 1857.
- Brown – Osgood 2009.** *Martin Brown – Richard Osgood*: Digging up Plugstreet. The Archaeology of a Great War Battlefield. Sparkford: Haynes Publishing, 2009.
- Bubics 1891.** *Bubics Zsigmond*: Kik vettek részt Buda 1686-iki ostromában? *HK*, 4. (1891.) 577–595. o.
- Budától–Belgrádig 1987.** Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk.: *Szita László*. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1987.
- Burgio 1976.** Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius jelentései Sadoleto pápai titkárnak / részletek. Ford.: *Bartoniék Emma*. In: Mohács emlékezete. Szerk.: *Katona Tamás*. Budapest: Magyar Helikon, 1976. 112–148. o.
- Burne 1955.** *Alfred Higgins Burne*: The Crecy War: A Military History of the Hundred Years War from 1337 to the Peace of Bretigny, 1360. London: Eyre & Spottiswoode, 1955.
- Calmet 1728.** Histoire ecclesiastique et civile de Lorraine. Par le R. P. Augustin Calmet. Nancy, 1728.
- Careri 2002.** *Jászay Magda*: Olasz hadinapló az 1687. évi török elleni hadjáratról. *HK*, 115. (2002) 2. sz. 399–419. o.
- Carman 2013.** *John Carman*: Archaeologies of Conflict. Debates in Archaeology. London / New Delhi / New York: Bloomsbury, 2013.
- Carman – Carman 2006.** *Patricia Carman – John Carman*: Bloody Meadows. Investigating Landscape of Battle. Thrupp: Sutton Publishing, 2006.
- Clausewitz 2013.** *Carl von Clausewitz*: A háborúról. Ford.: *Szabó Júlianna*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2013.
- Connor – Scott 1988.** *Melissa Connor – Douglas D. Scott*: Metal Detector Use in Archaeology: An Introduction. *Society HA*, 32. (1998) 4.

- sz. 76–85. o.
Crouch 1978. *Howard R. Crouch: The Field Account of Civilian War Sites, Artifacts and Hunting.* Falls Church: Howard Crouch, 1978.
- Coulston 2005.** *John C. N. Coulston: Roman Military Equipment and Archaeology Conflict. Carnuntum Jahrbuch, 2005.* 19–32. o.
- Csendes – Rázsó 1976.** *Csendes László – Rázsó Gyula: A mohácsi csata. HSz, 30.* (1976) 9. sz. 5–10. o.
- Csikány 2005.** *Csikány Tamás: A harmincéves háború.* Budapest: Korona Kiadó, 2005.
- Darling 1994.** *Linda T. Darling: Ottoman Politics Through British Eyes: Paul Rycout's the Present State of the Ottoman Empire. JWH, Vol. 5. (1994.)* 71–94. o.
- Dávid – Fodor 2003.** *Dávid Géza – Fodor Pál: Az oszmán hadsereg a zentai csata után /1697–1698/. In: Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Szerk.: Lengvári István – Vonyó József. Pécs: Pro Pannonia, 2003.* 111–128. o.)
- Dercsényi 1984.** *Dercsényi Dezső: Baranya középkori templomai.* Budapest: Corvina Kiadó, 1984.
- Doberdói Breit 1939.** *Doberdói Breit József: A magyar nemzet hadtörténelme. Tizenkettedik rész. 1490–1526.* Budapest: Athenaeum, 1939.
- Doberdói Breit 1941.** *Doberdói Breit József: A magyar nemzet hadtörténete. Tizenhetedik rész. 1683–1699.* Budapest: Athenaeum, 1941.
- Domokos 1984.** *Domokos György: Adalékok a törökkori magyar tüzérség kategória- és típusproblémáihoz. HK, 31. (1984) 1. sz.* 117–149. o.
- Domokos 1986.** *Domokos György: Várépítészet és várharcászat Európában a XVI-XVII. században. HK, 33. (1986). 1. sz.* 47–110. o.
- Domokos 2003.** *Domokos György: A mohácsi csata (1526. augusztus 29). In: Fegyvert s vitézt ... A magyar hadtörténet nagy csatái. Szerk.: Hermann Róbert. Budapest: Corvina Kiadó, 2003.* 81–95. o.
- Doyle – Bennett 2002.** *Peter Doyle – Matthew R. Bennett: Terrain in Military History: an Introduction. In: Fields of Battle. Terrain in Military history. Ed.: Peter Doyle – Matthew R. Bennett. Dordrecht / Boston / London: Kluwer Academic Publishers, 2002.* 1–7. o.
- Dudás 2006.** *Dudás Gyula: Mohácsi emlékekről, 1896. In: Mohács. Nemzet és Emlékezet. Szerk.: B. Szabó János. Budapest: Osiris Kiadó, 2006.* 239–240. o.
- Dulles 2005.** *Avery Cardinal Dulles: A History of Apologetics.* San Francisco: Ignatius Press, 2005.
- Dupras – Schultz – Wheler – Williams 2006.** *Tosha L. Dupras – John J. Schultz – Sandra M. Wheeler – Lana J. Williams: Forensic Recovery of Human Remains.*

- Boca Ration / London / New York / Singapore: Taylor & Francis, 2006.
- Dzselálzáse Musztafa 1896.** *Dzselálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása.* In: Török–magyarkori történelmi emlékek. Török történetírók II. Ford. és jegyzetekkel kísérte: *Thúry György*. Budapest: M. Tud. Akadémia, 1896. 112–278. o.
- Dzselálzáde Musztafa 1976.** *Dzselálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása / részlet.* Ford.: *Thúry József*. In: Mohács emlékezete. Szerk.: *Katona Tamás*. Budapest: Magyar Helikon, 1976. 220–239. o.
- Egy cseh úr levele 2006.** Egy cseh úr levele a Santa Clara-lolostor főnöknőjéhez, 1526. november. Ford.: *Tuza Csilla*. In: Mohács. Nemzet és Emlékezet. Szerk.: *B. Szabó János*. Budapest: Osiris, 2006. 121–131. o.
- El Hage 2012.** *Fadi El Hage: Le maréchal de Villars. L'infatigable bonheur.* Paris: Belin, 2012.
- Előadások és tanulmányok 1989.** Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből. 1686–1688. Szerk.: *Szita László*. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1989.
- Eltis 1998.** *David Eltis: The Military Revolution in Sixteenth Century Europe.* New York: St. Martin's Press, 1998.
- Evlia 1985.** Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660-1664. Ford.: *Karácson Imre*, az előszót és a jegyzeteket átdolgozta: *Fodor Pál*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1985. [Második kiadás.]
- Éloge du Maréchal de Berwick 1884.** Éloge du Maréchal de Berwick [...] par M. Le Duc d'Audiffret-Pasquier. Paris: Imprimerie F. Pichon, 1884.
- F. Molnár 2007.** *F. Molnár Mónika: Egy bolognai gróf az Oszmán Birodalomban.* In: Luigi Ferdinando Marsigli, Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről, és hanyatlásáról. Ford.: *F. Molnár Mónika*. Szerk. és sajtó alá rendezte: *Csákváry Ferenc* és *Domokos György*. Budapest: Históriaantik Könyvesház Kiadó, 2007.
- Farkas – Szebelédi – Varga 2016.** *Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett* (szerk.): „Nekünk mégis Mohács kell ...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Budapest: OSZK, 2016.
- Felberbauer 2014.** *Franz Felberbauer: Die Handgranaten der Grenadiere der Fürsten Esterházy aus Gusseisen und Ton im Zeughaus der Burg Forchtenstein Ihre Wirkung und Reichweite im Vergleich zu Glashandgranaten. Waffen- und Kostümkunde,* 2014. 1. füzet. 1–52. o.
- Ferdi 1896.** *Ferdi: A törvényhozó Szulejmán szultán története.* In: Török–magyarkori történelmi emlékek. Török történetírók II. Ford. és jegyzetekkel kísérte: *Thúry György*. Budapest: M. Tud. Akadémia, 1896. 39–111. o.
- Ferdi 1976.** *Ferdi: A törvényhozó Szulejmán története / részletek.* Ford.: *Thúry József*. In: Mohács emlékezete. Szerk.: *Katona Tamás*. Budapest: Magyar Helikon, 1976. 207–218. o.

- Fergusson 2013.** *Natasha Fergusson: An assessment of the positive contribution and negative impact of hobbyist metal detecting to sites of conflict in the UK.* Glasgow University, 2013. PhD thesis.
- Fettich 1968.** *Fettich Nándor: Ötvösmester hagyatéka Esztergomban, a tatárjárás korából. Komárom Megyei Múzeumok Közleményei*, 1. (1968.) 157–196. o.
- Fényes 1847.** *Fényes Elek: Magyarország leírása.* Pest: Heckenast Ny., 1847.
- Filiz 2003.** *Filiz Turhan: The Other Empire. British Romantic Writings about the Ottoman Empire.* New York / London: Routledge, 2003. 12–14. o.
- Finer 1995.** *Peter Finer: The Old Rectory Ilmington Shipston-on-Stour Warwickshire.* Moreton-in-Marsh, 1995.
- Fiorato 2000.** *Veronica Fiorato: Battlefield protection and the current extent of archaeological research. In: Blood Red Roses. The archaeology of a mass grave from the Battle of Towton Ad 1461. Ed.: Veronica Fiorato – Anthea Boylston – Christopher Knüsel.* Oxford / Oakville: Oxbow Books, 2000. 189–197. o.
- Foard 2005.** *Glenn Foard: The Battle of Edgehill: History From the Field. BAR*, 2005. 43–54. o.
- Foard 2009.** *Glenn Foard: The Investigation of Early Modern Battlefields in England. In: Schlachtfeldarchäologie / Battlefield Archaeology. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle. Band 2 / 2009. Hrsg.: Harald Meller.* Halle: Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 2009. 117–125. o.
- Foard 2012.** *Glenn Foard: Bosworth 1485: A Battlefield Research. BIMR*, 17–18. (2011–2012.) 52–64. o.
- Foard – Curry 2013.** *Glenn Foard – Anne Curry: Bosworth 1485. A Battlefield Rediscovered.* Oxford / Oakville: Oxford Books, 2013.
- Foard – Morris 2012.** *Glenn Foard – Richard Morris: The Archaeology of English Battlefields. Conflict in the Pre-Industrial Landscape.* York: Council for British Archaeology, 2012.
- Fodor 1973.** *Fodor László: A Szépbástya melletti tömegsír. Aevh*, 9–10. 1973. 53–60. o.
- Fodor 1989.** *Fodor Pál: Bevezetés. A janicsárok törvényei (1606.) I.* Budapest: MTA Orientalisztikai Munkaközösség, 1989. xiii–xviii. o.
- Fox 1997.** *Richard Allan Fox: Archaeology, History and Custer's Last Battle.* Norman: University of Oklahoma Press, 1997.
- Fraknói 1876.** *Fraknói Vilmos: A mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. MK*, 1. (1876) 1. sz. 8–14. o.
- Fraknói 1877.** *Fraknói Vilmos: Sclauch Lőrinc szatmári püspöknek Török János által gyűjtött könyvtára. MK*, 2. (1877) 2. sz. 77–90. o.

- G. Etényi 2003.** *G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban.* Budapest: Balassi Kiadó, 2003.
- Gaál 2002.** *Gaál Erika: A dombovár – békatói 16-17. századi temető. A Hódoltság régészeti kutatása. Opuscula Hungarica III.* Szerk.: *Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi.* Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2002. 209–218. o.
- Gaál 2003.** *Gaál Attila: Vízi régészet.* In: *Magyar régészet az ezredfordulón.* Főszerk.: *Visy Zsolt.* Budapest: Teleki László Alapítvány, 2003. 22–25. o.
- Gabriel 1990.** *Erich Gabriel: Die Hand- und Faustfeuerwaffen der habsburgischen Heere.* Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1990.
- Gaetano Bonono 1987.** *Részletek páter Gaetano Bonomo Miksa Emánuel gyóntató papjának naplójából (1687). Közreadja: Nagy Lajos.* In: *Budától –Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez.* Szerk.: *Szita László.* Pécs: Baranya M. Lvt., 1987. 225–238. o.
- Garapon 2012.** *Jean Garapon: Loyauté et honnêteté dans les Mémoires du Maréchal de Berwick. Cahier (Société Saint-Simon) n° 40 (2012) - Les Mémoires de la bibliothèque du duc de Saint-Simon.* 81–89. o.
- Gáti – Nagy – Torbágyi 2016.** *Gáti Csilla – Nagy Balázs – Torbágyi Melinda: Érem – és kincsleletek Baranya megyében.* Pécs: Janus Pannonius Múzeum, 2016.
- Gere 2003.** *Gere László: Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból.* Opuscula Hungarica IV. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2003.
- Gerelyes 2002.** *Gerelyes Ibolya: Kincslelet Kölesdről.* In: *Jankovich Miklós (1772-1846) gyűjteményei.* Szerk.: *Mikó Árpád.* Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2002. 125–127. o.
- Gergely 1926.** *Gergely Endre: Ásatások a mohácsi csatatéren (1924, 1925).* In: *Mohács emlékkönyv. 1926.* Szerk.: *Lukinich Imre.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926. 349–360. o.
- Gessler 1928.** *Eduard Achilles Gessler: Führer durch die Waffensammlung.* Zürich: Schweizerisches Landesmuseum, 1928.
- Gécs 2006.** *Gécs Béla: Egykori újságlapok a mohácsi csatáról. Nyomdászattörténeti töredékek.* *Magyar Grafika*, 2006. 5. sz. 106–108. o.
- Girardin 2007.** *Pierre de Girardin francia követ feljegyzései az Oszmán Birodalomról (1685–1689).* Ford.: *Kerekes Dóra.* Documenta Hungarorum in Gallia III. Paris / Budapest / Szeged: Institut Hongrois – Bibliothèque nationale Széchényi. 2007.
- Gladysz 2011.** *Kevin Gladysz: the French Trade Gun in North America: 1662–1759.* Woonsocket: Mowbray Publishers, 2011.

- Glaser 1929.** *Glaser Lajos: A Dunántúl középkori úthálózata. Századok*, 63. (1929.) 138–167, 257–285. o.
- Gombocz 1908.** *Gombocz Zoltán: Szó- és szólásmagyarázat. MNy*, 4. (1908.) 34–37. o.
- Gould 1989.** *Richard A. Gould: Ethnoarchaeology and the Past: our Search for the „Real Thing”. Fennarch*, 6. (1989.) 3 – 22. o.
- Gömöry 1889.** *Gömöry Gusztáv: Egykorú levél a mohácsi csatáról. HK*, 2. (1889.) 503–506. o.
- Görög 1802–1811.** *Görög Demeter – Márton József: Magyar Átlás ... Viennae, 1802–1811.*
- Grubern 1697.** *Johann Sebastian Grubern: Die heutige Kriegs-Disciplin, Worinnen in drey besondern Theilen gehandelt wird, 1697 Augspurg – L’Art Militaire. Augsburg, 1697.*
- Gyalókey 1926.** *Gyalókey Jenő: A mohácsi csata In: Mohács emlékkönyv. 1926. Szerk.: Lukinich Imre. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926. 193–276. o.*
- Gyáni 2007.** *Gyáni Gábor: Relatív történelem. Historia mundi. Budapest: Typotex, 2007.*
- Györffy 1987/a.** *Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. k. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.*
- Györffy 1987/b.** *Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. k. Budapest: Akad. K., 1987.*
- Halmay 1926.** *Halmay Barna: Az 1526-iki mohácsi csata és igazi helye. Debrecen: M. Nemzeti Kiadó, 1926.*
- Halsall 2000.** *Trevor J. Halsall: Geological constraints on battlefield tactics: examples in Britain from the Middle ages to the Civil Wars. In: Geology and Warfare. Examples of the influence of terrain and geologists on military operations. Ed.: Edward P. f. Rose – C. Paul Nathaniel. London: The Geological Society, 2000. 32–59. o.*
- Harrington 1992.** *Peter Harrington: Archaeology of the English Civil War. Shire Archaeology Series. No. 68. Princes Risborough: Shire Publications LTD, 1992.*
- Harrington 2004.** *Peter Harrington: English Civil War Archaeology. English Heritage. London: Batsford, 2004.*
- Heckenast 2005.** *Heckenast Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi szabadságharcban? Életrajzi adattár. Sajtó alá rendezte és az előszót írta: Mészáros Kálmán. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 2005.*
- Henderson 2002.** *Nicholas Henderson: Prince Eugen of Savoy. London: Phoenix Press, 2002.*
- Historia regni Hungariae 1758.** *Historia regni Hungariae libirs XXXIV a Nicolao Istanfio. Viennae et Pragae, Tergesti, 1758.*
- Holéczy 1834.** *Holéczy Mihály: A szabadító háború Dunán túl. TGy*, 1834. 1. k. 3–76. o.
- Horváth 1925.** *Horváth Kázmér: Megkezdődtek az ásatások a mohácsi*

csatamezőn. *Dunántúl*, 1925. október 24. 2. o.

- Horváth 1927.** *Horváth Kázmér*: Margitai Lajos dr. polgármester nyitja meg holnap a mohácsi múzeumot. *Dunántúl*, 1927. november 27. 2. o.
- Horváth 1828.** *Horváth Károly*: Angolok Buda ostromában 1686-ban. *HL*, 1. (1828) 7–8. sz. 14–16. o.
- Horváth 1931/a.** *Horváth Kázmér*: A II. mohácsi csatára vonatkozó kutatások és annak eredményei. I. *Dunavidék*, 1931. április 26. 2. o.
- Horváth 1931/b.** *Horváth Kázmér*: A II. mohácsi csatára vonatkozó kutatások és annak eredményei. II. *Dunavidék*, 1931. május 3. 2. o.
- Horváth 1931/c.** *Horváth Kázmér*: A II. mohácsi csatára vonatkozó kutatások és annak eredményei. III. *Dunavidék*, 1931. május 10. 2. o.
- Horváth 1936.** *Horváth Henrik*: Hódoltság és felszabadítás a művészettörténelemben. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. V. Szerk.: *Németh Károly – Budó Jusztin*. Budapest: Budapest Székesfőváros, 1936. 198–219. o.
- Horváth 1941.** *Horváth Mihály*: *Patkolástan*. (3. kiadás.) Budapest: Pátria Ny., 1941.
- Hoskins 1985.** *William George Hoskins*: *The Making of the English Landscape*. Singapore: Penguin Books, 1985.
- Hugo 1956.** *Victor Hugo*: *A nyomorultak*. Ford.: *Lányi Viktor – Révay József*. Budapest: Új M. Kiadó, 1956.
- Humanista történetírók 1977.** *Kulcsár Péter* (ford.): *Humanista történetírók*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. 289–328. o.
- Hunter – Cox 2005.** *John Hunter – Margaret Cox*: *Forensic Archaeology: Advances in Theory and Practice*. London / New York: Routledge, 2005.
- Huszár 1975.** *Huszár Lajos*: *Történeti érmék*. 2. Újkor. (1657–1705.) Budapest: Főprint Ny., 1975.
- Hüttl 1976.** *Ludwig Hüttl*: *Max Emanuel. Der Blaue Kurfürst 1679–1726. Eine politische Biographie*. München: Süddeutscher Verl., 1976.
- Hüttl 1989.** *Ludwig Hüttl*: Miksa Emánuel bajor választófejedelem és Magyarország visszafoglalása az oszmánoktól. In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből*. 1686–1688. Szerk.: *Szita László*. Pécs: Pécsi Szikra Nyomda, 1989. 125–152. o.
- Illik 2015.** *Illik Péter*: *A Mohács-kód: a csatavesztés a magyar köztudatban*. Budapest: Unicus, 2015.
- Imber 2002.** *Colin Imber*: *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power*. New York: Palgrave Macmillan, 2002.
- Írásné Melis 2013.** *Írásné Melis Katalin*: az 1686-os katonai kórház és temető régészeti feltárása a Margit-szigeten. *HK*, 126. (2013) 2. sz. 522–548. o.

- Irmédi-Molnár 1958.** *Irmédi-Molnár László*: Lázár deák és térképe. *GK*, 10. (1958) 3. sz. 177–179. o.
- Istvánffy 1758.** *Nicolaus Istvanfi*: Historia regni Hungariae. Viennae, Pragae et Tergesti: Trattner, 1758.
- Istvánffy Miklós 2001.** Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt krónikája. Tallyai Pál XVII. századi fordításában. I/1. Sajtó alá rendezte: *Benits Péter*. Budapest: Balassi Kiadó, 2001.
- Írásné Melis 1984.** *Írásné Melis Katalin*: Régészeti kutatások az Árpád-kori Pest külvárosai területén (Budapest V., Belváros). *BudRég*, 26. (1984.) 63–85. o.
- Jakab 1874.** *Jakab Elek*: Sándor Pál kapitánya és az erdélyi nemzeti fejedelemség utolsó éve. *MTT*, 19. (1874.) 123–247. o.
- Jankó 2007.** *Jankó Annamária*: Magyarország katonai felmérései 1763–1950. Budapest: Argumentum, 2007.
- Jámbor 1915.** *Jámbor Ferenc*: Fegyvertan: tankönyv a m. kir. honvéd Ludovika Akadémia és a honvéd hadapród iskolák számára. Budapest: Pallas, 1915.
- Johnson 2007.** *Matthew Johnson*: Ideas of Landscape. Malden, Oxford, Carlton: Tempus, 2007.
- Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine 2017.** Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine. Texte présenté et annoté par *Ferenc Tóth*. Paris: Honoré Champion, 2017.
- Julier 1937.** *Julier Ferenc*: Limanowa. A magyar katona csatadöntő küzdelme okmányok és szemtanúk naplói vagy adatai alapján megírt részletes története. Pécs: Kultúra Nyomda, 1937.
- K. Zoffmann 1982.** *K. Zoffmann Zsuzsanna*: Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírijainak embertani vizsgálata. *BT*, 9. Budapest, 1982.
- Kalmár 1966.** *Kalmár János*: A budai vár feltárásának fegyverrégészeti leletanyaga. *HK*, 13. (1966). 3. sz. 584–601. o.
- Kalmár 1971.** *Kalmár János*: Régi magyar fegyverek. Budapest: Nature, 1971.
- Kalos 2015.** *Matthew A. Kalos*: Methodology for Surveying an Ephemeral Military Encampment and Battlefield. Paoli Battlefield, a Case Study. In: The Archaeology of Engagement. Conflict and Revolution in the United States. Ed.: *Dana L. Pertermann – Holly Kathryn Norton*. College Station: Texas A&M University Press, 2015. 30–39. o.
- Kalous 2007.** *Antonín Kalous*: Elfeledett források a mohácsi csatáról. Antonio Burgio pápai nuncius jelentései és azok hadtörténeti jelentősége. *HK*, 120. (2007) 2. sz. 603–621. o.
- Kasza 2007.** *Kasza Péter*: „Mert látom, hogy [...] néhányan az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek...” Megjegyzések Brodarics István Historia verissimájának keletkezéstörténetéhez. *IK*, 111. (2007.) 323–342 o.
- Kápolnai Pauer 1889.** *Kápolnai Pauer István*: A mohácsi hadjárat 1526-ban. *HK*,

2. (1889.) 177–208, 440–462. o.
- Kápolnay 2006.** *Kápolnay Zoltán: Szársomlyó 750 éves vára. Vkt, 2. (2006). 3. sz. 38–39. o.*
- Károly Gusztáv 1987.** *Károly Gusztáv leveleiből IX. Károly svéd királyhoz. Közreadja: Szita László. In: Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk.: Szita László. Pécs: Baranya M. Lvt., 1987. 315–329. o.*
- Károlyi 1936.** *Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Átdolgozta: Wellmann Imre. Budapest: Budapest Székesfőváros, 1936.*
- Keegan 1990.** *John Keegan: Waterloo. Ford.: Bart István. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990.*
- Keegan 2000.** *John Keegan: A csata arca. A közkatonák háborúja, 1415–1976. Agincourt, Waterloo és a Somme. Ford.: Kőrös László. Debrecen: Akadémiai Kiadó, 2000.*
- Kelenik 1991.** *Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. HK, 104. (1991) 3. sz. 80–122. o.*
- Kelenik 1997.** *Kelenik József: A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a Magyar Királyságban a XVI. század második felében. Studia Agriensia, 17. (1997.) 27–41. o.*
- Kelso – Hsu 1995.** *Gerald K. Kelso – Dick Ping Hsu: Battlefield Palynology: Reinterpretation of British Earthworks, Saratoga National Historical Park, Stillwater, New York. NHA, 24. (1995.) 87–96. o.*
- Kemálpasazáde 1893.** *Kemálpasazáde: Mohácsnéme. In: Török–magyarkori történelmi emlékek. Török történetírók I. Ford. és jegyzetekkel kísérte: Thury György. Budapest: M. Tud. Akadémia, 1893. 185–276. o.*
- Kemálpasazáde 1976.** *Kemálpasazáde: Mohácsnéme / részletek. Ford.: Thury József. In: Mohács emlékezete. Szerk.: Katona Tamás. Budapest: Magyar Helikon, 1976. 183–195. o.*
- Kerekes 2010.** *Kerekes Dóra: Diplomáták és kémek Konstantinápolyban. Budapest: L'Harmattan, 2010.*
- Kertbeny 1880.** *Kertbeny Károly: Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok. A magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvészete I. 1454–1600. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1880.*
- Király 1909.** *Király György: A törökországi levelek forrásaihoz. In: Egyetemes Philológiai Közlöny. Szerk.: Császár Elemér – Láng Nándor. Budapest: Franklin Társulat, 1909. 257–277, 334–345. o.*
- Kiss 1978.** *Kiss Béla: A mohácsi csata. Legújabb kutatások. Mohács: Pécsi Szikra Ny., 1978.*
- Kiss 1983.** *Kiss Attila: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Budapest: Akad. K., 1983.*
- Kjátib Mohamed 1896.** *Kjátib Mohamed záim: Történetek gyűjteménye. In: Török–magyarkori történelmi emlékek. Török történetírók*

- II. Ford. és jegyzetekkel kísérte: *Thúry György*. Budapest: M. Tud. Akadémia, 1896. 364–389. o.
- Kjátib Mohamed 1976.** *Kjátib Mohamed záim: Történetek gyűjteménye / részlet. Ford.: Thúry György. In: Mohács emlékezete. Szerk.: Katona Tamás. Budapest: Magyar Helokon, 1976. 241–243. o.*
- Klaits 1976.** *Joseph Klaitz: Printed Propaganda under Louis XIV. Absolute Monarchy and Public Opinion. Princeton: Princeton University Press, 1976.*
- Kneschke 1852.** *Ernst Heinrich Kneschke: Deutsche Grafen-Hauser der Gegenwart. I. A–K. Leipzig: O. T. Weigel, 1852.*
- Korabinszky 2005.** *Johann Matthias Korabinszky: Atlas Regni Hungariae. (Reprint kiadás.) Budapest: Cartofil Kiadó, 2005.*
- Kovács 1995.** *Kovács Gábor: A Mohácsi Történelmi Emlékhely. Szimbolikus harc a történelmi emlékezetért. NÉ, 77. (1995.) 283–303. o.*
- Kovács S. 1994.** *Kovács S. Tibor: A kopaszi-zátonyi fegyverek. FolArch, 43. (1994.) 251–278. o.*
- Kovács S. 2010.** *Kovács S. Tibor: Huszárfegyverek a 15–17. században. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2010.*
- Kovács S. 2016.** *Kovács S. Tibor: Maces, War-hammers and Topors from Hungarian Collection. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – Martin Opitz Kiadó, 2016.*
- Köblös – Süttő – Szende 2000.** *Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin: Magyar békeszerződések, 1000–1526. Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 2000.*
- Költő 2010.** *Költő László: A Zrínyi-Újvár kutatása során felszínre került ólom leletek elemanalízise. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk.: Hausner Gábor – Padányi József. Budapest: Argumentum, 2010. 101–103. o.*
- Köpeczi 1976.** *Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly felkelés az európai közvéleményben. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.*
- Köpeczi 1985.** *Köpeczi Béla: Magyarok és franciák. XIV. Lajostól a francia forradalomig. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.*
- Krenn 1989.** *Peter Krenn: Von alten Handfeuerwaffen. Graz: Landesmuseum Joanneum Graz, 1989.*
- Kropf 1897/a.** *Kropf Lajos: Adalék a Wesselényi-összeesküvés történetéhez. Századok, 31. (1897.) 309–314. o.*
- Kropf 1897/b.** *Kropf Lajos: Adalék a Wesselényi-összeesküvés történetéhez. (Válasz Pauler Gyula úrnak.) Századok, 31. (1897.) 562–563. o.*
- Kropf 1915.** *Kropf Lajos: Francia adatok az 1664. évi Szentgotthárdi csatához. HK, 37. (1915.) 158–174, 334–353. o.*
- Kropf 1894.** *Kropf Lajos: A Budavára 1686. ostrománál jelenvolt angol önkéntesek. MTT, 3. (1894) 17. k. 135–147. o.*
- Kubinyi 1861.** *Kubinyi Ferenc: Margit-sziget műemlékei. ArchÉrt, 2.*

- (1861.) 1–25. o.
- Kubinyi 1978.** *Kubinyi András: A Szávaszentdemeter-nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. HK, 25. (1978) 2. sz. 194–222. o.*
- Kubinyi 1981.** *Kubinyi András: A mohácsi csata és előzményei. Századok, 115. (1981.) 66–107. o.*
- Kubinyi 2007.** *Kubinyi András: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete. Budapest: Argumentum, 2007.*
- Kunz 2008.** *Peter H. Kunz: Technische Entwicklung der Feuerwaffen 1200 bis 1900. Zürich: Ed. à la Carte, 2008.*
- La Brune 1691.** *Jean de La Brune: La vie de Charles V. duc de Lorraine et de Bar, et Généralissime des Troupes Impériales. Amsterdam, 1691.*
- Laffin 1987.** *John Laffin: Battlefield Archaeology. London: Ian Allan, 1987.*
- Lakatos 1937.** *Lakatos Géza: A második mohácsi csata. MKSz, 1937. 8. sz. 199–209. o.*
- Leleplezték Görgey Artúr szobrát 1935.** *Leleplezték Görgey Artúr szobrát. BH, 1935. május 22. 5. o.*
- Lipszky 1808.** *Joannes Lipszky: Mappa Generalis Regni Hungariae ... Buda, 1808.*
- Lotharingiai Károly 1986.** *Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról. 1686. A szöveget sajtó alá rendezte, fordította, a jegyzeteket és a mutatókat készítette: Mollay Károly. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1986.*
- Lotharingiai Károly 1987.** *Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából 1686–1687. Ford.: Szita László. In: Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk.: Szita László. Pécs: Baranya M. Lvt., 1987. 75–144. o.*
- Lugosi 2005.** *Lugosi József: Lövegek a Hadtörténeti Múzeum fegyvergyűjteményében. I. AHMÉ, 8. (2005.) 181–210. o.*
- Lutfi 1896.** *Lutfi pasa: Az Oszmán-ház története. In: Török-magyarországi történelmi emlékek. Török történetírók II. Ford. és jegyzetekkel kísérte: Thúry György. Budapest: M. Tud. Akadémia, 1896. 1–38. o.*
- Lutfi 1976.** *Lutfi pasa: Az Oszmán-ház története / részlet. Ford.: Thúry József. In: Mohács emlékezete. Szerk.: Katona Tamás. Budapest: Magyar Helikon, 1976. 197–205. o.*
- Magyar Roncskutató Egyesület 2013.** *Magyar Roncskutató Egyesület. Összeállította: Magó Károly, 2013. [Kézirat.]*
- Magyarország világi archontológiája 2016.** *C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás: Magyarország világi archontológiája. 1458–1526. I. Főpapok és bárók. Budapest: MT BTK TTI, 2016.*
- Mallet 1684.** *Allain Manesson Mallet: Les Travaux de Mars ou L'Art de la Guerre. I–III. Haye: Adrian Moetjens, 1684.*

- Mallet 1696.** *Allain Manesson Mallet: Kriegs Arbeit oder Kriegs Kunst. I – III. Amsterdam: Wolfgang / Waasbergen / Boom / Someren / Goethals, 1696.*
- Mandzy 2005.** *Adrian Mandzy: Fighting for Freedom: the 1649 War Between the Cossacks and the Polish – Lithuanian Commonwealth. BAR, 2005. 113–127. o.*
- Mandzy 2009.** *Adrian Mandzy: Tatars, Cossacks, and the Polish Army: the Battle of Zboriv. In: Fields of Conflict. Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War. Ed.: Douglas Scott – Lawrence Babits – Charles Haecker. Washington, DC.: Potomac Books, Inc., 2009. 192–207. o.*
- Manucy 1985.** *Albert Manucy: Artillery Through the Ages. Washington D.C.: National Park Service, 1985.*
- Maráz 1976.** *Maráz Borbála: A mohácsi csatater régészeti leletei. Honismeret, 1976/4. 23–25. o.*
- Maráz 1993.** *Maráz Borbála: In: Tanulmányok Mohács történetéből. A település fennállásának 900. évfordulójára. Szerk.: Ódor Imre. Mohács: Mohácsi Városvédő Egyesület, 1993. 49–74. o.*
- Maráz 2006.** *Maráz Borbála: Újabb tömegsírok a mohácsi csatateren, 1987. In: Mohács. Nemzet és emlékezet. Szerk.: B. Szabó János. Budapest: Osiris, 2006. 255–259. o.*
- Marosi 1976.** *Marosi Endre: A mohácsi csatater helymeghatározásához. HK, 23. (1976) 4. sz. 631–652. o.*
- Marosi 1980.** *Marosi Endre: Mohács-komplexus. HK, 27. (1980) 1. sz. 142–160. o.*
- Marosi 1986.** *Marosi Endre: A mohácsi csatater régészeti kutatásáról. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk.: Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Budapest: Akad K., 1986. 337–354. o.*
- Marsden 2003.** *Peter Marsden: Sealed by Time. The Loss and Recovery of the Mary Rose. The Archaeology of the Mary Rose Volume I. Portsmouth: Cromwell Press, 2003.*
- Marsigli 1732.** *L'état militaire de L'Empire Ottoman, ses progrès et sa décadence par Mr. le comte de Marsigli. Seconde Partie. Amsterdam, 1732.*
- Marsigli 2007.** *Luigi Ferdinando Marsigli: Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről, és hanyatlásáról. Ford.: F. Molnár Mónika. Szerk. és sajtó alá rendezte: Csákváry Ferenc és Domokos György. Budapest: Históriaantik Könyvesház Kiadó, 2007.*
- Martin 2009.** *Patrick E. Martin: Industrial Archaeology. In: International Handbook of Historical Archaeology. Ed.: Teresita Majewski – David Gaimster. New York: Springer, 2009. 285–297. o.*
- Mendele 1985.** *Mendele Ferenc: A nagyharsányi középkori templom. É–É, 17. (1985.) 149–165. o.*
- Mercure galant 1687/a.** *Mercure galant, 1687. Juillet. [1687/07.] Nouvelles de Hongrie.*

- Mercure galant 1687/b.*** Mercure galant, 1687. Aoust. [1687/08.] Détail de tout ce qui s'est fait de considerable en Hongrie depuis l'ouverture de la Campagne.
- Mercure galant 1687/c.*** Mercure galant, 1687. Octobre. [1687/10.] Nouvelles de Hongrie.
- Mercure galant 1982.*** Mercure galant. I. (1672–1674.) Genève / Paris, 1982. [Reprint kiadás.]
- Mercure galant 2017.*** *Polgár Balázs*: A francia Mercure galant tudósítása az 1687. évi Harsány-hegyi csatáról. *HK*, 130. (2017) 1. sz. 23–35. o.
- Mémoires du Maréchal de Berwick 1828.*** Collection des Mémoires relatifs à l'histoire de France [...]. (Mémoires du maréchal de Berwick, Tome I.) Tome 65. Par A. Petitot et Monmerqué. Paris, 1828. 281–438. o.
- Mémoires du Maréchal de Villars 1884.*** Mémoires du Maréchal de Villars. Tome 1. Par M. Le Mis de Vogüé. Paris, 1884.
- Mémoires sur la guerre 1735.*** Mémoires sur la guerre... Ecrits par feu M. le Marquis de Feuquières ... Tome I. 1735. [Kiadási hely nélkül.]
- Mémoires sur la guerre 1974.*** Marquis Antoine de Pas de Feuquières. Közreadja: *Perjés Géza*. In: A hadművészet közép- és kora újkori klasszikusai. Szerk.: *Gottreich László*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1974. 246–252. o.
- Miethen 1683.*** *Michael Miethen*: Artilleriae recentior praxis, oder neuere Geschütz-Beschreibung. Franckfurt-Leipzig, 1683.
- Miksa Emánuel 1987/a.*** Miksa Emánuel bajor választófejedelem naplójából (1687). Közreadja: *Nagy Lajos*. In: Budátó–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk.: *Szita László*. Pécs: Baranya M. Lvt., 1987. 145–174. o.
- Miksa Emánuel 1987/b.*** Miksa Emánuel levele I. Lipót császárhoz Bajáról a Nagyarsány mellet aratott győzelemről. Közreadja: *Szita László*. In: Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk.: *Szita László*. Pécs: Baranya M. Lvt., 1987. 387 – 390. o.
- Mohács emlékezete 1976.*** Mohács emlékezete. Szerk.: *Katona Tamás*. Budapest: Helokon Kiadó, 1976.
- Montecuccoli 1770.*** Memoires de Montecuccoli, Généralissime des Armées, et Grand-Maître de l'Empereur. Avec les commanteries de Monsieur le Comte Turpin de Crissé. Amsterdam, 1770.
- Montecuccoli 1821.*** Opere di Raimondo Montecuccoli. Corrette, auresciute ad illustrate da Giuseppe Grassi. Volume I. Dalla stampiarea di Giuseppe Favale. Torino, 1821.
- Montecuccoli 1974.*** Raimondo Montecuccoli. Közreadja: *Perjés Géza*. In: A hadművészet közép- és kora újkori klasszikusai. Szerk.: *Gottreich László*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1974. 209–235. o.
- Monumenta Vaticana 2001.*** Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. II/1. Sorozatszerk.: *Várszegi Asztrik – Zombori*

- István*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2001.
- Moroni Romano 1840.** Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da S. Pietro sino ai nostri. Vol. III. Compilatione di Gaetano Moroni Romano. Venezia, 1840.
- Motta 2012.** *Anne Motta*: Noblesse et pouvoir princier dans la Lorraine ducale (vers 1620–1737). Thèse de Doctorat, 2012.
- Mráv – Markó – Bradák 2008.** *Mráv Zsolt – Markó András – Bradák Balázs*: Előzetes jelentések a Magyar Nemzeti Múzeum „Villány és környéke” mikrorégiós kutatási programjáról. In: Régészeti kutatások Magyarországon. 2007. Szerk. *Kisfaludi Júlia*. Budapest, 2008. 101–120. o.
- Müller 1982.** *Müller Róbert*: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődés Magyarországon a késő vaskortól a török kor végéig. ZGy, 19. (1982.) I–II. kötet.
- N. Ipoly 1977.** *N. Ipoly Márta*: A mohácsi csata és csatátér megválaszolatlan kérdései. *HK*, 24. (1977) 2. sz. 206–222. o.
- Nagy 1910.** *Nagy Géza*: Hadtörténeti ereklyék a Magyar Nemzeti Múzeumban. (Első közlemény.) *HK*, 11. (1910.) 223–243. o.
- Nagy 1911.** *Nagy László*: Magyar fegyverek 1630–1662. Temesvár: Csanádegyházm. Ny., 1911.
- Nagy 1987.** *Nagy Lajos*: Az 1686–1687. évi hadjárat. In: Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk.: *Szita László*. Pécs: Baranya M. Lvt., 1987. 13–51. o.
- Nagy 1989.** *Nagy Lajos*: A nagyharsányi csata. In: Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből. 1686–1688. Szerk.: *Szita László*. Pécs: Pécsi Szikra Nyomda, 1989. 43–48. o.
- Nagy 2006.** *Nagy Levente*: Rebellis barbárok és nagylelkű hősök. Luigi Ferdinando Marsigli nézetei a Habsburg és az Oszmán Birodalomról. *HK*, 119. (2006) 2. sz. 303–328. o.
- Nagy 2012.** *Nagy Kálmán*: A Mohácsi Történelmi Emlékhely 1526. Pécs: Duna–Dráva Nemzeti Park Igazgatóság, 2012.
- Nagy 2014.** *Nagy László*: Az egri várbeli Zárkándy-bástya és északkeleti-fülesbástya 2013. évi próbafeltárása. *Castrum*, 2014. 1–2. sz. 96–108. o.
- Nagy 2015.** *Nagy László*: Beszámoló az egri várban 2014-ben végzett régészeti munkákról. *Castrum*, 18. (2015.) 59–104. o.
- National Park Service 2009.** OCOKA Military Terrain Analysis. Vicksburg National Military Park: Cultural Landscape Report 2009. 243–275. o.
- Nekünk mégis Mohács kell 2016.** „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetési. Szerk.: *Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett*. Budapest: MTA BTK – OSZK, 2016.
- Négyesi 1994.** *Négyesi Lajos*: A mohácsi csata. *HK*, 107. (1994) 4. sz.

- 62–79. o.
- Négyesi 1998.** *Négyesi Lajos*: Henrik Ottendorf szentgotthárdi csatát ábrázoló metszetének hitelessége a terepen végzett kutatások tükrében. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1998. 1. sz. 40–57. o.
- Négyesi 2002.** *Négyesi Lajos*: Fémdektor alkalmazása a régészetben. In: A régésztechnikus kézikönyve. I. Szerk.: *Ilon Gábor*. Szombathely: Panniculus Régiségtani Egyesület, 2002. 41–45. o.
- Négyesi 2003.** *Négyesi Lajos*: Csata és hadszíntérkutatás – hadtörténeti régészet. *HK*, 116. (2003) 1. sz. 198–205. o.
- Négyesi 2004/a.** *Négyesi Lajos*: Az 1604. évi diószegi és osgyáni ütközet, valamint az edelényi csata vitatott kérdései. *HK*, 117. (2004) 4. 1281–1305. o.
- Négyesi 2004/b.** *Négyesi Lajos*: Hol volt Mohács? *ÉT*, 59. (2004) 35. sz. 1098–1101. o.
- Négyesi 2007/a.** *Négyesi Lajos*: Emlékoszlop a strázsa-hegyi katonai lövöldében. *AHME*, 9. (2007.) 189–197. o.
- Négyesi 2007/b.** *Négyesi Lajos*: 46-os szegedi bakák a tolmeini hídfőben. Csata-területi útikönyvek. Szeged: Hadimúzeum Alapítvány, 2007.
- Négyesi 2008.** *Négyesi Lajos*: Hadirégészet. *HK*, 121. (2008) 1. sz. 160–181. o.
- Négyesi 2010/a.** *Négyesi Lajos*: Csatak néma tanúi. Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2010.
- Négyesi 2010/b.** *Négyesi Lajos*: Az 1710. évi romhányi csata a terepkutatások tükrében. *HK*, 123. (2010) 4. sz. 862–875. o.
- Négyesi 2010/c.** *Négyesi Lajos*: Zrínyi-Újvár a források és a terepkutatás tükrében. *Vkt*, 6. (2010) 4. sz. 12–15. o.
- Négyesi 2010/d.** *Négyesi Lajos*: Bástyák a béke frontján. In: Betonba zárt hidegháború. Az 1950-es években épített déli védelmi rendszer kutatása és feltárása. Szerk.: *Ravasz István*. Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2010. 164–183. o.
- Négyesi 2010/e.** *Négyesi Lajos*: Harctérkutatás, katonaélet és a világháborúk. In: Főhajtás. Katonai Emlékpark Pákozd. Szerk.: *Vermes Judit*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2010. 134–146. o.
- Négyesi 2012.** *Négyesi Lajos*: Kihelyezett szablya. Gyalogos huszárok úz-völgyi támadása. *Regiment*, 8. (2012) 3. sz. 64–66. o.
- Négyesi 2013/a.** *Négyesi Lajos*: 17. századi ostromtevékenység nyomainak felkutatása és azonosítása a terepen, nem romboló módszerek alkalmazásával. In: Kutatások a hadtudományok és a katonai műszaki tudományok területén. Szerk.: *Hausner Gábor – Padányi József*. Budapest: Nemzeti Közsolgálati Egyetem, 2013. 143–188. o.

- Négyesi 2013/b.** *Négyesi Lajos*: Első világháborús hadisírok felkutatása. In: Hősök nyomában. Tanulmánykötet a hadisírok kutatásáról. Szerk.: *Tóth Zsolt*. Budapest, 2013. 65–85. o.
- Négyesi 2015.** *Négyesi Lajos*: Az 1685. évi táti csata. *HK*, 128. (2015) 4. sz. 1061–1082. o.
- Négyesi – Padányi 2012.** *Négyesi Lajos – Padányi József*: Zrínyi-Újvár a hadszíntérkutatások tükrében. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk.: *Hausner Gábor – Padányi József*. Budapest: Argumentum, 2012. 71–83. o.
- Nemes 1977.** *Nemes Imre*: Hozzászólás Perjés Géza A mohácsi csata című tanulmányához. *HK*, 24. (1977) 1. sz. 105–116. o.
- Németh 1897.** *Németh Béla*: Baranya Szent Istvántól a jelenkorig. In: Baranya múltja és jelene. II. k. Szerk.: *Várady Ferenc*. Pécs: Telegdi Á. Ny., 1897. 209–730. o.
- Németh 2012/a.** *Németh Balázs*: Készítsünk ballisztikai zselatint! *Kaliber*, 15. (2012) 1. sz. 48–50. o.
- Németh 2012/b.** *Németh Balázs*: Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc tűzfegyverei és töltényei. In: A szabadságharc kézi tűzfegyverei. Szerk.: *Eperjessy László*. Budapest: Kossuth K., 2012. 45–115. o.
- Norris 2003.** *John Norris*: Early Gunpowder Artillery c. 1300 – 1600. Ramsbury: The Crowood Press, 2003.
- Norman – Wilson 1982.** *Alexander Norman – Guy Wilson*: Treasures from the Tower of London. Arms and Armour. London / Melbourne / Harrisburg: Arms and Armour Press, 1982.
- Norton 2015.** *Holly Kathryn Norton*: Introduction. Conflict Event Theory – The Birty of an Unifying Paradigm? In: The Archaeology of Engagement. Conflict and Revolution in the United States. Ed.: *Dana L. Pertermann – Holly Kathryn Norton*. College Station: Texas A&M University Press, 2015. 1–6. o.
- NREE 1876.** Nagyhársányi ev. reform. egyház emlékkönyve. [Nagyhársányi evangélikus templom. Kézirat.] 1876.
- Oakeshott 2012.** *Ewart Oakeshott*: European Weapons and Armour. Woodbridge: Boydell Press, 2012.
- Osán – Kurunczi – Török – Varga 2005.** *Osán János – Kurunczi Sándor – Török Szabina – Varga Imre*: Röntgenfluoreszcens spektrometria. In: Az elemanalitika korszerű módszerei. Szerk.: *Záray Gyula*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005. 353–405. o.
- Paládi – Pócs – Gáborján 1981.** *Paládi-Kovács Attila – Pócs Éva – Gáborján Alice*: Patkó. In: Magyar Néprajzi Lexikon IV. Szerk.: *Ortutay Gyula*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981. 219–220. o.
- Papademetriou 2015.** *Tom Papademetriou*: Render unto the Sultan. Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the early Ottoman Centuries. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Papp 1961.** *Papp László*: A mohácsi csatater kutatása. *AJPMÉ*, 1960. [1961.] 197–253. o.

- Papp 1963.** *Papp László: Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. AJPMÉ, 1962. [1963.] 199–221. o.*
- Papp 1966.** *Papp László: A mohácsi csatatér. Műemlékvédelem, 10. (1966.) 96–103. o.*
- Parádi 1968.** *Parádi Nándor: Két XVI. századi török miniatúra a mohácsi csata jelenetével. AJPMÉ, 1967. [1968.] 175–181. o.*
- Parker 2003.** *Geoffry Parker: The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West. 1500-1800. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.*
- Pauler 1897/a.** *Pauler Gyula: Nyílt levél. Századok, 31. (1897.) 314–316. o.*
- Pauler 1897/b.** *Pauler Gyula: Pauler levele a szerkesztőhöz. Századok, 31.(1897.) 316. o.*
- Pápai Páriz 1762.** *Francisco Pápai Páriz: Dictionarium Latino–Hungaricum. Nagyszeben, 1762.*
- Pecsevi 2016.** *Ibrahim Pecsevi leírása a mohácsi csatáról és II. Lajos király haláláról. Ford., a bevezetést és a jegyzeteket írta: Fodor Pál. In: „Nekünk mégis Mohács kell...”. Szerk: Farkas Gábor Farkas, Szebelédi Zsolt, Varga Bernadett. Budapest: MTA BTK–OSZK, 2016. 233–256. o.*
- Perjés 1976.** *Perjés Géza: A mohácsi csata (1526. augusztus 29.) Hadtörténelmi Közlemények 23 (1976). 3. 427–468. o.*
- Perjés 1979.** *Perjés Géza: Mohács. Budapest: Magvető Kiadó, 1979.*
- Perjés 1999.** *Perjés Géza: Seregszemle. Hadtörténelmi és művelődéstörténelmi tanulmányok. Budapest: Balasszi Kiadó – Zrínyi Kiadó, 1999.*
- Perjés 2014.** *Perjés Géza: A szentgotthárdi csata (1664. augusztus 1.) In: Csatakönyv. Tanulmányok a magyar és az egyetemes történelem csatáiról. Válogatta: Hausner Gábor. Budapest: HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2014. 56–122. o.*
- Perjés 2015.** *Perjés Géza: A szentgotthárdi csata. 1664. augusztus 1. In: 1664. A szentgotthárdi csata. Háború és béke Zrínyi Miklós korában. [Szerk. nélkül.] Szombathely: Szülőföld Könyvkiadó, 2015. 55–106. o.*
- Peterson – Hamlyn 1969.** *Harold L. Peterson – Paul Hamlyn: The Book of the Gun. London / New York / Sidney / Toronto: Spring Books, 1969.*
- Petrie 1953.** *Sir Charles Petrie: The Marshal Duke of Berwick. The picture of an age. London: Eyre & Spottiswoode, 1953.*
- Péterfi 2015.** *Péterfi Bence: A Magyar Királyság és a bajor Hercegség diplomáciai-politikai kapcsolatai a 15–16. században. Világtörténet, 37. (2015) 1. sz. 113–143. o.*
- Piekarz 2007.** *Mark Piekarz: Battlefield Tourism. History, Place and Interpretation. Ed.: Chris Ryan. Oxford: ELSEVIER, 2007. 29–47. o.*
- Plihál 2013.** *Plihál Katalin: A Tabula Hungariae ... Ingolstadt, 1528 térkép utóélete. Az eddigi és a jelenlegi kutatások tükrében. Budapest: OSZK, 2013.*

- Polgár 2012.*** *Polgár Balázs*: The marquis of Villars and the War of the Reoccupation of Hungary (1683–1699). In: Tanulmányok. Történelemtudományi Doktori Iskola. ELTE BTK Doktori Iskolák Tanulmányai 2. Főszerk.: *Bárdosi Vilmos*. Budapest: Komáromi Nyomda, 2012. 199–204. o.
- Polgár 2014.*** *Polgár Balázs*: The First and the Second “Battle of Mohács” (AD 1526, 1687). Archaeological Research and Perspectives. *CommArchHung*, 2014. 197–213. o.
- Polgár 2016.*** *Polgár Balázs*: Újabb terepkutatás az 1687. évi Harsány hegyi csata helyszínén. *HK*, 129. (2016) 2. sz. 393–414. o
- Polgár 2017.*** *Polgár Balázs*: A francia Mercure galant tudósítása az 1687. évi Harsány-hegyi csatáról. *HK*, 130. (2017) 1. sz. 23–35. o.
- Polgár 2018/a.*** *Polgár Balázs*: Az 1526. évi mohácsi csata régészete és a kutatás újabb perspektívái. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk.: *Kincses Katalin Mária*. Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 405–415. o.
- Polgár 2018/b.*** *Polgár Balázs*: James Fitz-James, Berwick hercege és a törökellenes magyarországi hadszíntér (1686–1687). In: *AHME*, 17. (2017.) 217–234. o.
- Pollard 2009.*** *Tony Pollard*: Capturing the Moment: The Archaeology of Culloden Battlefield. In: Culloden. The History and Archaeology of the Last Clan Battle. Ed.: *Tony Pollard*. Barnsley: Pen & Sword Military, 2009. 130–162. o.
- Pollard– Banks 2009.*** *Tony Pollard – Iain Banks*: Survey and Excavation of the Anglo-Zulu War Fort at Eshowe, Kwazulu Natal, south Africa. In: Past Tense. Studies in the Archaeology of Conflict. Ed.: *T. Pollard – I. Banks*. Leiden / Boston: Brill, 2006. 133–180. o.
- Pollard – Oliver 2002.*** *Tony Pollard – Neil Oliver*: Two Men in a Trench. Battlefield archaeology – the Unlocking the Past. I. London: Penguin Books, 2002.
- Pollard – Oliver 2003.*** *Tony Pollard – Neil Oliver*: Two Men in a Trench. Battlefield archaeology – the Unlocking the Past. II. London: Penguin Books, 2003.
- Prediche quaresimali 1688.*** *Prediche quaresimali del padre Bonomo*. Vicenza, 1688. [Per Giovanni Berno.]
- Prim 2003.*** *Prim József*: Egy 18. századi albán puska és két ezüst tölténytartó restaurálása valamint az ehhez tartozó töltés rekonstruálása. Magyar képzőművészeti Egyetem Restaurátorképző Intézet Tárgyrestaurátor Szak Fém-ötvös Szakirány. Szakdolgozat. Budapest, 2010.
- Pukánszky 1926.*** *Pukánszky Béla*: Mohács és az egykorú német közvélemény. In: Mohács emlékkönyv. 1926. Szerk.: *Lukinich Imre*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926. 277–294. o.
- Rónay 1987.*** *Rónay Ágnes*: Sir Paul Rycout angol nyelvű, Zrínyire

- vonatkozó tudósításai. In: Zrínyi-dolgozatok IV. Szerk.: *Kocsis Sándor Iván*. Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1987. 173–203. o.
- Rózsa 1965.** *Rózsa György*: Romeyn de Hooghe és a magyarországi török háborúk. *MűvÉrt*, 14. (1965) 1. sz. 17–24. o.
- Rózsafi – Stencinger 2008.** *Rózsafi Sándor – Stencinger Norbert*: 17-es székesfehérvári honvédek a Doberdón. Csata tér útikönyvek. Budapest: Hadimúzeum Alapítvány, 2008.
- Rózsás 1995.** *Rózsás József*: A mohácsi Fogadalmi emléktemplom. Mohács: Média Mohács, 1995.
- Nagykéri Scitovszky 1845.** *Nagykéri Scitovszky János*: Baranya. Emlékirat. Pécs: „lyceum” könyvnyomtató intézet”, 1845.
- Pollmann 2003.** *Pollmann Ferenc*: A limanowai csata (1914. december 8–11.) In: Fegyvert s vitézt . . . A magyar hadtörténet nagy csatái. Szerk.: *Hermann Róbert*. Budapest: Corvina Kiadó, 2003. 211–225. o.
- Pratt 2009.** *G. Michael Pratt*: How Do You Know it’s a Battlefield? In: Fields of Conflict. Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War. Ed.: *Douglas Scott – Lawrence Babits – Charles Haecker*. Washington, DC.: Potomac Books, Inc., 2009. 5–38. o.
- Rothenberg 2005.** *Gunther E. Rothenberg*: Nassaui Móric, Gusztáv Adolf, Raimondo Montecuccoli és a 17. századi „hadügyi forradalom”. (Ford.: *Nemerkényi Előd*.) In: A korai stratégiai gondolkodás. tanulmányok. Szerk.: *Veszprémy László*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2005. 33–60. o.
- Röder 1842.** *Philipp Röder*: Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden wider die Türken. Karlsruhe: Müller, 1842.
- Saint-Remy 1697.** *Memoires d’artillerie. Recueillis par Mr Surirey de Saint Remy, Lieutenant du Grand Maistre de l’Artillerie de France. Tome Premiere. Paris, 1697.*
- Sanuto 1895.** *I diarii di Marino Sanuto. XLIII. Ed.: Barozzi, N. et al. Venecia: Tip. Visentini, 1895.*
- Saunders 2012.** *Nicholas J. Saunders*: Introduction: Engaging the Materialities of Twentieth and Twenty-first Century Conflict. In: Dead Horizon. Studies in Modern Conflict Archaeology. Ed.: *Nicholas J. Saunders*. Oxford: Oxford Books, 2012. x–xiv. o.
- Sándor Pál 1872.** „*Kegyelmes uram, méltóságos fejedelem!*” [Sándor Pál követ levele Apafi Mihályhoz, 1687. szeptember 14.] In: Török-Magyarkori Történelmi Emlékek. VII. Szerk. és jegyzetekkel ellátta: *Szilárdy Áron – Szilágyi Sándor*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1872. 259–264. o.
- Schefer 1892.** *Charles Schefer*: Introduction. In: Le Voyage d’Outremer de Bertrandon de la Broquière premier écuyer tranchant et conseiller de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1432–1433). *Ch. Schefer* (ed.) Recueil de voyages et de documents pour servir à l’histoire de la géographie depuis

- le XIIIe siècle jusqu'à la fin du XVIe siècle, vol. 12. Paris, 1892. v–lxxxviii. o.
- Schofield 2005.** *John Schofield: Combat Archaeology. Material Culture and Modern Conflict.* London: Duckworth, 2005.
- Schürger 2009.** *André Schürger: Die Schlacht von Lützen 1632: Archäologische Untersuchungen auf dem linken kaiserlichen Flügel.* In: *Schlachtfeldarchäologie – Battlefield Archaeology.* Band 2. Hrsg.: *Harald Meller.* Halle: Landesmuseum für Vorgeschichte, 2009. 135–149. o.
- Schürger 2015.** *André Schürger: The Archaeology of the Battle of Lützen: an examination of the 17th century military material culture.* PhD thesis, University of Glasgow, 2015.
- Schweickard 2015.** Wolfgang Schweickard: Paul Rycaut, The Present State of the Ottoman Empire. Textual and Lexical Borrowings from Turkish. *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, 132. (2015.) 187–196. o.
- Scott 2009.** *Douglas D. Scott: Studying the Archaeology of War: a Model Based on the Investigation of Frontier Military Sites in the American Trans-Mississippi West.* In: *International Handbook of Historical Archaeology.* Ed.: *Teresita Majewski – David Gaimster.* New York: Springer, 2009. 299–318. o.
- Scott – Fox – Connor – Harmon 1989.** *Douglas D. Scott – Richard A. Fox – Jr. Melissa A. Connor – Dick Harmon: Archaeological Perspectives on the Battle of the Little Bighorn.* Norman: University of Oklahoma Press, 1989.
- Scott – Turton – von Arni 2004.** *Christopher L. Scott – Alan Turton – Eric Gruber von Arni: Edgehill. The Battle Reinterpreted.* Barnsley: Pen & Sword, 2004.
- Seccombe 1897.** *Thomas Seccombe: Rycaut or Ricaut, Sir Paul.* In: *Dictionary of National Biography.* V. 50. Ed.: Sidney Lee. London: Smith, Elder & Co., 1897. 38–40. o.
- Şenlen 2005.** *Sila Şenlen: Richard Knolles' The Generall Historie of the Turkes as a Reflection of Christian Historiography.* *JCOS*, 18. (2005.) 379–393. o.
- Sévrette 1904.** *Jules Sévrette: Le Maréchal duc de Berwick. Mémoires de la Société archéologique & historique de Clermont,* 1904. 27–61. o.
- Sir Rycaut 1686.** *Sir Paul Rycaut: The History of the Present State of the Ottoman Empire.* Printed for Charles Brome. London, 1686.
- Sir Rycaut 1700.** *Sir Paul Rycaut: The History of the Turks. Beginning with the Year 1679 [...] until the End of the Year 1698, and 1699.* London, 1700.
- Sivilich 1996.** *Daniel M. Sivilich: Analyzing Musket Balls to Interpret a Revolutionary War Site.* *HA*, 30. (1996.) 101–109. o.
- Sivilich 2005/a.** *Daniel M. Sivilich: Evolution of Macro-Archaeology of the Battle of Monmouth – 1778 American Revolution War.*

- BAR*, 2005. 73–85. o.
- Sivilich 2005/b.** *Daniel M. Sivilich*: Revolutionary War Musket Ball Typology – An Analysis of Lead Artifacts Excavated at Monmouth Battlefield State Park. *SCAR*, Vol. 2. No. 1. January 2005. 7–20. o.
- Sivilich 2009.** *Daniel M. Sivilich*: What the Musket Ball Can Tell: Monmouth Battlefield State Park, New Jersey. In: *Fields of Conflict. Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War*. Ed.: *Douglas Scott – Lawrence Babits – Charles Haecker*. Washington, DC.: Potomac Books, Inc., 2009. 84–101. o.
- Sivilich 2016.** *Daniel M. Sivilich*: *Musket Ball and Small Shot Identification: a Guide*. Norman: University of Oklahoma Press, 2016.
- Smith – Legg – Wilson 2009.** *Steven D. Smith – James B. Legg – Tamara S. Wilson*: *The Archaeology of the Camden Battlefield: History, Private Collections and Field Investigations*. Washington DC.: Save America’s Treasures National Park Service, 2009.
- Solymossy 1926.** *Solymossy Sándor*: Mohács emléke a néphagyományban. In: *Mohács emlékkönyv*. Szerk.: *Lukinich Imre*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926. 335–348. o.
- Sörös 1907.** *Sörös Pongrác*: *Jerosini Brodarics István*. Budapest: Szent István Társ., 1907.
- Starbuck 1999.** *David R. Starbuck*: *The Great Warpath. British Military Sites from Albany to Crown Point*. Hanover / London: University Press of New England, 1999.
- Starbuck 2010.** *David R. Starbuck*: *Excavating the Sutlers’ House*. Hanover–London: University Press of New England, 2010.
- Stein 1931.** *Stein Aurél*: Nagy Sándor nyomában Indiában. Ford.: *Halász Gyula*. Budapest: Franklin Nyomda, 1931.
- Stephan Gerlach 1674.** *Stephan Gerlach*: *Stephan Gerlachs dess Aeltern Tage-Buch der von zween glorwürdigsten römischen Käysern Maximiliano und Rudolpho, beyderseits den Andern dieses Nahmens, ... Franckfurth am Mayn, 1674*.
- Sugár 1983.** *Sugár István*: *Lehanyatlik a török félhold*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1983.
- Susa – Molnos 2013.** *Susa Éva – Molnos Mária*: Az igazságügyi antropológia szerepe a jeltelen eltemetések (1945–1962) kutatásában. In: *Hőseink nyomában. Tanulmánykötet a hadisírok kutatásáról*. Szerk.: *Tóth Zsolt*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2013. 305–324. o.
- Sutherland 2000.** *Timothy Sutherland*: The Archaeological investigation of the Towton Battlefield. In: *Blood Red Roses. The archaeology of a mass grave from the Battle of Towton Ad 1461*. Ed.: *Veronica Fiorato – Anthea Boylston – Christopher Knüsel*. Oxford / Oakville: Oxbow Books 2000. 155–168. o.
- Sutherland 2006.** *Timothy Sutherland – Malin Holst*: *Battlefield Archaeology – a Guide to the Archaeology of Conflict*.

- British Archaeological Jobs Resource*, 2005.
- Sutherland – Holst 2005.** *Timothy Sutherland: The Battle of Agincourt: an Alternative Location: In: Past Tense. Studies in the Archaeology of Conflict. Ed.: Tony Pollard – Iain Banks. Leiden / Boston: Brill, 2006. 245–263. o.*
- Sutherland – Richardson 2009.** *Timothy Sutherland – Simon Richardson: Arrows Point to Mass Graves: Finding the Dead from the Battle of Towton, 1461 AD. In: Fiels Field of Conflict. Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War. Ed.: Douglas Scott – Lawrence Babits – Charles Haecker. Washington, DC.: Potomac Books, Inc., 2009. 160–173. o.*
- Szabó 1954.** *Szabó György: A falusi kovács a XV–XVI. században. FolArch, 6. (1954.) 123–145. o.*
- Szabó – Bertók – Gáti – Szajcsán 2016.** *Szabó Máté – Bertók Gábor – Gáti Csilla – Szajcsán Éva: A mohácsi csatater kutatása – az első országos fémkeresős szakmai hétvége és tanulságai. Magyar Régészet – 2016 nyár. 1–7. o. [Forráshely: http://files.archaeolingua.hu/2016NY/Szabo_et_al_H16NY.pdf. A megtekintés ideje: 2018. 04. 28.]*
- Szakály 1981.** *Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.*
- Szakály 1986.** *Szakály Ferenc: Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. 1683–1718. Budapest: Corvina Kiadó, 1986.*
- Szatyma 1976.** *Szatyma. In: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 3. Főszerk.: Benkő Lóránd. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976. 687. o.*
- Szederkényi 1890.** *Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. II. k. Eger: Érseki Lyceumi Könyvnyomda, 1890.*
- Szijaártó 2017.** *Szijaártó Gabriella: Roncsok a hullámsírból. SzF, 2017. október 13. 12–13. o.*
- Szilahtár krónikája 1968.** *Szilahtár török krónikás leírása a Magyarországra küldött török felmentő sereg hadműveleteiről, a török uralom térvészteséről. Ford.: Káldy-Nagy György. In: Magyar történeti szöveggyűjtemény II/2. 1526–1790. Szerk.: Sinkovics István. Budapest: Tankönyvkiadó, 1968. 680–690. o.*
- Szilahtár – Rasid 1989.** *Hóvári János: A nagyharsányi csata török szemmel. In: Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből. 1686–1688. Szerk.: Szita László. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1989. 65–73. o.*
- Szita 1987.** *Szita László: Bevezetés. In: Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk.: Szita László. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1987. 7–10. o.*
- Szita 1988.** *Szita László: Nemzetközi hadtörténeti konferencia Siklóson. LSz, 38. (1988) 2. sz. 86–89. o.*
- Szita 1989/a.** *Szita László: Kutatási problémák az 1687. évi hadjárat történetéről. In: Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből. 1686–1688. Szerk.:*

- Szita László*. Pécs: Pécsi Szikra Nyomda, 1989. 311–323. o.
- Szita 1989/b.** *Szita László*: Újabb adatok az 1687. évi török elleni hadjárat történetéhez. *BLF*, 117. 1989. 27–50. o.
- Szoleczky 2001.** *Szoleczky Emese*: Aggházy Kamill. In: Aggházy Kamill, Buda ostroma 1849. május 4-21-én. I. kötet. A kéziratot szerkesztette és sajtó alá rendezte: Hermann Róbert. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2001. 30–41. o.
- Szulejmán szultán naplója 1893.** I. Szulejmán naplói. In: Török–magyarkori történelmi emlékek. Török történetírók I. Ford. és jegyzetekkel kísérte: *Thúry György*. Budapest: M. Tud. Akadémia, 1893. 277–362. o.
- Szulejmán szultán naplója 1976.** Szulejmán szultán naplója. Ford.: *Thúry József*. In: Mohács emlékezete. Szerk.: *Katona Tamás*. Budapest: Magyar Helikon, 1976. 157–181. o.
- Szurmay 1901.** *Szurmay Sándor*: A mohácsi hadjárat 1526-ban. Budapest: Pesti Nyomda, 1901.
- T. Mérei 2004.** *T. Mérey Klára*: Baranya megye települései az első katonai felmérés idején. Tanulmányok és Források Baranya Megye Történetéből. XII. Sorozatszerk.: *Ódor Imre*. Pécs: Baranya M. Lvt., 2004.
- Temesváry 1964.** *Temesváry Ferenc*: Török tűzfegyverek Buda 1686. évi ostromból. *FolArch*, 16.(1964.) 211–218. o.
- Thurner 1928.** *Thurner Géza*: Az 1526. évi mohácsi hadjárat emlékművei. *HL*, 1. é. (1928) 6. sz. 8–9. o.
- Thurner 1929.** *Thurner Géza*: A szabadságharc emlékművei. *HL*, 2. é. (1929) 3. sz. 11–12. o.
- Thierbach 1965.** *Moritz Thierbach*: Die geschichtliche Entwicklung der Handfeuerwaffen. Graz: Akademische Druck u. Verlagsanstalt Graz – Austria, 1965.
- Timár 1989.** *Timár György*: Királyi sziget, Szigetvár várgazdálkodásának iratai. 1546–1565. Pécs: Baranya M. Lvt., 1989.
- Tobias von Hasslingen 1987.** Tobias von Hasslingen báró, vezérőrnagy hadsereg és főszállásmester parancskönyve és hadinaplója az 1687. évi hadjáratról. Közreadja: *Szita László*. In: Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk.: *Szita László*. Pécs: Baranya M. Lvt., 1987. 125–223. o.
- Tóth 1861.** *Tóth János*: Kis-Kun-Halás története. Nagy-Kőrös: Szilády Ny., 1861.
- Tóth 1996.** *Tóth Ferenc*: Katonai és politikai emigrációk a 18. századi Francia Királyság területén. Vázlatok egy történeti integrációs modellhez. *Aetas*, 11. (1996) 2–3. sz. 154–173. o.
- Tóth 2003.** *Tóth Ferenc*: Részt vett-e Villars marsall Buda ostromában? Avagy egy francia szemtanú ismeretlen levele a Batthyány-Strattmann család körmendi könyvtárában.

- VSz, 2003. 3. sz. 189–294. o.
- Tóth 2010.** *Tóth János Attila:* Adatok a kora újkori közép-Duna-medencei hajók régészetéhez.. In: A középkor és kora újkor régészete Magyarországon. II. Szerk.: *Benkő Elek – Kovács Gyöngyi.* Budapest: MTA Régészeti Intézete, 2010. 871–884. o.
- Tóth 2013.** *Tóth Zsolt:* A hadisírkutatás alapvető módszerei. In: Hőseink nyomában. Tanulmánykötet a hadisírok kutatásáról. Szerk.: *Tóth Zsolt.* Budapest: Zrínyi Kiadó, 2013. 227–236. o.
- Tóth 2016.** *Tóth Ferenc:* Egy felvilágosult uralkodó gondolatai a felvilágosodás előtt. *TSz*, 58. (2016) 3. sz. 409–427. o.
- Tóth 2017/a.** *Tóth Ferenc:* Lotaringiai V. Károly herceg hadjáratainak naplója: a törökellenes magyarországi hadjáratok 1683–1688 közötti szakaszának fontos forrásai. *HK*, 130. (2017) 3. sz. 745–778. o.
- Tóth 2017/b.** Raimondo Montecuccoli: Mémoires ou Principes de l’art militaire ... Sous la direction de *Ferenc Tóth.* Paris: Institut de Stratégie de Comparée. 2017.
- Tucker 2015.** *Spencer C. Tucker:* Berwick, James FitzJames, First Duke of (1670–1734). In: 500 Great Military Leaders. Vol. 1. Ed.: *Spencer C. Tucker.* Santa Barbara / Denver / Oxford: ABC–CLIO, 2015. 81–83. o.
- Turner 1683.** *Sir James Turner:* Pallas Armata. Military Essayes of the Ancient Grecian, Roman, and Modern Art of War. Written in the Years 1670 and 1671. London, 1683.
- Új híradás 1976.** Új híradás. Hogyan esett meg a magyarországi csata a török császárral. Ott volt egy ember Bécsből, és utána megírta Ottingenbe. 1526. Ford.: *Katona Tamás.* In: Mohács emlékezete. Szerk.: *Katona Tamás.* Budapest: Magyar Helikon, 1976. 150–151. o.
- Varga 1995.** *Varga Mihály:* Az újkori hadtudomány alapjai. *Hadturomány*, 1995/1. 2–11. o.
- Varga J. 1986.** *Varga J. János:* A fogyó félhold árnyékában. Budapest: Gondolat Kiadó, 1986.
- Vályi 1799.** *Vályi András:* Magyar Országnek leírása. I–III. Buda, 1799.
- Vannoccio 1990.** *Biringuccio* The Pirotechnia of Vannoccio Biringuccio. Translated and ed.: *Cyril Stanley Smith – Martha Teach Gnudi.* New York: Dover Publications, Inc., 1990.
- Vattai 1960.** *F. Vattai Erzsébet:* A kölesdi ezüstkincs. *FolArch*, 12. (1960.) 242–248. o.
- Veress 1987.** *Veress D. Csaba:* Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata” 1687. augusztus 12-én? *HK*, 34. (1987) 4. sz. 691–715. o.
- Veress 1989.** *Veress D. Csaba:* Hol zajlott le a „második mohácsi” vagy a „harsányi-hegyi csata” 1687. augusztus 12-én? In: Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló

- háborúk történetéből 1687–1688. Szerk.: *Szita László*. Pécs: Pécsi Szikra Nyomda, 1989. 49–61. o.
- Veress 1992.** *Veress D. Csaba*: Várak Baranyában. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1992.
- Veszprémy 2015.** *Veszprémy László*: A középkori hadtörténetírás és forrásai. In: A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései. Szerk.: *Kincses Katalin Mária*. Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2015. o. 39–48.
- Viaggi per Europa 1704.** *Viaggi per Europa del dottor D. Gio. Francesco Gemelli Careri*. II. Napoli: Presso Giuseppe Roselli, 1704.
- Villars 1884.** *Mémoires du Maréchal de Villars*. Tome I. Par *Melchior de Vogüé*. Paris, 1884.
- Villars 1987.** Louis Hector Villars ezredes levelei Charles Colbert Marquis de Croissy külügyi államtitkárhoz. Közreadja: *Szita László*. In: Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk.: *Szita László*. Pécs: Baranya M. Lvt., 1987. 335–386. o.
- Villars 2015.** *Polgár Balázs*: Claude-Louis-Hector de Villars márki és az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat. *HK*, 128 (2015). 1. sz. 184–201. o.
- Vogüé 1884.** *Eugene-Melchior de Vogüé*: Notice bibliographique. In: *Mémoires du Maréchal de Villars*. Tome I. Par *Melchior de Vogüé*. Paris, 1884.
- Wagner 1731.** *Franz Wagner*: Historia Leopoldi Magni Caesaris Augusti. Pars II. Augsburg, 1731.
- Wanostrocht 1829.** *Nicolas Wanostrocht*: Recueil choisi de traits historiques et de contes moraux. New York: COLLINS & CO / COLLINS & HANNAY, 1829.
- Weller 1872.** *Emil Weller* (Hrsg.): Die ersten deutschen Zeitungen. Tübingen: Litterarischer Verein, 1872.
- Wheatcroft 2008.** *Andrew Wheatcroft*: The Enemy at the Gate. Habsburgs, Ottomans an the Battle for Europe. New York: Perseus Book Group, 2008.
- Wicker 2002.** *Wicker Erika*: Bácsalmás – Óalmás, Homokbánya 16-17. századi rác temetője. A Hódoltság régészeti kutatása. *Opuscula Hungarica III*. Szerk.: *Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi*. Budapest, 2002. 225–236. o.
- Williamson 1998.** *Tom Williamson*: Questions of preservation and destruction. In: The archaeology of landscape. Eds.: Paul Everson, Tom Williamson. Manchester, New York: Manchester University Press, 1998. 1–24. o.
- Wilson 1883.** *Charles Townshend Wilson*: The Duke of Berwick: Marshal of France. 1702–1734. London, 1883.
- Wurzbach 1877.** *Constantin von Wurzbach*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich [...]. 35. Wien: Verlag der Universitäts Buchdruckerei von L. C. Zamarski, 1877.
- Zachar 2015.** *Zachar József*: Csakis csatatörténet? Hadtörténelemről,

hadtörténetírásról. In: A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései. Szerk.: *Kincses Katalin Mária*. Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2015. 103–110. o.

Zichy 1871.

Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. I. Szerk.: *Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső*. Pest / Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1871.

Zichy 1894.

Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. VI. Szerk.: *Nagy Imre*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1894.